Історична повість

[Повість "Батурин" оповідає про остаточний вибір Мазепи стати разом зі шведами в боротьбі проти Петра I та про взяття царськими військами гетьманської столиці Батурина.]

У ГОРОДКУ

Відколи виявилося, що Карло прямує не через Смоленськ на Москву, а через Стародуб і Новгород-Сіверський на Україну, москалі стали посуватися в напрямі Десни.

Шведські й московські війська надвигалися на себе, як дві хмари.

Цар Петро, відсвяткувавши в Смоленську побіду над Левенгавптом, поспішав до своєї армії, котрою проводив Шереметєв.

По дорозі виганяв народ із сіл та хуторів в городи до робіт коло укріплень, казав палити села та жорстоко карав людей, котрі не вгодили йому, не дали в час і в достаточній кількості підвод і харчів, не несли радо всяких других воєнних тягарів або слушно чи неслушно стягнули на себе підзор нелояльності.

Куди проїхав цар, курилися згарища і, як верстові стовпи, знімалися шибениці, на яких хиталися посинілі трупи. Цареві скрізь ввижався бунт, підступ і зрада і, щоб у зароді знівечити їх, він ширив перед собою страх.

Страшний-бо цар во гніві своїм!

Світлійший князь Меншиков стояв зі своєю кавалерією над рікою Снов, дожидаючи Карла, щоб нападати на його тили і спиняти переправу шведської армії через Десну.

Він чекав на охочекомонні та на другі кінні козацькі полки, не почуваючи себе доволі сильним для такого важкого завдання, як зустріч з Карлом XII.

Знаючи великий воєнний досвід гетьмана Мазепи, наглив і закликав його до себе, бо мав і те також на гадці, що на всякий спосіб краще, щоб гетьман був біля нього, ніж десь там за Десною.

Меншиков стояв кватирою в Городку, містечку на ріці Снові. Московські офіцери запаслись грішми, напитками й гарними жінками, грали в кості і в карти та возилися з молодицями, поперебираними в розкішні вбрання, зрабовані на постоях у великопанських дворах і замках.

— Їй-Богу, вмерти зі сміху можна, як тая дівка шлєп за собою волочить! — гукав товстий ротмістр.

— Гляньте, люди, на бюст у нашої Явдохи. Помилуйте, таж це гори, а не що! — кричав його товариш.

Жінота, вирвана з нормального життя, перейшовши всі етапи воєнної деморалізації і попавши в одаліски офіцерських гаремів, затрачувала сором і під впливом надмірно вживаного алкоголю попадала в вакхічний настрій.

— Наплювать на Карла, до чорта з його довгоногими шведами, хай здраствують наші красавиці, хай живе любов! — лунало раз у раз. У відповідь почувався жіночий виск, писк, регіт і шльох, все перемішане в безтямний гармидер тонів, в хаос рухів, наглих, пристрасних, диких, від яких людині нормального життя крутиться в голові і робиться млісно на

серці, а які серед війни стають нічим більше, як лиш звичайним, так любим вояцькому серцю інтермеццом.

Десь і музики взялися, і в Богом і людьми забутому Городку над річкою Снов почалася Вальпургієва ніч.

Коли Войнаровський доїздив до Городка, привітав його цей пекельний гул, який буває тільки там, де багато війська, та ще кінниці.

Здалеку видно було безліч усяких огнів і світил, від яких аж луна била. ніби Городок горів. Трохи згодом почулося іржання коней, тривожне й жалісне, ніби турбувалися війною і жалували за жолубами своїх рідних стаєн. Під'їхавши ще ближче, Войнаровський почув цей для всякого табору так характеристичний шум і гам, в котрім криється передсмак битви, бажання побіди і страх перед погромом. Як людина військова, бувала в походах, почув приспішений удар свого серця, пригадалися недавні воєнні переживання і пригоди, котрі всякий раз згадував так радо, коли вони з теперішності перейдуть в минуле. Пригадалися турботи й небезпеки, тривожні питання "що робити, щоб видістатися з халепи?" і те задовілля до нічого в світі не подібне, коли небезпека скінчиться і ти з товаришами на постою розговорюєш про неї.

Але весь цей настрій псувала гетьманському небожеві свідомість важкого завдання, якого він піднявся.

Їхав, щоб виправдати гетьмана, відвести від нього всі підзори і вивести світлійшого в поле. Але разом із цим ставав закладником у руках Меншикова, і коли б не вспів від'їхати від нього, заки відомим стане перехід Мазепи на бік шведів, на нього в першу чергу впаде гнів і помста невблаганного царя. Передумував ціле те важке й важне діло. Бачив небезпеку, котра котилася, як лавина, рухом прискореним і нестримним. Відчував критичне положення гетьмана, котрому досить зробити один схиблений крок, щоб скотитися в пропасть. Гетьман людина хитра, умна, бувала, але ж і діло скрутне. Чи вспіє він у слушний час дати

щонайпотрібніші розпорядки і перейти на другий бік? Коло нього москалі і навіть у Батурині стоять московські драгуни. Чи пустять вони його? І невже ж можна довіряти такому розстризі, котрий за гроші готов зробити все, невже ж можна знати, що сталося з Бистрицьким? Може, він уже попав у руки царських людей, може, цар має вже безе) мнівні докази гетьманської зради, може, вже й пороблено всі кроки, щоб не допустити до неї? Хто знає, чи він, Войнаровський, не їде до Городка, як до своєї тюрми. Приїде, а Меншиков аж у руки сплесне: "Маю тебе!" Гетьманський небіж не дивився чорно на світ, але ж годі йому було, наближаючися тепер до кватири князя Меншикова, дивитися на світ рожево. Мусив сказати собі, що попав у дуже небезпечну гру, у котрій вигляди на виграння зникаюче малі, а небезпека програної дуже й дуже велика. Роздумував над тим, як йому виправдуватися, яких аргументів уживати, щоб зменшити вину. Числився з найгіршим, бо було б спражнім чудом Божим, коли б усе те добре скінчилося.

З такими думками в'їздив Андрій Войнаровський у кватиру князя Меншикова. Їхав гетьманським повозом, перед ним сторожа, за ним вози з прислугою і дарунками для Меншикова і для царя.

Припізнившися, рад був заночувати в заїзді або у якого хуторянина під містом, але забагато мав з собою людей, возів і коней, щоб можна це було зробити незамітно для московських варт, котрі стояли по всіх мостах і роздорожжях, задержуючих всякого проїжджого й прохожого, бо у всякій людині вбачали москалі шведських шпигів і Кардових агітаторів, котрі волочилися по краю з його прокламаціями.

Бідний цей край і безталанний народ, котрому доводиться переживати таку війну!

Войнаровський, хоч і виріс в атмосфері пансько-шляхоцькій, щиро полюбив Україну, бажаючи їй кращої будучності і турбуючись її теперішньою незавидною долею. Він так перейнявся ідеями й думками свого знаменитого дядька, що за їх здійснення готовий був до всякої жертви.

Що б там не сталося, поїде до Меншикова, вважатиме на кожде слово, скільки хитрості в ньому, прикличе на поміч, зробить усе. щоб рятувати справу. Їдьмо!

Світлійший князь Меншиков якраз підносив до своїх рожевих уст тую з черги чарку, після котрої починало йому куритися з чуба, коли почув доклад про приїзд гетьманської карети.

"Пс-ст!" — і забава ущухла. Тих, що перейшли поза

межі тверезої приличності, виведено зі світлиці, жінки подались до бічної кімнати, від котрої зачинено двері, світлійший вибіг на рундук. Був певний, що гетьман після його останнього листа поспішив до нього.

Побачив замість гетьмана його небожа Войнаровського, здивувався, але свого невдоволення не виявив, навпаки — привітав гостя дуже ввічливо, бо нічого так не боявся світлійший, як закиду, що не вміє поводитися "з людьми".

— З якими ж добрими новинами приносить вашу милість Господь? — спитав.

— Нічого доброго вашій світлості не приводжу, — відповів Войнаровський, — крім приязного поздоровлення від мого дядька, котрий впевняє вашу світлість в своїм великім до вас поважанню і в своїй непохитній вірності його величеству цареві.

— Спасибі, спасибі! Що ж він, Іван Степанович? Видужав? Скоро побачимо його?

— Про видужання й бесіди бути не може. Мій дядько вже на божій дорозі. Не знаю, чи, вернувши з Городка, застану його між живими. Коли б не це, не висилав би мене Іван Степанович до вашої світлості, лиш потрудився б сам. Дуже він собі до серця бере, що не може ставитися на

приказ його величества і що Господь не дозволяє йому прикласти своєї руки до побіди над нашим спільним, так дуже небезпечним ворогом.

Войнаровський говорив скоро, не надумуючися над тим, що говорить. Він почував у собі вроджену нехіть до брехні й облуди, але виправдувався перед самим собою тим, що ціль освячує способи і що кожда дорога добра, котра до доброго веде.

— Жаль доброго Івана Степановича, — відповів Меншиков, — така умна. така образована людина. Дуже нам його тут треба, дуже. "Ой, дуже", — погадав собі Войнаровський. Невже ж він дійсно так небезпечно хорий? Чи нема ліку на його недугу? Може, гетьманові хірурги не досить свідомі своєї штуки?

— Іван Степанович, як вашій світлості відомо, здавна терпить на подагричні й хірагричні болі, а тепер ці терпіння спричинюють ще й епілептичні припадки, котрі винищують його останні сили. Дядько від десятьох днів уже й спати не може, змарнів, обезсилився, ні радості ніякої, ні цікавості до життя не проявляє, нетерпеливо на митрополита жде, щоб поєднатися з Богом.

— Не тратьмо надії. Може, милосердний Бог дозволить йому оглядати нашу побіду. Будемо сподіватися, а тепер, будь ласка, не погордіть нашим хлібом-сіллю.

Меншиков провадив гостя туди, де забавлялися його вищі офіцери.

— Живий живе гадає, — виправдувався, ідучи. — Особливо ми, нащадки Ареса й Бельони. Не відаючи завтрашнього, нинішним сп'янюємо себе.

Войнаровського обдало сопухом поту, горілки, тютюну і юхту. Воздух був густий, він мало не впав, а накурено так, що годі було людей в диму

пізнати. Торчали вифіксовані вуса, тряслися розкуйовдані перуки, блищали білки п'яних очей.

Московські офіцери хотіли показати себе перед гетьманським небожем "політичне", знайомилися з ним, щура-ли ногами, побренькували острогами, один наперед другого впевняли його в своїй радості по причині приїзду такого шановного гостя. Їх руки були непевні, слова невідповідні, світлиця нагадувала розгойданий на хвилях корабель. Войнаровський силував себе, щоб сяк-так достроїтися до окруження, не плюнути на нього й не спастися бігством.

Меншиков посадив дорогого гостя біля себе, накладав страву на його тарілку, наливав горілки й вина, а сусіди з боків і з насупроти забавляли його новими вояцькими дотепами й анекдотами, від котрих в'янули уха. Кождий кінчився кріпко сороміцькою лайкою від мами аж до Бога.

Сам Меншиков говорив мало. Він ще не перейшов був тієї лінії, поза котрою починається "наплєвать", — тримався, пам'ятаючи, що з гостини гетьманового небожа прийдеться дати цареві звіт. Його гарне обличчя з легкою іронією і погордою гляділо на п'яних офіцерів. Невеличкий, дрібний, хоч дуже правильно збудований, виглядав дивно поміж здоровенними, простакуватими постатями своїх підчищених.

— Жінки! — говорив підстаркуватий одноокий полковник, — жінки! — і мляскав язиком. — Одинока веселість і осолода нашого гіркого, вояцького життя.

— Жінки — дрянь! — рішав його товариш. — Грязнії тряпки, от що!

— Молодий — дурний, — обстоював перший.

— Явдошка дрянь? По морді тебе, йолопа вісімнайцятого, богохульника гаспидського. Явдошка! А вийди до нас. Не бійся.

Гетьманів небіж не вкусить тебе! Він делікатний пан, розуміється на гарних жінках. Виходи, сволоч якась!

Меншиков підсміхався. Знав, що Войнаровському відомі такі сцени. Одноокий полковник не втерпів. Виволік Явдошку, здорову, гарну молодицю, рум'яну від вина і поцілуїв п'яних старшин, свідому своєї вроди й привабливості. Вбрана була в кружева й роброни, блестіла перлами й перстенями.

— Євдокія Івановна, — рекомендував полковник Войнаровському засоромлену молодицю. — Що я кажу, не Івановна, а — як твоє отчество, Явдошка?

— Гаврилівна, — відповіла і кокетерно ліве лице рукою прислонила.

— Євдокія Гаврилівна, честь маю відрекомендувати, прошу милувати її, женщина первостепенних чеснот. Одно те, як гуляє. Фу, чорт, як вона тобі гуляє! Пропадай, пропадай, лицарськеє серце! Ноги які, а бюст. Гляньте на її бюст!

Явдошка боронилася.

— Не хочу, не покажу, гетьте-бо. От вигадають яке. Бога ви гнівите.

— Явдошка, — накивував пальцем товстелезний генерал, — старайся, Явдошка. Наш брат вище себе не скочить, а ваша сестра буває і на пристіл стрибне. Старайся, Явдошка, сволоч якась, не вдавай монашки, гетеро!

Меншиков вважав відповідним сказати своє. Махнув рукою.

— Не компромітуйте приличної женщини. Лишіть!

Офіцери підняли сміх.

— Генерал каже, що наш брат вище себе не скочить. А що ж тоді я?

Натяк на незвичайне вивищення царського любимця, зроблений ним самим, та ще тепер, здивував усіх. Меншиков нерадо признавався до того, чим він колись-то був.

— Другого Меншикова не буде, — відповів товстий генерал.

— Одно сонце на небі, один світлійший на землі, — додавав одноокий полковник, а якийсь добре вже таки підпитий офіцер кляк перед світлійшим і почав правити акафіст: — Ізбранний воє-во-о-до.

— Пашол проч, сволоч, — перервав йому Меншиков і відтрутив від себе.

Між тим атака на Явдошку продовжалася. Молодиця привикла була до того, не соромилася москалів. Але побачивши чужого, іншого типу чоловіка, тверезого, з турботою на інтелігентному обличчі, отямилася і зрозуміла своє соромне становище. Останки невбитого почуття людської гідності збунтувалися в ній. Блиснула палкими чорними очима, роздула ніздря й рухом несподівано скорим і сильним відтрутила напасників від себе. Покотилися, як грушки, встали, пробували знов дістати її в свої руки, але вона, як ланя, стрибала з кута в кут, розхристана, рум'яна, з високо хвилюючими грудьми, гарна, але страшна. Доскочивши дверей, оперлася плечима, підняла голову вгору, а руками стала зривати з себе вбрання, перли, оздоби. Кидала їх здивованим офіцерам в очі.

— Ось твоє намисто, ось заушниці, на маєш, подавись ними. Не хочу награбованого добра, палить мене. Проч з ним, проч!

Чиясь рука обіймала її за стан.

— Пускай, бо вкушуі — сичала, іскри сипалися з очей. Хтось рачки підлазив до неї, — побачила впору, плечами відчинила двері і, переступаючи назадгузь поріг, кричала: — Бодай би вас перша куля не минула, за мою кривду і сором, бодай би ви подохли!

Затріснула двері й підперла їх з другого боку. Добувалися. Хотіли виважувати, але Меншиков не дав:

— Довольно! Бачите, істерика сталася-з бабою.

— Фу, чорт! — нарікав одноокий полковник, — геть поцарапала руку.

Товстопузий генерал обтирав обрусом лице.

— Посуду стягнеш зі стола, — гукнув на нього Меншиков. — Що робиш?

— Плюнула мені в лице.

— Добре тобі. Не треба було перетягати струни. Луснула.

Хтось хотів іти.

— Куди?

— Щоб не втікла.

— Лишіть. Як хоче, хай іде. Досить назнущалися над людиною.

— Людина? — сволоч жіночая.

— Хто з ким пристане, такий сам стане, — відповів Меншиков. Був лихий на своїх генералів, що не пописалися перед Войнаровським. Щоб затерти погане враження, почав:

— Довольно! Не пора на грища. Щоб ви мені тут більше баб не приводили. Каратиму. Від завтра, по вечері година розмови і — спати. Кождої днини може появитися ворог, ситуація поважна.

Войнаровського ніби хтось із землі на якусь другу планету заніс. Все те було таке далеке від думок і почувань, котрими він проймався, від турбот, котрі бентежили його. Одному був рад, а саме — що Меншиков не знає ще правди. Може, Бистрицькому вдалося щасливо дійти до шведів, може, він щасливо й вернеться від них. Може, може?..

Як усякий чоловік, так і він хапався кождої стебелинки, щоб рятуватися з розбурханого моря тривоги. Але як хвиля, відпливши від берега, за часок знову вдаряє в нього, так по хвилині такого злудливого спокою новий прибій усяких тривожних питань виводив його з рівноваги. Сидів, як на шпильках. Ось відчиняться двері, й приведуть Бистрицького, ось залунає луск копит, і заболочений кур'єр принесе вість із головної кватири про "ізмєну" гетьмана Мазепи.

Що тоді?

Насилу вдавав спокійного, щоб не зрадитися перед світлійшим.

Цей ніби брав участь в офіцерській забаві, але в дійсності прошибав Войнаровського своїм зором. "Чого він приїхав? — питався самого себе світлійший. — Замість свого дядька? Це ж не одно. Виправдати? Коли Мазепа справді вмирає, то й виправдання не треба. Щось тут не те. Має він якісь затаєні гадки". А вголос питався, що коло гетьмана нового? Як народ, який настрій поміж козаками, чи не помітний вплив "возмутительних універсалів" шведського короля?

Войнаровський відповів уважно й обережно, бо з досвіду знав, що Меншиков хитрун і знавець людської душі, як кіт, м'ягкий, розніжений, гарний, але не від того кинутися на миш і погратися нею. Мишею бути небезпечно.

— Ще одно діло доручив мені дядько, — почав Войнаровський,

— А саме?

— Рад би він перед смертю закріпити за собою недавно куплені землі в Рильському повіті й дістати дозвіл заселювати їх прийшлими, вільними людьми.

Меншиков здивувався. Чогось такого ніяк не сподівався почути.

— Ваш дядько ще й на смертній постелі про свої маєтки не забуває, — відповів, усміхаючися, ніби добродушно.

— Це вже його гріх, — виправдував гетьмана Войнаровський, — але не будь за ним цього гріха, то й грошей на теперішні великі воєнні видатки не було би.

— Правда, правда. От і недавно привіз нам Максимович дві тисячі червінців від нього. Багатий, але й щедрий ваш дядько. Сподійсь, не оставить свого небожа в убожестві.

Сказавши це, глянув на Войнаровського як на наслідника величезних гетьманових маєтків, а разом із тим прийшло йому на гадку, що того чоловіка не слід тепер із своїх рук пускати. Такої птиці з клітки не випускають.

— Ви втомлені, — звернувся нараз до гостя, — хочете спати?

— Так, хочеться спати, — повторив, не надумуючись, Войнаровський.

— Ось бачите, а я вас вночі розмовою збавляю.

— Розмова з вашою милостю від сну мені дорожча, — відповів, похопившися, Войнаровський. Він усіми способами намагався впевнити князя, що в кареті виспався знамените і загалом ніякої втоми не чує, він же людина молода, в самім розцвіті сил, що ж мають казати старші від нього, що стільки трудів мусять серед теперішньої війни зносити.

— А все ж таки кілька днів побудете між нами, спічнете собі, не пущу вас, — говорив, стискаючи його за руку, князь Меншиков.

"От і попав!" — погадав собі Войнаровський, і в очах йому почорніло. Почув себе закладником, в'язнем, жертвою на велику справу. Життєвий інстинкт велів рятувати себе.

— Радо б я побув коло такого знаменитого вожда, як світлість ваша, бо знаю, що навчився б багато, але, бачить Бог, годі старого дядька самотним лишати. Якщо він ще жиє— так треба доглянути, як помер — похоронити.

Світлійший пильно вдивлявся на заклопотане обличчя гостя, ніби любуючись його тривогою.

— Побачимо, побачимо, як воно буде. На всякий спосіб треба мені відвідати недужого Івана Степановича. Який день маємо нині? Четвер. Знашться, в неділю коло полудня буду у нього в Борзні. Добре?

— Як ваша ласка, князю.

— Поїду, а тепер вам треба на спочинок. Простіть, що не дістанете гідного ложа, але це війна, — війна, ласкавий добродію, що робити? Спокійної вам ночі.

Відпровадив Войнаровського до воріт і доручив німецькому офіцерові відвести його на кватиру.

— Будь ласка, йдіть серединою дороги. Це ще найбезпечніше. Спокійної ночі!

— Добраніч, світлійший князю, не турбуйтеся.

А вважайте на місток, він небезпечний! — гукав світлійший від воріт.

— Спасибі, не безпокойтеся, добраніч! — відповідав Войнаровський, бредучи по болотнистій вулиці Богом і людьми забутого містечка Городка.

Падав осінній дощ, у воздусі чути було згар і тлінь. Пізня осінь. По ровах повно води, до ровів стікає гноївка, гниє на купах листя. Сумно.

ПІДСЛУХАВ

Прийшовши на кватиру, Войнаровський скинув заболочені чоботи, роздягнувся і, не погасивши лойової свічки в циновому ліхтарі, ліг на постелю. Голову обхопив руками. В ушах шуміли йому співи і крики московських офіцерів, поперед очі снувалася гарна Явдошка, від сопуху і диму млоїло під грудьми.

"Як вона гуляє! Пропадай, лицарська душе! Один бюст чого варт! Явдошка, серденько, сволоч якась!"

Бував у всіляких походах, і скрізь воно однако. Мине битва, і без вина й жінок не обійдеться. Тільки в одному краю жінки кращі, в другому поганіші, але для вояка вночі кожда корова чорна. Скрізь війна роззвірює людей, здирає з них личину, наложену культурою, показує їх такими, як вони є. Серед мира отсі одноокі полковники й товстопузі генерали — це, певно, зразки подружньої вірності й батьківських чеснот, а в поході, бач,

які хоробрі. Молодці! Що молодці — десятьох молодців зажене тобі такий підстаркуватий Дон-Жуан геть у козячий ріг, бо має досвід. Думав про те, щоб не думати про себе. Світлійший — виїмкова людина. Як він уміє взяти себе в руки. Ні на мент не забуває про свої уряди й титули. Пий, та службу знай! Як він тими хитрими зіницями сверлував його, аж до споду душі! Чи доглянув що?..

Войнаровського пройняла дрож. Хотілося гукнути на прислугу, щоб помогла розібратися, погасити свічку, накритися з головою і спати до полудня, забувши про все. Не робив того. Навіть свічки не гасив. Боявся, що покличе прислугу, а надійде варта, і виявиться, що він уже не гетьманський небіж, а прямо закладник у Меншикова або ще гірше — царський в'язень.

На згадку про те обкинув очима кімнату. Невеличка, низька, з одними дверима і двома малими вікнами на вулицю. Обкопчена, брудна, ніби справжня в'язниця.

"А це що?" — і він відгорнув занавіску над постелею. Побачив ще третє вікно, цілком мале, так, що товстяк не пересунувся б туди. Виходило в садок, за котрим стелилися поля. "Тим вікном можна б утікати, — погадав собі, — коли і біля нього не поставлять сторожі... Втікати? Ще заскоро". Може, він не потрібно турбується, може, це прямо його хворобливі вигадки після трудів дороги і під впливом переживань за останні тривожні часи? Треба підіждати і запевнитися, що Меншиков дійсно хоче його насильно затримати при собі.

Заспокоївшися, роздягся і погасив свічку. Осіння ніч. Зі стріхи скапує дощівка, шумлять в саду безлисті гілляки. Десь далеко, на старій деревляній дзвініці чи в дуплавій вербі пугутькає сова, смерть ворожить комусь... Може, йому?

Хоче заснути — не може... "Явдошка, старайся!"

"А бодай би вас перша куля не минула, — чорти!"

Яке ж далеке те безтямне, гуляще життя від його клопітливого положення. Там прямо сліпе сповнювання приказів, а поза тим: їж., пий, гуляй, твори Содому й Гоморру! — тут почуття відповідальності за кождий крок і за кожде слово, від котрого залежить усе. Кождий нерв дрижав, напиналася кожда жила.

Хтось іде. Може, по нього? Витягнуть з постелі й поведуть на допит. Меншиков не хотів робити шуму і тому не арештував його прилюдно, аж тепер каже закувати в кайдани.

Наслухує. Хтось відчинив ворота, вже на ґанку, вже в сінях... входить до сусідньої кімнати. Видно, не до нього і не по нього...

Відітхнув... Заснути!

Годі, вибився зі сну, Чує, як бренькають остроги. Щось упало, наробило галасу, ніби куля в хату влучила. Мабуть, нетверезі прийшли, — Це чи не офіцери з гостини в Меншикова?.. Розмовляють— по-німецьки, значиться, райтари. Ліжко під самою стіною, кождіське слово чути.

— Та й пили ж бо нині!

— Дуріли.

— Наскучило таке гуляще життя. Нічого цікавого не почуєш, — все про дівки.

— Про що ж їм балакати? Здебільшого люди необразовані. Тільки знають, що пити й ширити розпусту.

— Хай би про військове діло розмовляли.

— Не розбираються в ньому. Кождий з них провадить свій відділ, а в інше не встряває. Пощо? Воно зробиться і без них.

— Наскучило.

Затріщали ліжка, старшини клалися спати. Один мовив молитву, другий мовчав. А по хвилині:

— Ти спиш?

— Ні. Я, бачиш, нині ні п'яний, ні тверезий, а тоді мене звичайно сон не береться.

— Мене також — ні. Що ти кажеш на того гетьманового небожа, що нині приїхав. Його дядько, кажуть, командуватиме цілою кінницею.

— Як не вмре.

— А може, він цього неборака на своє місце прислав.

Войнаровський сів на ліжку й уши до стіни притулив.

— Смійся з того. Хіба ти не чув, що за столом казали?

— Ні, не чув. Я в кості грав. Кажи, що?

— Говорять, гетьман непевний чоловік.

— Як то?

— А так, що до Карла тягне. Нібито докази мають у руках.

— Певні?

— Бог його зна, чи певні, Я на власні уши чув, як наш одноокий, коли цей Войнокі...

— Не Войнокі, а Войнорокі...

— Коли Войнорокі пішов на свою кватиру, до Меншикова приставав, щоби він його, того Войнокого...

— Войнорокого...

— Щоб він Войнорокого заарештував і не пускав, поки не виясниться справа.

— А Меншиков?

— Мабуть, послухає, бо не перечив.

— Жаль чоловіка. Такий інтелігентний.

— Його хоч би й на герцога, то не сором. Жаль. Але спім, бо вже пізно.

Замовкли.

Войнаровський до стіни прикипів. Не завело його погане прочуття. Діло, очевидно, рішене. Тому-то Меншиков і запрошував його на довшу гостину. А не заарештував відразу, бо гадав, що й так не втече. Так остається одно — втікати...

Наслухував хвилину. Німці хропіли. Твердо сплять після нинішньої гулянки.

І Войнаровський встав. Одягнувся, накинув на себе бурку, за пояс всунув дві добрі пістолі, впевнився, чи не забув грошей, і відчинив віконце городу. Повіяло на нього гнилим холодом осінньої темної ночі. Тишина, — тільки дощ цяпотить.

Кватира була далеко, на передмістю. На городі стояв його обоз, карету закотили до якоїсь клуні. Вози понакривали шкурами. Під ними його люди. Один стоїть на сторожі.

Войнаровський закликав його по імені. Козак підбіг.

— Мені треба до Борзни, сейчас, важне діло.

— Повозом?

— Конем. Поїдеш зі мною.

— Добре, ваша милосте.

— Знаєш тутешні сторони?

— Ще й як.

— Як проведеш щасливо, кінь твій.

— А сідло?

— Ціла збруя твоя.

— Спасибі вашій милості. Проведу.

— Але так, щоб московські вартові не зупинили.

— Їх тут нема, бо ми на краю города, поза вартами. А там — поїдемо. Бог ласкав. Ніч темна, дощ. Варти гріються біля огнищ, здалеку видно.

— Так їдьмо.

— Зараз?

— Негайно. Возьми два найкращі коні, окульбач і проведи за цвинтар. Нікого не треба будити. Я йду наперед. Не барись!

Козак пустився до коней. Войнаровський завернув його:

— Степових бери, легких, щоб скоро йшли, і гнідих або чорних, розумієш?

— Розумію. А як збудиться хто?

— Кажи, що з листом біжиш. Не говори, що я їду.

— З листом на двох конях?

— Для скорості, щоб можна пересісти.

— Слухаю.

— Дай мені свою шапку, для себе возьми в котрого з товаришів, мою ткни в який віз.

— Будь ласка.

Войнаровський насунув на чоло козацьку шапку, обтулився буркою і побрів полями за цвинтар. Не прийшлось довго на вірного козака ждати.

Привів коней, сіли, перехрестилися і кинулися в обійми темної ночі й широкого поля.

Мчали засіяними нивами, грузькими стернями, польовими суголовками, перетинали шляхи й дороги, річки переходили вбрід, минаючи села, хутори, мости, щоб не стрічати людей. (Буває, що радніше стрінешся з вовком, як з чоловіком).

Прямували в напрямі Борзни.

Козак дійсно знав добре тутешні сторони. Як побачили світло, що далеко десь блимало перед ними, то казав, чи це на хуторі світиться, чи в лісника, чи вартівники огнища розложили. Не поступали нігде. Добрий кінь кілька годин без відпочинку піде.

Войнаровському зразу причувалося, немов за ними хтось жене. Погоня. Ставав і надслухував... Тихо... Це лунав відгомін копит їх власних коней.

Згодом привик до ночі, до бездоріжжя, до їзди навмання. Кілька разів заяць перебіг шлях або птиця зривалася з корчів. Спиняли коней, давали їм відсапнути, гладили по шиях і — дальше, щоб дальше від Городка, від Меншикова, від усього, що мало статися і, дякувати Богові, не сталось. "А що дальше?" — питався Войнаровський. "Що Бог дасть, — відповідав собі. — Тут уже вороття немає. Треба скоріш сповістити дядька, що ворог попав на слід. Не може дожидатися приїзду світлійшого.

Завтра, а може, краще казати нині, бо то вже недалеко ранку, п'ятниця, гетьманові найдальше в суботу треба тікати з Борзни, до Карла, або до Батурина, де він, як того треба буде, може замкнутися в твердині. Зробить як схоче, це вже його річ, моя — сповістити".

Скорше! Скорше! Дорогами не їхали рано. При дорогах, буває, засідається гільтайство, втікачі, горлорізи, всякий хибкий народ. Кинуть

колом коневі попід ноги або вигребуть рів поперек дороги, і — пиши пропало. Нелегко двом їздцям боротися з цілою бандою.

Женуть.

Нараз щось засичало в воздусі, вдарило козака по лиці і відскочило.

— Аркан! — крикнув козак і конем повернув у другий бік. Войнаровський за ним. Кілька чорних тіней доганяло їх, кидало арканом далеко, справно, але ніч була темна, лив дощ, важко петлю закинути на голову коня або їздця. Запалили смолоскип на довгім дручку, не помагало. Втікачі мчали стрілою.

— Відбігли ми, милосте ваша. Треба нам повертати вісьта, понад балку з озерцем.

Повернули.

Та не доїхали до балки, як козак скочив убік і свиснув на свого коня. Побачив біля балки двох їздців на сивих конях.

— Щастя, що сиві, хоч ніч, а видно.

Летіли, як хорти. Білі тіні за ними. Їх коні притомлені, тамтих свіжі.

Войнаровський озирнувся. Ще трохи, і засягне його аркан. Витягнув пістолю, і грюхіт покотився полями. Ще раз і ще. Крик — біла тінь зупинилася. Друга присунулася до неї.

Войнаровський насунув шапку, поправив бурку, стиснув острогами коня...

Помчали...

У БАТУРИН

Гетьман стояв у Борзні. Не стояв, а лежав, бо з осінньою негодою здоровля його погіршилося. Хвилювався, по ночах не міг спати, лікарі турбувалися ним. Казали, що гетьманові треба спокою і відпочинку, бо він до краю вичерпав свої сили.

Гетьман, почувши таке, усміхався. "Добрі ліки, але мій аптекар не вміє їх готовити".

Орлик не відступав від нього. Ще надавно маломовний, беззамітно сповняючий прикази свого гетьмана, останніми днями геть відмінився. Думав, радив, писав, скоро, бистро, вправно. Гетьман щолиш тепер пізнав, якого доброго писаря має. Орлик прямо вгадував його думки і, не розпитуючися багато, сповняв його волю. Разом з небезпекою росла бистрість його думки й енергія руху.

На довгі розмови не було часу, прийшла пора на діло, скоре, рішуче, добре. З розвідок і з переловлених язиків знати було, що і шведи, і москалі хапаються перейти Десну. Якщо скорше перейдуть шведи, Мазепі треба остатися на цім боці, щоб получитися з ними, коли ж би заносилося на те, що скорше перейдуть москалі, тоді козакам нема що дожидати їх, лиш перед ними треба поспішатися на той бік, щоб лиш не бути разом... Пора!

Гетьман нетерпеливо дожидав Бистрицького. Сподівався, що він принесе нові вістки про становище шведської армії і про воєнні плани короля Карла в цей рішаючий момент.

Бистрицький поїхав до Карла з одним шведським офіцером-полоненим, що мав йому бути за провідника й товмача, як увійдуть у шведські лінії. Цілий план цеї небезпечної мандрівки був дуже хитро, хоч скоро, придуманий самим гетьманом, і гетьман не сумнівався, що він

вдасться, тим більше, що і Бистрицький, і цей офіцер-полонений — люди меткі й проворні.

Сподівання не завели гетьмана. Шведський офіцер остався у Карла, а Бистрицький в п'ятницю, дня 22 жовтні прибув щасливо до Борзни.

Його зараз покликали до гетьманського ліжка.

— Вернувся? Лепський молодець! — привітав його гетьман. — Як же там? Кажи!

Бистрицький хотів розказувати все з кінця: і як їхав, і яких пригод зазнавав по дорозі, і як його приняв на послуханню сам король, славний Карло XII. Але гетьман перебив йому зараз на перших словах.

— Це лиши на пізніше. Послухаємо колись. Тепер кажіть, що Карло?

— Його милість короля Карла стрінув я у Панорівцях, що на річці Ровці, 26 верстов від Стародуба, на шляху від Стародуба до Десни.

— Ого! Значиться, недалеко шведи! І що переказав мені король?

— Король Карло обіцяв дня 22-го в п'ятницю, себто нині, бути біля Десни і, відпочивши, почати переправу своєї армії і табору.

— Більше нічого?

— Його милість король казав, що гетьман сам знатиме, що і як йому супроти того робити.

Гетьман обдарував свого післанця, а сам, незважаючи заборону лікарів і аптекаря, встав з ліжка. Ніби нараз подужав.

— Не пора хорувати, — казав до Орлика. — Кращий здоровий хорунжий, як хорий полковник, — жартував. Нараджувався зі своїми старшинами і на всі сторони світу розсилав усні прикази довіреними людьми, поперебираними за попів, лірників, нищих, навіть за циганів, що з медведями волочаться.

Журився одним — долею свого небожа. Чи не притримав його Меншиков і чи таким чином Войнаровський не впаде першою жертвою царського гніву. Але потішався гадкою, що Войнаровський не хто-будь, що мав він час і нагоду навчитися дечого від свого дядька і що Меншикову, мабуть, нелегко прийдеться застукати його. Грішми теж запасся, а гроші важна річ. Так тоді при Божій помочі якось він не пропаде.

І Войнаровський дійсно не пропав.

Гетьман чимало стривожився, побачивши крізь вікно двох по уши заболочених їздців, що гнали в напрямі його кватири. Гадав, — знов гонці від царя. Але пізнавши незабаром в одному з них свого небожа, врадуваний, вибіг до воріт.

Войнаровський зіскочив з коня і кинувся до дядькових колін. Гетьман пригорнув його до груді, як рідного сина. Не допускаючи до слова, попровадив у світлицю.

— Богу дякувати, що ти тут. Я сильно тривожився тобою, бо вернув Бистрицький з вістею, що король Карло вже над Десною. Гадаю, що й Меншиков вже про це знає, догадається тоді, чому я не спішився до нього і притримає тебе. Добре, що не сталося так, що ти вже тут.

— Я впору втік. Князь Меншиков у неділю коло полудня прибуде до Борзни.

— Меншиков? До Борзни? — І гетьман аж за голову взявся.

— Казав, що хоче відвідати недужого Івана Степановича.

— Тепер, коли шведи над Десною, відвідувати? Не бажаю я собі такого гостя.

Гетьман ніяк не міг скрити свого збентеження. То клався на ліжко, бо відзивалися болі, то ходив по світлиці, блідий, виснажений, з почервонілими від недоспаних ночей очима. Войнаровський, як сів на стілець, так і прикипів. Ноги йому пашіли, боліла кожда кістка, почував в цілім тілі втому.

— Чого ж ти сидиш? Йди, переберися, обмийсь, з'їж щось теплого і кладися спати, бо під вечір чекає нас дальша дорога.

Войнаровський автоматично послухав гетьмана, встав і пустився йти.

— Орлика мені поклич. Хай негайно йде!

Орлик прийшов.

— Пилипе! В неділю коло полудня буде тут князь Меншиков. Приїде відвідати мене. Ясна річ, не сам. Непотрібно тобі казати, як може скінчитися така гостина.

— Не пустить вашої милості від себе.

— По те він, мабуть, і їде. Розуміється, що дожидати світлійшого в Борзні не буду. Нині таки рушаємо в Батурин. Приготуй усе як слід. Люди, канцелярія, каса, все, все, щоб було готове. Не забудь чого. З Батурина в неділю вранці рушимо дальше, щоб не зустрітись з Меншиковим по дорозі. Спішись!

Ніби буря зірвалася над Борзною. Гетьманський двір лаштував скрині, ящики, шкуратяні мішки, навантажені походним добром. Орлик хвилини не спочив. Бігав, прикази давав, сердився, коли їх не сповнено сейчас або не так, як він хотів.

Козаки за весь час свого побуту в Борзні стояли напоготові. їм не вільно було відходити від своїх коней, возів, пушок і заборонено було відпалюватися від кватир. Заграла сурма, роздався похідний клич, і мов з-під землі виростали відділи козацькі, останки великої армії гетьмана Мазепи. Не питалися, куди йдуть і пощо. Ішли.

Більшість їх гадала, що наближаються шведи і що гетьман поспішає за своїм військом, щоб спинити ворога при переправі через Десну. Тільки чури, котрі перебували біля старшин і підслухали дещо з їх притаєних розмов, догадувалися правди, але не говорили нікому, боячись суворої кари.

Виправлено передню сторожу, за нею під вечір рушили гетьманські вози, за ними сердюки й компанійці, а там і гетьманова карета переїхала і покотилася болотистою дорогою на північний схід.

За гетьманом їхали старшини, що були при нім, молодші на конях, старші в каретах.

Ще якийсь віз, ще якийсь їздець, що припізнився, і Борзна навіки втратила свого гетьмана з очей.

Небо затягнулося хмарами — надовго.

ОСТАННЯ НІЧ

Темнілося, коли гетьманська карета доїздила до Батурина. Небо захмарилося, вітри від Сейму навівали туман. Гетьманська столиця

зарисовувалася темними сильветами дахів і мурів, бовваніло фантастичне туловище замку.

Подробиці його чудової архітектури затиралися — знати було тільки загальні обриси занедбаного архітвору нашого будівельного мистецтва. Замок нагадував велетня, з піднятими раменами, з руками, спертими на меч, з головою, схиленою вділ, задуманого над своєю непевною долею. Думаючи, наслухував, що йому здалеку нашіптував Сейм і що на своїх крилах приносили північні вітри.

Нараз — відчинив очі, зиркнув, затряслась на чорному шоломі червона китиця пер, велетень, ніби крізь сон, став гукати, ні то радісно, ні то тривожно: "Бам, бам, бам!.." З веж замку запримічено гетьманську валку і вдарено в дзвони.

Гетьман казав здержати карету і послав на замок людей, щоб там не дзвонили, не стріляли з гармат і не били в тулумбаси. Не хоче тривожити мешканців.

Гінці поскакали, але все-таки біля в'їздової брами зібралася чимала товпа. Городська старшина з духовенством дожидала гетьмана.

На всіх обличчях помітна була радість, що він приїхав. В тих тривожних часах, повних усяких фантастичних і непровірених вісток, всякий почував себе безпечнішим під опікою гетьмана.

— Гетьман приїхав! — залунало кругом, і всякий вибігав з хати, щоб на власні очі переконатися, чи правда це.

Але всіх дивувало, що ясновельможний не вітався зі своїм городом, як звичайно, не розговорював з виднішими людьми, не кинув одного веселого, жартівливого слівця, що звичайно любив робити, а чим вельми підбивав собі всіх, лиш поспішно прийняв хліб-сіль, поцілував хрест,

подякував короткими словами за привітання, сів у свою карету і покотився на Гончарівку.

Гетьманська карета не посувалася звільна, поважно, як звичайно, лиш, незважаючи на болотисту дорогу, мчала, аж підскакувала, аж хиталася на два боки шкуратяна буда. Як до атаки, до вдару, летіли за нею на баских конях прибічні сердюки. Ворони зривалися з голих гілляк і з непривітним краканням втікали від шляху.

Гетьман сумно вдивлявся у світла, що били з вікон його улюбленого двора. Смуток розлуки обхоплював його. Але зараз у його душі будився протест. "Не піддаватися жалеві. Витривати. Не пора на смуток".

При під'їзді на першому сході стояли Чуйкевич і Мотря. Він з ключами на підносі, вона з хлібом-сіллю.

Гетьманові пригадалася Мотря з трояндами біля веріт двора в Ковалівці.

Два образи зустрілись на хвилинку і ніби під землю сховалися. "Не пора на смуток".

Привітався, Мотрю перед себе в покої пустив.

— Ви, як бачу, вечерю наготовили, — сказав, переходячи попри столову, — спасибі вам. — На хвилину спинився. Щось думав. — Знаєте, — почав, усміхаючися, — дав би я не знати що, щоб міг нині гарно з вами повечеряти і посидіти за розмовою ген поза північ.

Зітхнув і, поспішаючи в дальші покої, додав:

— Годі, годі.

Глухо якось гомоніли по пустих кімнатах відгуки його легкої ходи. Курантові годинники дзвонили і, як ковалі, молотками виковували дев'яту годину. Лакеї відчиняли і зачиняли за ними двері. Гетьман деколи ставав, підносив голову й дивився на образи.

— Так, так, — говорив до себе. Доторкнувсь рукою магоневої комоди, викладаної шільдкретом перлівкою і сріблом.

— Гарна.

Статую на конику долонею погладив. Мотря мовчки дивилась на нього... Жаль. В кабінеті було відчинене вікно. Вітер підносив занавіску, вона вигиналася й видувалася, як на кораблі вітрило. Ніби гетьманський двір збирався кудись відпливати.

Гетьман спинився біля вікна і глянув у садок. Прощався з ним. З кожним кроком, з кожною думкою, що родилася тут.

— Так воно так, Мотре Василівна, — сказав, обертаючись нараз і беручи її за руку. — Навіть з хатою розставатися важко. — Мотря догадувалася решти.

— Поїдемо! — докінчив і хотів зачинити вікно. Але вітер повіяв з такою силою, що занавіса вихопилася з оксамитової петлі, котрою була прикріплена до стіни, і стала лопотіти й розвіватися, як хоругов.

Підскочив Чуйкевич, ухопив її, всунув назад у петлю і зачинив вікно.

— Буря зривається, — сказав гетьман, сідаючи в фотель, біля свого стола.

— Буря зривається, — як відгомін, повторила Мотря.

— На виднокрузі мигтить, — завважив Чуйкевич. Гетьман зірвався.

— Хай буде буря — поїдемо... Мотре Василівна, поїдете з нами?

Здивовано глянула на нього.

— Куди, ваша милосте? — спитала.

— На другий бік, з котрого немає вороття... — хвилину мовчав. — Що ж, поїдемо чи ні?

Не зрозуміла гаразд, але душею відчула, що довго дожидане прийшло, що слово сталося ділом, що дійсно надходить пора, коли треба кидати цей бік, сідати в човен і переїздити на другий, з котрого немає вороття.

— Не надумуйтеся довго, Мотре Василівна. Не маємо багато часу.

— Аж так, милосте ваша?

— Так, Мотре Василівна. Нині рішаюча ніч. Пора наглить. Мусимо все довести до ладу, а завтра вже нас тут не буде.

— Не буде? — спитала, не довіряючи собі. Чекала того моменту, як спасення, прийшов і — зжахнулася. Зрозуміла важність його, почула велику відповідальність, яку доводиться приймати на себе. — Невже ж нині? — спитала несміливо. — Зараз-таки, негайно?

— Нині, Мотре, бо завтра може бути запізно. Завтра коло полудня приїде Меншиков до Борзни, щоб відвідати мене. Не застане. Довідається, що я в Батурині, і поверне туди. З Борзни в Батурин недалеко. Ось чому мені завтра в Батурині не бути.

Глянув на неї. Стояла стурбована, хиталася, не знала, що відповісти. Розумів, що рішалася і не могла рішитись, душа її роздвоювалася.

— Прихопиться нам, — казав, встаючи, гетьман, — починати нову главу історії. Пічнемо... Чуйкевич поїде зі мною. Небагато в мене таких вірних, як він. А ви? — звернувся до Мотрі.

— Не хочу бути завадою. Може, й для мене знайдеться яке діло. Сповню.

Надійшов Войнаровський.

Схвильований і перевтомлений повною пригод поїздкою до Городка.

— Ти все ще бентежишся, — говорив до нього гетьман. — Заспокійся, то недобре. До часу збанок воду носить. Колись мусіло статися те, що станеться тепер. Колеса в повнім бігу не спиниш і не повернеш у другий бік. Повечеряємо — і до роботи. Завтра тут мусить бути пусто. Ще раз обкинув оком гарно прибрану світлицю. — Так, завтра тут мусить бути пусто. Все, що живе і дуже, на замок і на вали. Гончарівка укріплена не найгірше. Батуринці, як бачу, теж не дармували. Якось воно буде. А тепер повечеряємо, ходімте!

Вечеряли мовчки. Мотрі нагадувалися гарні вечері в Бахмачі, нагадався

Святий вечір, колядники, вертеп. Ціле життя — вертеп. Доля людьми, як куклами, суває і вертить, а їм здається, що вони грають свою роль по власній, непримушеній волі. Дожидаючи приїзду гетьмана, вона уявляла собі зовсім другий вечір, а вийшло ось що.

Душа бунтувалася; це ж примус, це насильство, не піддаватися долі, силою іти проти неї. Не піддаватися смуткові, радості бажати! Життя — це боротьба, бій за щастя, як не за своє, то за других, своїх.

Сердилася на себе, на той сумовитий настрій, котрому піддалася.

За вікнами гуділо. Грали осінні вітри. Тріщали старезні липи в садку. Бувають липи, що мають двісті-триста літ, чому ж чоловік живе так коротко?.. Мотря відганяла від себе такі гадки.

— Будьте нині нашою хазяйкою, Мотре, — просив гетьман. — Гостіть нас. Чого ж ви так похнюпились, панове? Буря пройде. Кажи нам, Андрію, подати щонайкращого вина. — Войнаровський сам пішов до пивниці і сам налив чарки старим, пахучим вином. — Вип'ємо за добрий успіх нашої справи. У ваші руки, Мотре! — Чоломкнулися чарками. — Так. Жаль такого вина. Скільки його є, скажи подати тут. Погостимо старшин. Треба післати по Чечеля, Кенігзена і по сотника Дмитра. Хай приходять зі своїми офіцерами, з певними, з самими найповнішими.

Войнаровський пішов ключникові давати розпорядки, Чуйкевич пустився за старшинами. Гетьман завернув його.

— Про Орлика забув. І по нього пішли, по нього в першу чергу. Не натішився він жінкою і дітьми, та нічого не

вдієш — треба.

— Я сам по Орлика конем поскочу, — відповів Чуйкевич.

— Гаразд. Скажи йому, щоб жінка й діти готовились в дорогу. Так буде найкраще. Іди.

Чуйкевич вибіг. Гетьман з Мотрею остався. Мовчали.

— Непривітний вечір, — почала Мотря.

— Ніч, — поправив гетьман. — Але завтра знову буде день, може, й гарний.

— Дав би то Бог.

— Дасть.

Пускався дощ. Лупотів по криші, ніби сто бубнів у Ковалівці грало.

— Дощ.

— Злива.

Не могли почати розмови. Безодня відчинялася поміж ними. Боялися зазирнути туди.

— Мотре Василівна, — почав гетьман, вдивляючись у неї своїми темними зіницями, — ви не маєте жалю до мене? Збудилися приспані гордощі колишньої Мотрі.

— Я? Жалю? За що? — Підняла голову, сміливо глянула на нього. — За тії гарні хвилини, що пережила в Ковалівці і в Бахмачі? Дякуючи їм, я нині друга людина.

— Спасибі, Мотре! — і стиснув її руку. Не боронила, і не втікала з нею, як колись. Безпечною почувала себе.

— Як мало статися, так сталось.

— Може, так і краще.

— Так краще, як є. Добре, що й ви тієї гадки. Легше мені буде. А то совість не давала спокою. Боявся, чи не скривдив я вас. Вірте, не хотів.

— Вірю.

— Я вам добра бажав і бажаю, любив вас, Мотре, і люблю.

Загуготіли громи.

— Пригадав собі грім, що не прогримів, — завважив з легкою усмішкою, в котрій почувався і сміх, і глум.

— Восени громи, — завважила Мотря.

— Буває, що і взимі гримить. Не сподіюся спокійної зими, ціле моє життя неспокійне...

Жалувався. Мотря рада була потішити його, гордощі не давали. Мужа має. Доброго, котрий любить її.

— Не знаєте, що я пережив, Мотре. Як турбувався вами. Та була ще друга турбота в мене — і є.

— Для тої другої годиться вам позабути про все.

— Робити кривду собі й найближчим нашому серцю.

— Хоч би й так.

— Так ви жалю не маєте на мене?

— Ніякогіського...

— Спасибі вам, велике вам спасибі, Мотре, — і руку її підніс до уст. Рука задрижала. Почув, як пальцями пробігла дрож, як вони з гарячих зробилися зимними. Нараз затремтіли, вихопилися з його долоні — і

Мотря затулила очі, хотіли здержати сльози. Не могли. Капали крізь тонкі, білі пальці.

— Мотре, сонце моє!

— Пане мій! — Ще один грім, ніби камінь покотився в провалля, і Мотря зірвалася на рівні ноги. Ні, так не можна, так не годиться... — Простіть, я стільки перебула... Не видержало серце... Прошу не дивуваться... Пройшло... Хай ваша милість не зважають на Мотрю. Треба робити те, що треба. Я весела, я щаслива, я дужа. — Всміхалася. — Літа минуть, забудеться усе, останеться діло, велике, святе. Похитав значуще головою:

— Коли б сталося.

— Що б там і не сталося, а робити треба. Пане гетьмане,

Мотря своє діло зробить. Хустинкою очі обтерла.

— Пройшло, бачите? Пройшло. Я сміюся. За ваше здоровля, ясновельможний, за успіх вашого діла!

Вихилила чарку до дна.

— Завтра теж день. Ціла низка днів, дощевих і погідних, турботних і веселих, — так минає життя. А діло перетриває нас. Будемо жити в долі, хоч умремо в життю... Правда, пане гетьмане? Ви не покинете діла? Доведете його до краю? Діло ведіть! Не було Ковалівки, ні троянд, ні Мотрі, — нічого не було. Є тільки діло.

Сумно дивився на неї.

— Гадаєте, дурманю себе? Оп'янюю? Нічого подібного.

З душі кажу. Я вже себе в руках тримаю. І не пущу. Це було хвилеве безсилля, спомин батька, матері, усього, що пережила. Пройшло... Чому ж ви не п'єте свого вина? Гадаєте, гірке? Солодке вино і кріпке, сили додасть. Випийте, пане гетьмане. Ось я п'ю.

— Мотре!

— Гадаєте — вп'юся? Ні, міру собі знаю. Мене до чарки не тягне. Лиш такий момент, такий дивний момент! Хто знає, чи побачимося знову... Пийте ж на добрий спомин, на вічную пам'ять тому, що було й минуло, мов у землю зійшло або до неба полетіло, як легка хмарка на голубому блакиті, ось-ось, ще видно її, як мрію, як зітхання, а за хвилину не буде нічого, лиш синій-синій блакит. Пийте!

Гетьман випив одним душком і поставив чарку на стіл. — Доволі! Чую, старшини надходять. Треба мені до них.

Воєнна рада? Щось такого, Мотре. Ще раз спасибі вам за нинішній вечір. Спасибі за все гарне й добре.

— Ми ще не прощаємося, правда?

— Не знаю, може. На раду не піду.

— Не виходьте з двора. Останьтесь тут. На рішення заждіть.

— Для мене вже рішене все.

— Як?

— Ви перейдете за Десну. Я остануся тут.

— В Батурині?

— З тими, що боронитимуть його. Ідіть, ясновельможний, вас ждуть, нетерпеливо. Прощавайте!

— Не відходіть, Мотре!

— Ні... До побачення!

ПРОЩАННЯ

Дощ лив як з відра, вітер перевертав стіжки. За Сеймом запалило хутір. Грім запалив, а злива гасила. Червона луна то спалахне, то погасає. Від неї багриться вода в Сеймі, ніби хто крові до неї долив.

В бурю і громи з Батурина на Гончарівку скачуть коні і біжать вози.

До гетьмана старшини прибувають: Орлик, Чечель, гарматній осаул, німець Кенігзен, сотник Дмитро, деякі сотники городових полків Лубенського, Миргородського і Прилуцького і чимало урядовців гетьманської столиці. Гайдуки зі смолоскипами присвічують їм, лакеї впускають гостей у палату, знімають мокрі бурки, чоботи обтирають з болота, дворові відпроваджують коней і вози до двірських будинків за палатою. Гамірно в гетьманському дворі.

— Але ж бо ллє! — каже Чечель, вітаючись з Кеніг-зеном.

— Es giesst in Stromen [1], — відповідає добродушний німець з червонуватим обличчям, з малим, грубим носом, як картопля. — Як розкиснеться, то не витягнеш гармати з болота, пропадай!

— Козаки чорта тобі добудуть. Ходім!

У дверях до бенкетної салі Канігзен пускає Чечеля наперед.

— Ні, пане осауле, ви гість, а я тут свій, будь ласка, — відповідає Чечель, усуваючись набік.

В салі вже повно людей. Вітаються і стають гуртками в углах і попід стіни. Лакеї не сподівались нічного зібрання, щолиш тепер закладають свічки в павук і в свічники.

— Не жалувати свічок, — приказує Войнаровський. — Світиться, як за цапову душу. Гетьман сумерків не любить.

— Пан гетьман любить, щоб було ясно, як у днину, — додає батуринський сотник Дмитро, присадкуватий, бар-чистий, як медвідь, з чорним грубим вусом, втілення сили й енергії.

Саля оживає. І світлом, і гамором людей. Козак або мовчить, або говорить вголос, перешіптуватися не любить.

— Має приїхати, хай їде. Побалакаємо з ним. Не бачили бублейника! — гукає сотник Покотило.

— Цитьте! Прислуга, — заспокоює його товариш з Максимового полку.

— Цитьте?! Доки будемо цитькати? Якого чорта нам довше затаювати свої гадки? Досить того добра!

— Треба раз показати зуби! Хай знають наших.

— Хай буде сяк або так, а то ні се, ні те, ні третє, чортзна-що.

— Ні Україна, ні Москва, ні риба, ні рак. — Спльовує крізь зуби: — Тю!

— Таке життя і печеної цибулі не варте. Повсякчасно за свою шкуру дрожи. Нині проти шведа шлють, завтра в Польщу або на турка, а то ще, чого доброго, своїх бити прикажуть, поки самогона лаву не покладуть та в нагороду за вірну службу півкопи тобі не всиплють. А тоді: убирайсь! Тут же не Гетьманщина, а губернії царські!.. Наскучило.

— Кажуть, цар гетьмана конче в свої руки дістати хоче.

— Відомо... Хоче...

Збилися в гурток і говорили тихіше.

— Цар обіцяє гетьмана командантом над усею кавалерією зробити.

— А гетьман?

— Не хоче. Кавалерія — то ще не армія. Краще йому останками свого війська заправляти, ніж вести цілу кавалерію царську.

— Авжеж.

— Цар гетьмана заманює до себе. Кавалерійське командування — це тільки принада, щоб до руки прийшов, а тоді його: цуп! а тусь мені!.. І — запала клямка.

— Не пустимо гетьмана до царя.

— Хай лишається з нами.

— Як буде, так буде, постоїмо вкупі.

— Або постоїмо, або поляжемо, але разом, як під Термопілями спартанці.

У салю увійшов царський полковник Анненков, що в Батурині з московською залогою біля гетьмана стояв, ніби для більшої безпеки гетьмана, а на ділі, щоб за його рухами стежити.

Гетьман і за ним післав. Козацькі старшини не знали того, гадали, що Анненков. почувши про зібрання на Гончарівці, сам туди прибіг, і стали виявляти з того приводу своє невдоволення.

— І того чорт приніс. Ще його бракувало.

— Або ми, або він.

— Забагато два гриби в борщ. Орлик заспокоював старшин.

— Товариші! Гетьман полковника сам до себе покликав. Не визивайте його. Гетьман хоче позбутися небажаного свідка. І тому його з листом до Меншикова хоче післати. Лишіть!

Заспокоївши, підійшов до Анненкова. Цей стояв посередині салі, розклонюючись на всі боки й не знаючи, що з собою серед чужого зібрання робити.

— Пане полковнику, — сказав Орлик, — будь ласка, гетьман вас у своїм кабінеті дожидає.

Вийшли. Сотник Дмитро перехрестився:

— Слава Богу, тепер ми самі свої.

— Ще є один чужий між нами — німець.

— Цей від своїх певніший.

— Сумно.

— Але правдиво, панове.

Крізь відчинені двері до сіней видно було, як Анненков з гетьманського кабінету вийшов і як Орлик випровадив на рундук. За хвилину гукнув візник: "Гей да. тройка", і на вулиці тоненьким голосом завищав колокольчик. Анненков з листом від гетьмана до Меншикова поїхав.

Тоді в сінях почувся лиск чобіт і бренькіт острог. Сердюки з шаблями наголо ставали біля дверей сторожі гетьманської особи.

Гетьман іде!

Хто сидів, піднявся з місця. В салі зробилося тихо. Всіх очі повернулися на двері, з котрих вийшов Іван Степанович. Скорим і бадьорим кроком пройшов салю, вітаючи всіх ураз і кожного зокрема. Біля нікого довше не спинявся, не розпитував про здоровля його і родини, спішився.

— Панове товариство, — почав, стаючи біля стола. — Попрохав я вас, незважаючи на пізню годину і на бурю, бо маю важне діло до вас.

На хвилину замовк, ніби надумувався, що дальше казати. За той час, хто оподалік стояв, навшпиньках підходив ближче.

— Наближається важний момент.

Всі насторошили уши.

— Може, здійсниться те, чого я собі здавна бажав і чого, сподіюсь, хочете також і ви.

Над салею, мов ангел пролетів. Чути було, як скапували на долівку свічки.

— Може, нам Бог поможе, що виборемо собі волю.

— Дай-то Боже! — залунало кругом.

— Боротьба нелегка, не потребую вам казати. На те ви козаки. Кому ж добувати волю, як не вам.

— Авжеж нікому, як не нам, — відповіли йому.

— Батурин — резиденція моя. Ворог недалеко стоїть.

Боюсь, чи оставить він його в спокою.

— Хай пробує. Поломить зуби, — відповів Чечель.

— Батурина так легко не здамо, — додав батуринський сотник Дмитро.

— Які в нас сили? — питався гетьман і став вичислювати на пальцях. — Маємо чотири сердюцькі полки: Чечелів, Покотилів, Денисів і Максимів, до того частина трьох городових полків: Лубенського, Миргородського і Прилуцького. Завтра ще дещо з сіл і пригородків прибуде. З мешканців Батурина, сподіваюсь, також дехто вхопить за мушкет. Як гадаєте, видержите облогу?

— Города, ваша милосте, — відповів коротко Чечель, — не здамо. Це ми вам обіцяємо кріпко.

— В добру волю не сумніваюся, але чи стане сил?

— Облога довго тривати не може, — завважив Кенігзен. — Король Карло над Десною стоїть. Москалі або підуть йому назустріч, або подадуться взад. Великої сили під Батурин не кинуть.

— Як ваші гармати? — повернувся до Кенігзена гетьман.

— Їх не багато і здебільшого старі. Але гармаші добрі.

— А муніція?

— На двадцять днів хватить, коли не стріляти даром.

— Про двадцять днів і бесіди нема. До тижня сподіюсь поспіти на відбій — з його милостею королем. А харчі?

Батуринські урядники стали обчислювати, скільки в магазинах збіжжя, скільки їх приблизно в торговців і доставців, скільки можна завтра з близьких млинів привезти.

— Муки маємо досить, сіль є, до того каша й сало. Якщо облога не потриває довго. Голоду не боїмося.

— То й добре. А мури й вали?

— Поправлено дещо, — говорив, підступаючи, Чечель. — Рови прочищені й напущені водою, вали підновлено, палісади теж. Маємо дещо бочок зі смолою, кипятку наваримо скільки завгодно — приймемо ворога гідно.

Гетьман думав. Ніби зводив усе докупи, що чув.

— А люди? — спитав і повів кругом очима. — Як гадаєте, певні вони? Бо не потребую вам казати, що при кождій облозі не цей ворог

страшний, що перед городом, а той, що в ньому. Хатній ворог найгірший. Якщо ви непевні своїх людей, то краще города не замикати. Заберу військо, оставлю тільки сторожу, з міщан, хто хоче, хай виходить на село, — кажіть!

Зірвалися, як буря.

— Ваша милосте. Ми за людей своїх голови дамо. Не осоромимо гетьманської столиці. Ворогові її не здамо. Ваша милість можуть спокійно від'їхати до війська.

— Стоїмо, як мур! — заявив Кенігзен по-німецьки. Загомоніло в салі. Старшини перекидалися словами, підходили до гетьмана, впевняли його в своїй силі і в охоті боронити столицю. Ті, що не так певно дивилися в будучність, усувалися назад, знаючи, що перевага по стороні перших. Дехто виявляв жаль, що гетьман не довірював своїм людям, обиджав їх.

— Ми нічого так не хочемо, як звести раз порахунки з ворогом нашим. Тут або віз, або перевіз. З москалями ані в тин, ні в ворота. Вкупі нам не жити. Розлучімся раз.

Гетьман дав знак рукою.

— Хто з вас противної гадки, панове, — питався, — хай голоситься.

Не відозвався ніхто.

— Тоді, Чечель, віддаю тобі мою резиденцію, борони її. А ви, панове товариство, слухайте полковника Чечеля, як слухали б мене. Може, Бог дасть, що відніметься тая чаша від вас, може, ворог не буде мати сили й часу облягати цей город, а як ні, то не забувайте, що твердині боронять не так мури і вали, траншеї і бастіони, як згода і єдиномишленність його оборонців, як послух, який винні обложенці свому комендантові. В твої руки, полковнику Чечель, долю Батурина передаю.

Чечель поклонився низько, гетьман руку йому подав. І другі кріпко стискали Чечелеву долоню, впевняючи його в своїй непохитній охоті підчинятися його приказам і не здавати твердині.

— Гармати на осавула мого пана Кенігзена здаю, сотник Дмитро городом порядкуватиме, щоб лад був у ньому. А тепер, панове товариство, поручаю вас милості Божій, котра вас не опускає, поки ви не опустите города того і не здасте його в руки ворога, із-за чого сталася б нечесть велика всьому війську козацькому і кривда мешканцям нашої столиці. Милість Божа да будет з вами.

— І со духом твоїм, — відповіли побожно.

— І ще одно прохання: не погордуйте моїм хлібом-сіллю, панове товариство. Я старий. Не знаю, чи переживу негоду. Важкі хвилини дожидають мене. Може, востаннє погощу вас у себе. Будь ласка!

Перейшли до столової. Тут на круглому столі накладено усяких зимних страв, печива й мясива, пиріжків, маринованих риб і грибків, сушених і в меді варених овочів. На підносах стояло багато чарок, налитих старим вином, від якого пахощі понеслися по світлицях. Тільки крісел кругом стола не поставлено — знак, що це перекуска наскорі, а не вечеря. З'їж, попий, обітри вуса і йди. Спішися.

— Вип'ємо, панове, як поляк каже, стремінного за добру долю города Батурина і всіх мешканців його, на потугу його оборонців у твої руки, полковнику Чечель. — Гетьман підняв чарку вгору і повів очима докола. — Від краю до краю, всім вам добра бажаю.

Голос його дрижав, ломився. Видно було втому, фізичну і душевну. Гетьман випив і повалився у фотель. На його обличчю появились знаки великого болю. Панував над ним, не хотів зрадитися перед старшинами, що хорий, але й сила волі має свої границі. Обличчя гетьмана то жовкло,

як віск, то неприродні рум'янці являлися на ньому. Голова хилилася на груди.

Прикликали лікаря, Войнаровський з Чуйкевичем віднесли хорого в відпочивальню.

Старшини з жалем і смутком відпроваджали його очима.

— Що ж тепер? Що нам тепер робити? — приставали до Орлика, на котрого привикли були дивитися як на праву руку гетьмана.

— Не тривожтеся, — відповів. — Це з гетьманом не раз тепер буває. Дасть Бог, пройде. Стара людина, а трудів і на молодого забагато. Спішіть кождий до своєї роботи. Не спати нам нинішньої ночі. Городові частини полків Лубенського, Миргородського і Прилуцького треба поділити. Що потрібне для оборони Батурина, залишити, що ні, хай готується в похід. Зі сходом сонця двигнути через Сейм у напрямі Коропа, невеликими відділами і ріжними вулицями, без бубнів, сурм і співу, щоб батуринців не тривожить. Конечний обоз можна посилати тепер. Люди сплять — не почують. На дорогах болото, великого гуркоту не буде. Вози не можуть поспішати. Сотник Дмитро допильнує переправи через Сейм.

— А гетьман? Як же йому пускатися в похід, коли він недужий? Хай залишається тут з усім військом, що має під рукою. Будемо боронити Батурина і його.

— Так не можна. Гетьманові треба за Десну до нового союзника, щоб ворог не вбився клином поміж них. Може, йому до рана покращає. Як ні, то хорого з лікарем перевеземо в кареті. Не турбуйтеся тим. Ваша турбота — Батурин. Приготуйте все, що до оборони потрібне. Не забудьте нічого. Виїзд.

Тускле поранкове світло зазирало в світлиці. Від нього блідло світло свічок. Горіли, як при катафалку.

Невиспані лиця сердюків і прислуги зеленаво-бліді. Але в руках не пізнати втоми, радше помітний поспіх. Останні килими й перські коври скачують і ховають до скринь.

У сінях тих скринь ціла гора. Навантажують вози. Готові від'їжджають, аж скриплять, ніби стогнуть під надмірним тягарем.

На їх місце під браму під'їжджають нові. Така робота триває цілу ніч, відколи розійшлися старшини. Чуйкевич усе щось нового виносить. Чимало добра в гетьманському дворі на Гончарівці! Всього й забрати годі. Але в світлицях помітні вже пустки, і кроки людей лунають чимраз то голосніше, але й глухіше.

Скрині з золотою та срібною посудою, з хрусталями й дорогоцінним склом поїдуть насамкінець під окремою сильною сторожею людей з першого сердюцького полку. Готово! Зі спальні виходить гетьман, вбраний, як до дороги. На обличчю сліди втоми й терпіння, але йде сам.

В одній з бокових кімнат наготовлено снідання. За столом Мотря. На ній та сама плахта й горсетка, що мала колись у Ковалівці, лиш жовтих троянд не видно у волоссю.

— Ви ще не зібралися, Мотре Василівна?

— Я остаюсь тут. Гетьман зморщив чоло.

— Це неможливо. Батурин може бути в великій опресії.

— Якраз тому не хочу його покидати.

— Ви не знаєте, що таке облога. Мотре, прошу вас, їдьте з нами — зі своїм мужем, — поправився гетьман.

— Ні, пане гетьмане, — відповіла рішучо, — позвольте мені залишитися тут. Я в Батурині зросла, знаю тут мало не кожду дитину, позвольте поділити з ними долю й недолю.

— Ніхто вас не силує, але ви жертвуєте собою. Що на це скаже муж?

— Він дав мені дозвіл.

— М'ягкого ви маєте мужа. Я вас не лишив би.

— Тут мати моя, — завважила Мотря.

— Мати?

— Любов Федорівна прибита важким горем. Хто ж потішить її?

Гетьман здивовано глянув на Мотрю.

— Це ваше невідкличне рішення?

— Так, пане гетьмане.

— Га! Тоді нехай вас Бог має в своїй опіці! — і поцілував її в голову, як батько.

Нахилився.

Припала до його руки, як донька.

Хотів ще щось казати, приложив долоню до чола, потер і, повернувшися наглим зворотом, вийшов з кімнати. Пустилася за ним. Спинив її.

— Ні, Мотре Василівна, останьтесь тут, так краще.

Послухала. Крізь відчинені двері бачила, як силувано бадьорою ходою пройшов сіни, як попрощався з прислугою і вийшов на рундук.

Повіяло осіннім холодом по пустих світлицях гетьманського двора на Гончарівці.

Гетьманська карета ще перед досвітком від'їхала наперед ген далеко за Сейм.

Гетьман, хоч хорий, сів на коня, обтулився козацькою буркою і в окруженню старшин виїхав зі свого двора.

Не оглядався.

На непевну долю лишав його.

Мусив.

Тихо, не розмовляючи з собою, їхали біля гетьмана Орлик, Войнаровський, Чуйкевич і другі.

В поранковій імлі, серед осіннього дощу виглядали, як привид, ніби похоронний похід.

З коней бухала пара. Зимно було.

Як переїздили міст, в Батурині заграли дзвони. Неділя.

Гетьман зняв шапку і перехрестився. Ціле товариство пішло за його приміром. Коні стали. Молилися їздці. За Батурин, за долю людей, котрих у його мурах лишили.

Під мостом біля огнища грілися вартові. Варили снідання. Пізнавши гетьмана, вискочили — віддали привіт.

Гетьман закликав їх до себе.

— Коли б так, не дай Боже, надтягав ворог, міст зірвати.

Притакнули мовчки.

Довго бовваніли їх постаті в імлі, поки їздці не окрилися перед ними на закруті широкої болотистої дороги, серед нив, покритих жовтою стернею і зеленою озиминою.

Мовкли дзвони на батуринських церквах. Лиш на одній гомонів ще довго невеликий дзвінок, ніби плакав. Хазяїна прощав.

Батуринці у святочних вбраннях поспішали на службу Божу.

— Гетьман від'їхав.

— Кажуть, за Десну до шведа. (Не знати, хто їм це повів). Жалували, та не противилися.

— Чечеля своїм намісником лишив.

— Кращого нам і не треба. Постоїмо за нього. Зуби поломить москаль.

Дощ ущухав. Блиснуло сонце. Замигтіли золочені хрести.

ЗА ДЕСНУ

В неділю 24 жовтня під вечір гетьманська карета в'їхала в городок Короп на річці того самого імені. Біля гетьмана були: Войнаровський, Орлик, Чуйкевич, Горленко, його вірний покоєвий Кендзеровський і старшини тих сердюцьких і компанійських відділів, що супроводжували його.

Кругом Коропа стояли гетьманові полки з полковниками Апостолом і Горленком, з охочекомонним полковником Гнатом Ґалаґаном, з компанійськими полковниками Кожухівським і Андріяшем. Тут були генеральний хорунжий Сулима й генеральний обозний, "лисий чорт", як його гетьман іноді прозивав, Ломиковський. Люда біля дванадцять тисяч, здебільшого козаків не молодиків, а бувалих у походах і загартованих у боях.

В самім містечку розложилися щонайвірніші частини, решта війська примістилася по присілках або таборилася на полях, повигребувавши собі та порозпинавши походні намети. Інші ютилися прямо під возами, вдоволившися клаптем соломи. Невибагливий козак і витривалий на зимно й погоду, як степовий кінь.

Кругом Коропа горіли огні, на мостах і роздоріжжях стояли варти, непевному народові проходу вночі не давали, боючись ворожих хитдощів і зради, гірш небезпечної, ніж боротьба у чистому полі.

Куди проїхав гетьман, оживали дороги. Козаки зривалися зі сну і, споглядаючи за золоченим ридваном, толкували про дальші плани теперішньої кампанії, про те, куди їх гетьман провадить і які задуми в нього.

Фантастичні вісті! Попадалися несміливі слова про гетьманів перехід на сторону шведську. Толки ті викликували в одних радість, а в других сумнів.

Свідоміші тішилися, бо надто вже в'їлося їм у карок московське ярмо, а іншого способу скинути його не бачили, другі оставалися під впливом того дурмана, яким сп'янював себе народ, а якому на ім'я: православний цар і вірна йому служба.

Виникали колотнечі й бійки, котрі доводилось старшинам втишати добрими й насильними способами. Гетьман, незважаючи на свою недугу, на недоспану останню ніч у Батурині, на труди дороги, зразу конем, а пізніше в кареті з Батурина в Короп, скликав своїх довірених старшин серед ночі з дня 24-го на 25-е, на раду.

Довго обмірковувано, чи переходити Десну і де її перейти, чи, може, залишити війська на лівому березі, а гетьман щоб тільки з невеликим почотом спішив до шведів і провадив їх на цей бік. Довго не могли погодитися, бо всі вони були схвильовані тим неспокоєм, котрий обгортає навіть сміливу козацьку душу в цей мент, коли треба рішатися на важке й непевне діло. Апостол казав, що нема що гаятися довше, як переходити, то переходити купою, забираючи і ті старшинські родини, що вспіли вже приїхати в Короп. Горленко був другої гадки. Переправа за Десну річ сама собою не така-то легка, пощо і переправлятися, заки гетьман договориться з Карлом до чогось певного й рішаючого, а договориться, так тоді шведи перейдуть на цей бік. Не треба даром турбувати козаків.

Вибрали посередню дорогу. Половина війська зі старшинами, котрих співучасть у його планах надто видна й неоспорима, мусить, не гаючись, перейти на другий бік, решта останеться на лівому березі річки, дожидаючи розвитку дальших подій. Якщо вони не зложаться щасливо, так неважко буде сказати Меншикову й переконати царя, що залишилися ті, які не спочували Мазепиній зраді і в його переправі через Десну добачували щось непевного.

Так і зробили.

В понеділок, дня 25 жовтня, щонайвірніші частини гетьманських полків двигнулися з-під Коропа в напрямі Оболоня.

Зароїлися поля й дороги людьми, кіньми й возами, заторохтіли гармати по злегка примерзлій землі, розмішуючи з болотом і той легкий сніг, що впав був уночі.

Козаки йшли радо, бо постої пізньою осінню, коли стужа добирається до шпіку-кості, гірше надокучать від самого походу, а дожидання бою гірш томляче від зустрічі з ворогом. Та ще й тому йшли радо козацькі полки, бо вели їх не чужі полководці, а свої старшини під проводом самого гетьмана, в котрого досвід і воєнне знання ніхто не сумнівався.

Гетьман їхав на самому переді. Спокійний був і ніби вдоволений тим задовіллям, яке дає чоловікові свідомість, що скінчилося тривожне хитання і що діло вже рішене. Бог знає, що дальше буде, але не буде вже залежності від царського гніву й ласки, не буде того томлячого вижидання, чи лист до княгині Дольської або до короля Карла дійде щасливо до них, не попавши в небажані руки. Отеє укривання своїх задумів і планів, це повсякчасне тремтіння, щоб один схиблений крок не попсув цілого, з таким накладом сил і здоровля, з такою натугою думки, веденого діла виснажувало гетьмана Мазепу й грозило витратою останків сил, котрих йому якраз тепер так дуже, дуже потрібно. Рад був, що випливе на чисту воду і, відкривши шолом, гляне ворогові в очі.

"Ти московський цар, а я український гетьман. Ти будуєш нову царську державу на кістках сотні поневолених народів, я рішивсь будувати свою, незалежну від деспотії твоєї. Я зрадив тебе, бо не хотів зрадити власної ідеї. А хоч би мені й не довелось остоятися в бою з тобою, хоч би й прийшлося зложити свою голову стару і стурбовану, так останеться Мазепина ідея. Вона житиме під попелом і кістками, поки грядучі покоління не відгребуть її, не піднімуть високо на свій прапор і не заткнуть його біля престолу вільної та незалежної від московських царів Української держави".

Гетьман кінчив порахунки з совістю своєю, і коли його що бентежило, так це хіба свідомість тих нових жертв, котрих вимагатиме його діло. Гетьман знав, що грізний цар во гніві своїм, а гнівом цим він спалахне, коли незабаром виявиться, що гетьман Мазепа перейшов на сторону короля Карла. Але невже ж Україна і без того не приносить в жертву деспотії царській своїх людей і своїх маєтків? І невже ж тії жертви падуть, мов у безодню, безслідно і безхоченно? Вилюднюється і спустошується край, нівечиться освіта і культура, що гетьман збудує, цар винищить своєю "собственною всевладною рукою". Ні, ні, дальше так бути не може. Треба було раз підняти клич самостійної держави, без котрого народ дорешти пропаде, перемініться у велике стадо невільників-рабів, що з острахом звірячим послушно йдуть туди, куди їх жене нагай чужого пастуха. Пропадеш, згинеш, Україно, коли, замість боротися за привелеї панів і за вольності селян, не піднімеш боротьби за спільне й дороге для всіх, за свою власну державу, в котрій вирішаються твої внутрішні питання, твої старі, невирівнані домашні порахунки.

Жертви, котрі покладеш тепер на рідному престолі, не

пропадуть, їх прийме Господь, і вони як не тепер, то в будучності стануть на суді історії, як велерічиві свідки й оборонці твоїх прав споконвічних і твоїх оправданих

бажань...

Гетьман заспокоївся. Тільки Батурин не давав йому спокою. Прочував, що йому в першу чергу прийдеться відповісти за вчинок гетьмана. Це ж його столиця, найсвідоміші і найвірніші йому люди. Між ними лишилася Мотря. Чому не хотіла їхати з ним? Чи справді жаль було кидати матір, причину її горя?

Дивна й нерозгадана вдача. Як була, так і залишилася Сфінксом, котрий манить до себе загадкою душі і тими питаннями, на які годі дати вдоволяючий одвіт.

Гетьман принаглив коня.

Побачив перед собою широку, бліду смугу Десни, на котрій злегка й несміливо стинався лід, ніби річка рада була вбрати на себе ледяний панцир, щоб по ньому перейшли козацькі коні й переїхали вози.

Погода не слухала її. Тонесенька шкарлуща леду тільки при берегах трималася купи, а посередині топилася і спливала з водою.

Біля Оболоня при лівому березі ріки стояв великий пором, а недалеко від нього козацькі піоніри кінчали будувати міст на чайках. Гетьман повернув коня. Довгу хвилину глядів на того різнобарвного вужа, що вився шляхами й полями, хвилястий, неспокійний, повний ізгибів, місцями порозриваний, ніби його хто порубав мечем, то знову грубий і лінивий, ніби проковтнув якусь поживу і травить її.

Гетьман підняв булаву. Голова вужа спинилася. Ізгиби стали вирівнюватися, відірвані частини лучилися з собою.

П'ять тисяч людей, тисячі коней і возів здержувалися на приказ одного руху гетьманської булави.

Здовж шляху на конях скакали старшини, туди й назад, розносячи прикази гетьманські.

Туловище довжелезного вужа повернулося і звільна стало посуватися направо в напрямі мосту. Досягнувши його головою, зупинилося і ніби завмерло.

Гетьман зліз з коня і перший увійшов на пором. За ним провадив чура його сивого коня.

Покоєві зносили найпотрібніші клунки, з возу знесено декілька важких, залізом сильно кутих скринь.

Гетьман стояв напереді порому, до котрого з берега сходили і зіскакували його вірники. Пором захитався.

— Вже всі? — спитав гетьман, оглядаючись на берег. Там стояв задуманий Орлик. — Може, ти гадаєш вертати? — спитав його гетьман.

Орлик стрепенувся, скочив і підбіг до гетьмана.

— Ще час. Останній мент. Рішайся.

— Я вже давно рішився, милосте ваша.

— Так їдьмо!

Поромщики перехрестилися і вхопили за линву. Пором ліниво й ледви помітно став сунутися по тихій воді.

Між ним з берегом лягала чимраз то ширша смуга.

— Уявляю собі, — сказав гетьман до Войнаровського, — що так по безбарвних струях мовчаливої Лети сунеться Хароновий човен.

ВІДЧИНІТЬ ВОРОТА!

Вже під час богослуження в церкві помітна була тривога. Народ чекав, коли священик промовить слова "со миром ізойдім!". І в голосі священика почувалася якась непевна чутка.

Відвертаючись від престолу і благославляючи народ, він тривожно дивився у двері, ніби ждав, чи не появиться в них небажаний гість.

Хто стояв ближче дверей, не втерпів і виходив із церкви, не дожидаючи кінця.

Під церквою, на майданах і на вулицях збивалися люди в гурти й балакали.

Гетьман на досвітках з Батурина виїхав, забираючи з собою частину батуринської залоги. Чечеля комендантом Батурина лишив.

Це заспокоювало людей, бо Чечель відомий був як досвідний і хоробрий вояка, як полковник, котрого слухали, боялися, але й любили козаки.

Батуринці привикли до того, що гетьман часто виїздив та виступав у похід, і останніми роками він гостем у своїй резиденції бував. Але якраз тепер, коли і москалі, і шведи були так недалеко і коли нікому невідомо було, що принесе завтра, всякому хотілося, щоб гетьман був тут.

Щолиш вчора пізнім вечером прибув, а нині вранці, дивись, уже його нема.

Розійшлась чутка, що гетьман не до царя, а до шведа поїхав. В перший мент зжахнувся Батурин. Але Чечель і другі старшини заспокоювали людей. Казали, що нікому невідомо, що гетьман рішиться зробити, але що зробить, то певно й добре буде, конечне. Довідалися батуринці, що видано приказ, щоб на Сеймі міст зірвати, коли б московське військо надходило, і тепер уже ніякого сумніву не було — гетьман пішов до шведів!

Всякий розумів, що воно значить. Але, на диво, батуринці скоро якось освоїлися з тією гадкою, гетьманська столиця стала по стороні гетьмана. Добре зробив. Краще зі шведом, як з царем. Відомо було, що цар гадає скасувати Гетьманщину, а тоді й Батурин утратив би права й привелеї столиці, а став би звичайним повітовим городком. Пощо триматися царя?

На вали, на замок!

І народ кинувся до роботи. Навіть жінки не дармували. Хоч неділя, копали, возили землю, двигали дерево й каміння. Скрипіли тачки, і по цілім городі роздавався луск топорів і сокир. Спішилися.

До города тягнули цілі валки з поблизьких сіл і хуторів з утікачами, а з млинів — з мукою. Забувалися звичайні турботи, забувалися ворожнечі поміж поодинокими родами, всі як один ставали до роботи, щоб скріпити город і зробити його спосібним до оборони.

Московська залога, що стояла в своїх казармах під замком, на батуринському подвір'ї, і творила ніби окремий город у городі, живучи своїм доволі відокремленим життям, бо батуринці нерадо допускали царських людей до своїх хат і родин, здивовано і недовірливо дивилася на працю міщан і козаків, не знаючи, до чого воно йде. Гадали, що проти шведів скріпляють батуринці свій замок, і дивувалися, чому і їм не кажуть помагати. Пояснювали собі тим, що їх комендант Анненков виїхав, а його заступник не спішиться накладати на них роботу. Хай риються черкаси. Це не річ царських людей.

Ніч з неділі на понеділок минула на дальшій праці й на тривожному вижиданню. Не тільки на замкових вежах, але й кругом Батурина розставлено вартових, щоб, запалюючи бочівки зі смолою, дали знак, коли б наближався ворог. Але ворог не надходив.

Мотря весь день була на замку. Стрічалася з Чечелем, з Кенігзеном, з полтавським полковником Герциком і з генеральним осаулою Гамалієм, балакала то з регентом гетьманської канцелярії про те, де б краще заховати архів, то з городничим про лад і спокій у місті. Її поява додавала всякому охоти, її слова будили запал і відвагу. Донька безталанного Кочубея була відома всякому й люблена усіма. Її краса, її розум і серце єднали їй прихильність цілого міста. От і тепер казала вона відчинити свої багаті комори і щедрою рукою роздавала батуринській бідноті хліби. Як смерклося, відвідала маму.

Любов Федорівна не нагадувала колишньої Кочубеїхи. Сильно постарілася і зробилася мовчаливою, як черниця. Вбиралася в чорне, звичайне вбрання і не красила волосся, ані не підмальовувала собі рум'янців.

Мотря застала її в старому дворі Кочубеїв, як зі служанками краяла довгі пояси з тонкого льняного полотна і скубала шарплі, щоб було чим осмотрювати рани.

— І ви теж працюєте, мамо?

— Що люди, те й я... Що чувати в городі, Мотре?

Мотря розказала городські новини.

— Скучаєш за мужем? Не скучай. Така вже доля козачки. Не натішиться своїм чоловіком. Краще гине на війні, як дома. — І її руки почали ще жвавіше працювати.

— Як гадаєте, мамо? — почала Мотря. — Обложать москалі Батурин?

— Вони вже нас давно облягають, цілу Україну обложили. якої тобі ще облоги треба?

— А чого ви сподіваєтеся, мамо?

— Нічого доброго я вже не сподіваюся, дитино, але робити треба. Мають нас різати, як худобину, боронімся...

Змінилася Любов Федорівна.

Пізно ввечір вертала Мотря від мами. В переулку, під замковими мурами, хтось заступив їй дорогу. Хотів ухопити за руку, блиснула штилєтом, став.

Пізнала Івана Носа, старшину Прилуцького полку, котрий перед кількома роками підлабузнювався до неї, а на котрого вона й дивитись не хотіла.

— Чого вам треба? — спитала.

— Бачу, йде самотня жінка, провести хотів.

— Опікуни!.. Тривога, город облоги дожидає, а він на лови на жінок виходить. Останки сорому згубив!

— Мотре Василівна! Не такого слова я від вас сподівався. Гадав ратувати вас з того пекла, яке тут зчиниться за днів кілька. Послухайте мене. Тікайте, шкода вас, їй-Богу, шкода. Я вас люблю. Підемте звідти геть. Заведу вас у безпечне місце, заховаю перед людським оком, берегти вас буду, як свого власного ока. Не відтручуйте мене, не робіть безталанним. На що ви ждете, Мотре? Вони вже не вернуться. Між вами й ними непрохідна прірва. Маєте згинути або попасти в московські руки — ходіть зі мною, спасайтеся, поки час!

— Так говорить старшина, котрого гетьман залишив для оборони города? Подлий!

Хотіла йти. Спинив.

— Бачите штилєт? Як не пустите...

— Одно слово, Мотре. Ти не дитина, знаєш, що після нинішнього нам дальше не жити.

— Чому?

— Ти пожалуєшся Чечелеві на мене, він мій невблаганний ворог.

Мотря надумувалася хвилину.

— Нікому не скажу, — відповіла.

— Не вірю. Нам треба побалакати подобру. Маю щось дуже важного сказати.

— Що?

— Нині — ні. Завтра, як стемніється, жду тебе біля старих воріт.

Мотрі на саму гадку, що завтра знов має стрінутися з тим чоловіком, мороз пішов по тілі, але погадала собі, що, може, він дійсно має їй щось важного сказати, і — згодилася.

— До завтра нікому нічого не кажи. Слово дай!

— Чесне слово даю, — відповіла.

Хтось здалеку надходив. Ніс шапку аж на ніс насунув і скрутив у бокову вулицю. Мотря побігла додому.

Довго вснути не могла. Несподівана зустріч з Носом збентежила її. Нахаба. Як він смів. що він собі гадає, за кого він її держить? Пощо вона давала слово? Найкраще з таким чоловіком зразу зробити порядок. Напав її, в городі, котрому грозить облога...

Пропало. Завтра мусить з ним мати розмову. Може, щось дійсно важного почує.

Заснула аж над ранок. Спала кам'яним сном, досипляла кілька невиспаних ночей.

Було недалеко полудня, як чура постукав у двері.

— Пані, вставайте негайно, пані!

Скоренько накинула на себе плащ, всунула ноги в хутряні мешти, вийшла.

— Що такого?

— Меншиков з князем Голицином їдуть.

— Де?

— Ще їх не видно. Але наш чоловік з Обмачова на коні прискакав, вони там ночували чи спочивали і з Соболевським розмову вели.

— Нікчемний зрадник, — крикнула Мотря. — Не такий страшний ворог, як свої... Знає князь Меншиков, куди гетьман поїхав?

— Мабуть, що знає. Наш чоловік казав, що Меншиков до гетьмана в Борзну їхав, коло Мени дігнав його Анненков з листом від пана гетьмана, що пан гетьман у Батурині, і він подався туди. По дорозі стрінувся з Голицином, доїхали до Обмачова і тут до них Соболевський підійшов.

Мотря одягнулася і пішла на замок.

В городі панувала тривога. Зводили мости, замикали брами, наводили гармати.

На галеріях, що бігли вздовж мурів, стояли озброєні люди, старшини зазирали крізь прорізи в мурах. Особливо пильнували шляху від Обмачова. Але й других сторін замку не занедбували.

Кенігзен спокійно ходив від гармати до гармати, провіряв нахил дула, справляв. Чечель на чорному коні пробігав вулицями города, даючи прикази старшинам, щоб кождий був біля своєї частини.

Знали, що князі Меншиков і Голицин наближаються до Батурина, але ніхто не міг знати, чи за ними не надтягає військо. І в Батурині стояли москалі. Дехто радив, щоби їх перебити — Чечель не згодився. Відставив тільки сердюцький відділ, щоб пильнував казармів, і вночі казав забрати амуніцію. Москалі перестрашилися і з казармів своїх не виходили. Їх офіцери сиділи тут, як у арешті.

Коло полудня з найвищої вежі залунало:

— Їдуть! Їдуть!

Чечель вибіг туди.

На виднокрузі появився невеличкий відділ драгунів, а за ним дві карети, кілька возів і знову два-три десятки їздців. Їздці й карети поспішали. Найдальше за півгодини будуть під містом. Гармаші зайняли місця біля своїх гармат, закламцали курки мушкетів, їх дула, як гадючі язики, висунулися з мурів. Сердюцькі відділи уставилися біля воріт.

— Їдуть! Їдуть! — понеслось по городу. Хвилина ще більшої тривоги, і — тишина. Город притаївся.

Чечель усе ще стояв на вежі й дивився, чи за князями не надтягає військо. Ні.

Зійшов. Усе готове. Хай приходять. Як же ліниво проходить цей час! Здається, й зовсім не проходить, а на місці стоїть.

Чого ж тая валка зупинилася на шляху? Перестроюються чи відбувають нараду? Може, завернуть? Чому ж бо вони вже раз не їдуть, а стоять? Ось кількох їздців відділилося від валки й поскакало вперед, підбігли мало що не до самого города, стають, коні тупцюють на місці, їздці озираються, їм подають якісь знаки з карет, і вони повертають управо. Озирають вали, дивляться на мури, бачать озброєних сердюків, котрі кидають їм якісь глумливі слова вділ, ніби викликають на герць.

Це, мабуть, князі післали їх на звіди. Вертають, звідом-лення дають.

Карети рушають з місця, але, проїхавши яку сотню сажнів, знову стають.

Чому ж вони не їдуть?

З батуринського подвір'я вискакує двох московських драгунів, біжать до свого командантa, щось йому передають. На мурах шум. "Чому ми їх не перебили?"

Чечель пробігає вздовж мурів і заспокоює сердюків і міщан. Поки не надтягнуть московські сили, небезпеки нема. Це тільки Меншиков з Голицином їде. Гадав, що гетьмана застане.

— Не пустити його!

— Пустити. Хай скаже, чого йому треба. Не годиться зраджувати князя.

— Не пустити! Не пустити!

— Не пускаймо троянського коня! — каже хтось із козацьких старшин.

— Не пускаймо, не треба, пощо!

Від валки двох сурмачів під мури під'їжджає, за ними полковник Анненков.

Сурмачі сурмлять, мабуть, Анненков переговорювати хоче, "слухайте, слухайте, не шуміть!"

На мурах тихне. Козаки збираються у тому місці, куди під'їжджає Анненков.

Під'їхав, стає, гукає. Його не чують.

— Ближче! Ближче!.. Тихо там, чуєте, Анненков щось балака!

Царський полковник під'їхав ще ближче, долоні до рота, як трубу, приложив, кричить:

— Козаки і ви, мешканці города Батурина!

— Голосніше, голосніше!

Анненков кричить, аж йому очі з лоба вилазять:

— Чого це ви зазброїлися, мов проти ворога? — питається.

— Бо приятелів не сподіваємося, — відповідають йому з мурів.

— Чого ви це позачинювали ворота, чому не пускаєте князів і мене?

— Бо не треба вас тут, — відгукують йому.

— Відчиніть сейчас, пустіть князів у місто, а з ними й царських ратних людей.

— Пусти вовка в кошару. Не треба, не треба.

Анненкову жили на шиї набігають. Такої сміливості від хахлів він ніяк не сподівався. Видимий бунт. Батурин з Мазепою у змові.

Анненков хоче повернути конем і вертати до Меншикова й Голицина. Надумується. Спробує ще раз — може, вговорить.

А на мурах між тим новий шум.

— Чого тут ждать? Пали!

Старшини насилу здержують козаків. Так не можна. Анненков на переговори прийшов. Не годиться.

— Змести їх усіх, московську залогу перебить, менше ворога, менша небезпека. Пали! Кенігзен наводить пістолю:

— Послух або смерть.

Нерадо заспокоюються.

— Тихо там! Анненков знов балака. Анненков кричить:

— Козаки і ви, чесні мешканці города Батурина!

— Голосніше, не чуємо! Анненков аж вищить:

— Отямтеся, не гнівіть їх милостей князів і не стягайте на себе страшного гніву його величества царя. Відчиняйте ворота подобру! Раджу вам.

Козаки гомонять. Дехто каже, щоб відчинити, нема чого боятися, це ж жмінка людей, нічого вони не зроблять.

— Пощо? — відповідають другі. — Щоб побачили, як ми зазброїлися? Не треба.

— Утретє взиваю вас, — гукає Анненков, — щоб ви відчинили ворота. Чому не пускаєте нас?

З мурів відповідають йому:

— Бо гетьман не велів нікого в город впускати.

— Може, шведів не велів гетьман впускати, а не нас? — питається Анненков.

— Не шведів, а москалів.

— Москалів? Чому?

— Бо через них українцям чиниться велике знищення, через них немало вже сіл і міст попропадало.

— Цілі міста й села москалі попалили, а людей мордували.

— Не пустимо! Гетьман не велів! — гукають.

— А де ж гетьман? — питається Анненков.

— До Коропу поїхав.

Анненков повертає свого коня, трубачі їдуть за ним. Їх проводжають з мурів насміхом і глумливими словами.

— Їдьте до чорта в зуби!

Анненков прискакує конем до карет. Щось князям каже, руками розкладає, нараджується, не знають, що робити.

Аж Меншиков стає у повозі, підносить руку, кулаком Батуринові грозить. Його гарне обличчя поганіє — одна злість. Голицин заспокоює світлійшого, тягне за рукав, просить сідати.

Карети завертають. Передня сторожа робить зворот уліво, жене вперед, карети за нею, задня сторожа повертається на місці, і ціла валка посувається зразу тим самим шляхом, що перед годинкою приїхала, а пізніше скручує в напрямі Коропа.

Вартові на вежах стежать за москалями.

— До Коропа поїхали, гадають гетьмана застати там.

— Боже провадь, дідько пхай!

Батурин заспокоюється... Від'їхали... Може, вже й не вернуть. На шведа підуть. Гетьман Батуринові на відбій поспіє.

Город не тратить надії. Така вже вдача людська, що і в найгіршому все собі якоїсь надії шукає, дурить себе.

Не дурить себе Чечель. Знає він, які наслідки матиме нинішня розмова. Батурин виповів послух цареві, обидив його любимця

Меншикова й київського воєводу Голицина, котрому цар довірив догляд над цілою Україною, зробив його ніби своїм намісником. Батурин не пустив царського полковника Анненкова до свого полку, Батуринові москалі не можуть того простити. Чечель скликав своїх старшин на раду.

Прийшли всі схвильовані, тим хвилюванням, яке викликує в людях свідомість дуже відповідального вчинку.

— Панове товариство! Козаки й батуринці виповіли цареві послух.

— Двом панам годі служити.

— Або слухаємо царя, або гетьмана.

— Або Москва, або Україна.

— Гетьман нам регіментар, його прикази для нас святі.

— Не перечу, — відповів Чечель. — Я тої самої мислі. Але ж не дурім себе надією на помилування царське.

— Цар не милує нікого. Не помилує, і нас.

— Так тоді знаєте, що воно значить? Коли гетьман не поспіє нам на відбій, так за днів кілька сподіваймося московського війська.

— Хай прийдуть. Чорта з'їдять. Не бачили Москви!

Вулиця шуміла:

— До зброї, до зброї!

Молоді хлопці невеликими гуртами бадьоро вправлялися на майдані.

В церквах правили молебень. Жінки лежали хрестом. Горіли свічки, як мечі, з кадильниць снувалися дими, як з пожарищ.

— Панове товариство, — говорив до зібраних Чечель. — Не тішмося, що відігнали від Батурина князів, і не гадаймо, що вони не приїдуть. Меншиков зневаги не простить, хоч би й сам цар хотів простити. Взиваю вас усіх гуртом і кождого зокрема, щоб ви добре пильнували діла. Не занедбуйте нічого, що може причинитися до скріплення нашого города. Та ще прошу і взиваю вас, щоб ви добре стежили не лиш за тим, чи не підходить ворог, але чи нема його між нами. Внутрішній ворог гірший усіх.

— Постоїмо, як мур.

— За Батурин, за гетьмана, за Україну!

Іван Ніс мовчки прислухувався нараді. Ніхто від нього слова не чув.

Мовчки від Чечеля поплівсь до Прилуцького полку.

ПЕРША ЖЕРТВА

Пізнім вечером в понеділок, 25 жовтня, тої самої днини, як московських князів батуринці не впустили в город, Мотря, заткнувши за пояс штилєт і зазброївшися добрим пістолем, скрадалася до старих воріт.

За нею назирцем, як тінь, ішов її паж, попід плоти й мури, з того боку, по котрім падала тінь.

Іван Ніс, побачивши Мотрю, висунувся із заглублення муру.

— Не підходіть до мене, — сказала Мотря, стаючи в

оборонній поставі. — Кажіть, чого вам треба.

— Вас.

— Ха-ха-ха! Збожеволів.

_ Мотре, без тебе не жити мені. Поки тут був Чуйкевич, я не хотів нищити вашого щастя.

— Боявся.

— Я вже і чорта не боюсь. Все одно мені. Не хотів. Совість не давала. А тепер, як бачу твою загибель, хочу рятувати себе й тебе.

— Рятуймо Батурин.

— Його не врятує навіть Бог. По тім, що нині сталося, — пропаде!

— Таку-то тайну мав мені сказати Іван Ніс?

— Пропаде! — повторив, а в його голосі почувалася злоба, не жаль. — Не оборонить Батурина хоробрий полковник Чечель, ані Герцик, ні навіть німець Кенігзен, ні усі гетьманові заушники вкупі — пропаде!

— Не кракайте, Іване Дмитрійовичу!

— Не кракаю, а знаю. Кого ще не запаморочило дорешти, спасається з життям.

— Втікає? З потопаючого корабля утікають щурі. Хто такий утік?

— Не один, між іншими гетьманський канцелярист, товариш Чуйкевича по службі, Андрій Кандиба.

— Брешеш! — крикнула, збентежена такою злощасною вісткою, Мотря. — Брешеш, щоб заманити мене, чорте.

— Богом клянусь.

— Не вірю. Пусти мене. Пусти!

— Не пущу! Не пручайсь. Попалась.

— Як в Бога віруєш, пусти! — кричала і просила Мотря, маючи тепер одно на гадці — летіти до Чечеля, докласти йому про втечу Кандиби, про небезпеку, яка з боку втікачів городові грозить.

Але Ніс, хоч ранила його штилєтом у руку, тримав її у своїх обіймах, силуючись підняти її і понести з собою, з города, потайником, забутим усіми, геть. Мотря пручалася, кричала, затулив їй буркою уста, обкрутив голову, переміг. В цей мент щось ухопило його ззаду, за шию, перегнуло і він повалився на землю.

Заки Мотря схопилася, заки здерла з голови бурку, котрою її обкручено сильно, аж болюче, нерівна боротьба скінчилася.

Не землі лежав умираючий паж, Івана Носа не було.

— Рятунку, люди, рятунку! — кричала, посилаючи кулі за тою чорною тінею, що втікала попід мури в напрямі забутого всіми батуринського потайника.

Надбігли люди й помогли Мотрі перенести умираючого пажа до її двора.

Прикликали хірурга, рятунку не було.

ЧЕРЕЗ ДЕСНУ

Пором причалив до правого берега Десни. Не до самого, бо між рікою і високуватим берегом росли шуварі й густі верболози. З порому на берег кинено місток, по котрім пройшов гетьман і його товариство. Пором відчалив, щоб перевезти решту возів, котрі все ще наспівали. Деякі спізнилися із-за лихої болотистої дороги та всіляких непредвиджених пригод.

Гетьманський приватний обоз був чималий. Він представляв велику вартість, і гетьман турбувався, щоб він не попав у руки московської погоні. Дивився позад себе на широку смугу Десни, на прибережні верболози, між котрими вона ніби соромливо скривається, так що її здалеку й зовсім не видно, і на той рівний, злегка тільки схвильований краєвид, що простягається аж до Сейму. Весь він вповитий тепер осінньою імлою, у котрій прямо потопає, ніби в молочному морі. А за Сеймом, ген далеко, його Батурин.

Що там тепер?

І гетьманське серце сповнилося жалем і турботою про долю цього города. Чи видержить він московську облогу і як подавати батуринцям знаки, що про них не забули?

Заспокоївся, попавши в гадках на Дехтярівку. Там стоїть церква на горбку, висока і з високою дзвіницею. Можна

буде давати світляні сигнали.

Заспокоївшися, глянув перед себе. І тут імла, крізь котру насилу пробиваються сонячні проміння.

Невеселою днином вітає гетьмана цей край. Зимним вітром дмухає на нього, пригадує, що незабаром прийде зима, може, й остра, сувора.

Як поставиться до його задумів отсей шматок української землі? Чи спочуватиме йому, чи привітає вороже? За Україною заявить себе чи за Москвою, за Мазепою чи за Петром? Правий берег Десни не те, що лівий. Він ще в XV століттю підпав під владу москалів і в козацькому життю, у всяких визвольних рухах не брав такої живої участі, як лівий.

Дивно, як ріка, не так-то дуже й велика та широка, ділить те саме населення.

Тому-то гетьман, як зразу не хотів, щоб шведи приходили на Україну перше, ніж приборкають Москву, так пізніше, довідавшися, що король Карло прямує не на Москву, а мабуть, на Київ, наглив його, щоб скорше переходив Десну, більше довіряючи її лівому, ніж правому берегові. Але Карло не послухав, отаборився в Горках, і тепер гетьманові довелось самому переходити річку, лишаючи Батурин і кілька тисяч війська за собою.

Не знаючи Кардових планів, гетьман не міг робити своїх, заряджував те, що, на його гадку, диктувала конечність.

Думаючи, дивився на переправу козаків. Деякі, незважаючи на холод, кидалися з кіньми в воду й перепливали ріку старим, найпростішим козацьким способом. Менше сміливих закликали товариші на той бік.

Чайковим мостом проходили перші відділи пішого війська. Бадьоро ступали назустріч невідомому й новому. Лунала пісня: "Як перейду за Десну, не верну аж на весну", — а відгомін доповідав: "за Десну, на весну..."

Біля входу на міст видно було сутоловату стать Ломиковського. Сидів на коні, пильнуючи, щоб забагато чвірок не входило на міст, бо він не кріпкий, чайки не смолені свіжо, може, котра й не видержить тягару.

Міст хитався, і незвичному до таких переходів глядачеві могло здаватися, що він ось-ось і потоне разом з людьми.

— Скорше! Скорше! Поспішай! — гукав генеральний обозний, маючи на ввазі, що не так-то легко перейти чотирьом тисячам людей з кіньми й возами.

Як перейду за Десну, Не верну аж на весну, — ніби безжурно й безтурботно співали козаки.

"За Десну, на весну", — хриплим голосом відповідало в осінній імлі сховане ехо. Ніби глузувало собі з того співу — насміхалося.

Між тим перевезли гетьманську карету, запряжену шестернею сивих, арабських коней, і гетьман сів у вигідні подушки, приглядаючись переправі війська.

Мало його, дуже мало! Замість сподіваних і обіцяних 20 тисяч він веде Карлові лиш четвертину.

Та чи певні й вони? Появляться царські універсали (Бог вість, якими шляхами вони мандрують), і не спинити їх. Хто вгадає, якими словами промовить цар до українського народу і до козацького війська? Певно, що Мазепу змалює гірше чорта, назове зрадником і запроданцем, відступником від предківської віри, від святої православної церкви, і, може, навіть у тій невеличкій, вибраній армії знайдеться ще не один такий, що повірить влесливим словам царя, полакомиться на обіцянку прощення і покине гетьмана.

Десна не спинить тих, що в душі не побудували кордону між Україною і Москвою.

Минали години. Козаки, піші й кінні, вже на правому боці. Установляються полками, відділами, збитими чотирикутниками в

півколесо. Ще тільки обоз надтягає, чути, як погоничі гукають на коней. Одні вози вже наближаються до мосту, других ще й не видно, тільки гамір чути. Їдуть.

Гетьман каже собі подати коня. Підводять — сідає. Хоч зметружений і хорий, у сідлі тримає себе бадьоро, покозацьки.

З Орликом і Войнаровським в'їжджає в півколесо. Над ним розвівається прапор і має бунчук. Козаки вітають свого вождa. Голосно, грімко, довго.

Дивується заспаний правий берег Десни, чого це будять його.

Гетьман розклонюється. Старшини роз'їжджають кіньми поперед своїми частинами. "Гетьман промовити до свого війська бажає".

Відділи посуваються вперед, чоловік коло чоловіка, кінь коло коня, близько. Півколесо звужується, замикається, як живий обруч, — гетьман до козаків балака:

— Отеє, дякуючи Богові милосердному, ступили ми на правий берег Десни. Хочу, щоб ви знали, куди вас веду. Гадаєте, до царя? Це ж наш споконвічний ворог, котрий хоче занапастити вольності наші й козаків гадає повернути в московських салдатів. Чи бажаєте собі того? — З кількох тисячів грудей понеслось грімке "ні!", аж стрепенулася Десна. — Я сам не раз балакав з царем, і він не скривав своїх намірів ворожих Україні, виявив рішучу свою волю скасувати Гетьманщину, розпустити полки козацькі й настановити московський уряд. Ще раз питаюся вас, чи бажаєте собі того? — "Ні, ні, ні!" — залунало кругом ще довше і ще грімкіше, ніж перш. — Багато разів старався я, — говорив гетьман дальше, — відвернути його величність царську від цих погибельних замірів для всього українського козацького народу, та добився хіба до того, що й сам під царський гнів попав. Щоб рятувати вас і себе, переходжу до короля шведського. Він обов'язується шанувати наші

права, нашу державну самостійність і обороняти їх всіма своїми силами перед посяганнями Москви. Згідні ви на те? — Куди поведеш нас, туди й підемо, — відповідали ті, що стояли ближче.

— Браття! Наспів наш час, віддячимо москалям за їх довгочасне насильство над нами, за всю їх неправду й жорстокість, оборонимо й забезпечимо на довгі часи нашу волю і наші козацькі права. Прийшов-бо час скинути з себе ненависне ярмо і Україну зробити країною вольною і від нікого не залежною.

— Добудемо волю Україні! — понеслось по обох берегах Десни.

— Ось до чого я вас кличу, браття, ось куди я вас веду. По волю й славу ідемо. Постійте ж кріпко й хоробро, не подайте імені козацького в наругу. Бог і хоробрий король шведський да будуть з лицарством козацьким українським!

— Дай Боже! Дай Боже! — гукали, підкидаючи шапками, козаки.

Ніхто не противився, хоч були такі, що надто вже привикли до ярма, воно вже їх і не давило, не чули. Але й тих поривав гетьман своєю появою і своїм рішучим, самовпевненим голосом. Одиниці йшли за настроєм загалу. А загал рад був тій зміні-ізміні. Не всміхалася їм надія стрічатися в бою з хоробрим військом шведським, про котрого лицарські вчинки та воєнну вправу ходило чимало всіляких, навіть перебільшених вісток і оповідань.

Знали, що де король Карло зустрічається з царем Петром, побіджує перший. Хотілося пробувати воєнного щастя по стороні побідника. Його хвалили не лиш як великого лицаря-вождa, але також як чоловіка доброго й людяного, котрий на свою совість не радо бере жорстокі, воєнні вчинки.

Розірвалося живе колесо козацьке, цей величезний круг, що в пізній осінній день так несподівано появився на лугах і полях на правому березі Десни, і гетьман Мазепа при звуках сурм і литаврів в окруженню старшин двигнувся вперед в напрямі Орлівки.

Орлівка — містечко на річці Убіді, недалеко Новгорода-Сіверського.

Козацькі розвідки доносили, що у слободі за Орлівкою стоїть передня сторожа, зложена з двох драгунських полків короля Карла під командою Гельма та Гілленштієрна.

Туди треба було гетьманові негайно післати своїх людей, бо шведські розвідки, певно, вже запримітили перехід козаків через Десну, і нетрудно, щоб вони не почали якої ворожої акції.

Гетьман післав Орлика й Ломиковського, щоб звістити про свій перехід до його милості короля Карла.

Перед Орликом і Ломиковським їхало трьох сердюків, посередині хорунжий з білою хоругвою.

Шведи втішилися, гадаючи зразу, що це московський цар посилає своїх людей переговорювати з королем Карлом і прохати миру. І між шведами було чимало таких, що тужили до нього, жадібно дожидаючи моменту, коли в шведській армії затрублять на остаточну "вікторію" і коли військо стане збиратися в похід до свого рідного краю, виснаженого довголітніми славними, але й коштовними війнами молодого, завзятого короля.

Драгуни, що стояли на сторожі, переняли гетьманських посланців і з зав'язаними очима провели їх до Гельма й Гілленштієрна.

Шведське військо зустрічало їх мовчки, покоряючись силі та значінню білого прапора.

Гарні, породисті коні, пишне вбрання, як на війну навіть зарозкішне, і дорогоцінна збруя, так приваблива для ока всякого вояки, відразу веліли догадуватися, що не будь-які гості прибули отеє до попередньої сторожі армії його милості короля Карла. Це, що їм зав'язано очі, не дивувало нікого, бо такий воєнний звичай. Чужі люди не повинні бачити і знати, що діється в таборі. Це ж війна.

Щолиш на кватирі, в світлиці якогось старого двора, Орликові й Ломиковському розв'язано очі.

Перед ними стояли полководці шведські Гельм і Гілленштієрн, здивовані несподіваною появою невідомих гостей. По вбранню, по британому обличчю, по цілому вигляді знати було, що це не москалі. Що не поляки, цього теж догадувалися Кардові старшини, бо в їх армії була шляхта польська, сторонники Станіслава Лещинського. Ясна річ — це козацькі старшини від гетьмана Мазепи. Карлові генерали й полковники знали, що їх король переговорює з гетьманом Мазепою, що гетьман стоїть за Десною і що від нього кождої хвилини можна сподіватися послів. Але наслухалися також усяких фантастичних оповідань про Мазепині хитрощі і тому привітали Орлика й Ломиковського чемно, але недовірливо, боячись якого хитрого, воєнного підступу.

Орлик в латинській промові з'ясував ціль свого приходу.

Його милість гетьман Іван Степанович Мазепа перейшов з п'яти тисячами козацького свойого війська біля Оболоня ріку Десну і прохає побачення з його милістю королем шведським, щоб з його потугами сполучити свої військові сили і ділити долю й недолю дальшої війни.

Гельм і Гілленштієрн слухали гарної і вправної латини гетьманського молодого післанця і дивувалися, що козаки так вчено балакають і так політичне й шановливо поводяться, а що не всього як слід розуміли, так довелось гетьманському аптекареві, котрого Орлик і Ломиковський привели з собою, перекладати й розтолковувати дещо на німецьку мову.

— Вітаємо шановних панів, — відповів Гельм, — і тішимося тим, що вони отеє довели до нашого відома. Просимо не дивуватися і не гніватися, що не віримо легко на слово, але війна обережності вчить. Панове залишаться дорогими гостями в нашій вбогій і невигідній кватирі, а ми пішлемо своїх людей до Оболоня, щоб провірити діло.

Орлика й Ломиковського залишили в світлиці й просили розгоститися. Незабаром появилася й перекуска з тонким шведським пивом.

Гетьманські посланці дивувалися тому спокоєві, який царював у слободі за Орлівкою, в котрій стояли два драгунські полки передньої сторожі шведського короля. Наші селяни не виявляли тої тривоги, яка звичайно буває там, куди увійде вороже військо. Не чути було ні розпучливих криків, ні плачу.

Шведські команданти перейшли до другої світлиці й нараджувалися хвилину, що їм робити.

Орлик і Ломиковський, особливо ж цей перший, зробили на них гарне вражіння. Зразу видно було, що це люди чільні, високі козацькі достойники, а не шпіони, ані авантюристи, котрі шукають легкої наживи. Годі було гадати, що вони брешуть і впроваджують шведів у блуд, але ж для всякої певності треба було провірити справу, щоб не відповідати пізніше перед королем за несповнення військового обов'язку.

Треба було післати чоловіка, знаючого українську мову, а найкраще когось, що бачив гетьмана Мазепу і що певно сказати може, що це дійсно він у своїй власній особі, а не хтось, підісланий ворогами, щоб підманити шведів і втягнути їх у біду.

Такого чоловіка вони, на щастя, знайшли між собою. Був це офіцер-італієць, що попереду служив як наємник у московському війську і знав гетьмана Мазепу особисто.

Покликали його, дали інструкції, додали кількох драгунів для скорості і разом із тими сердюками, що супроводжали Орлика й Ломиковського, виправили до козацької армії, яка, перебравшися крізь плавні й мокруваті оболоння над Десною та вийшовши на горбкуваті поля, розтаборилася для відпочинку.

З Орлівки до козацького табору під Оболонем мчав невеличкий відділ їздців. Їх повели до гетьмана.

— Команданти передньої сторожі армії його високості короля шведів Карла, — промовив італієць, — посилають мене з привітанням вашої милості і висловлюють свою радість з приводу переходу славного козацького війська вашої милості за Десну.

— Дякую панам командантам передньої шведської сторожі, а вас прошу розроститися у мене та не погордувати козацьким хлібом-сіллю.

Італієць пильно вдивлявся в гетьманове обличчя, в його дивні очі і в тую усмішку, якою, здавалося, ні одно друге обличчя не всміхалося.

Так, так, це був гетьман Мазепа. Гетьман догадався, пощо приїхали шведи, і спитав:

— Що ж, пізнали? Мазепа чи ні?

— Так, ваша милосте, і під присягою міг би сказати, що отеє маю щастя розмовляти з його милістю гетьманом України Іваном Степановичем Мазепою.

— Так тоді нема нам чого гаятися. Поїду з вами до панів Гельма та Гілленштієрна, перед котрими засвідчите, що це я, не якийсь облудник-самозванець, що підшивається під моє ім'я і під мою особу. Розгостіться, панове, а я ще побалакаю з моїми старшинами.

Гетьман попровадив гостя до похідного шатра, котре між тим розбито, а сам скликав старшин на раду.

— Як же гадаєте, панове-товариство, — спитав. — Що мені тепер робити? Йти до шведських комендантів чи підіжджати на зустріч із самим королем? А може, в вас

є яка інша рада. Кажіть!

Старшини не надумувалися довго.

— Що тут багато радити, — казали, тривожно розглядаючись по широких полях і лугах над Десною. Козацькі бистрі очі летіли мало що не до самого Сейму, бо лівий берег Десни був рівний, злегка тільки схвильований гайками й очеретами, між котрими окривалися селища людські. Не одному здавалося, що ось-ось — і висунуться московські патрулі, ось-ось — і появиться погоня. Москалі, як помітять зраду, в першу чергу схочуть не допустити козацького війська до сполуки з армією шведською. Схочуть клином вбитися поміж них. Це перший і найпростіший спосіб.

— Сказав аз, так кажи і буки, — говорили старшини. — Чим скорше сполучимося зі славним військом шведським, тим для нас краще й безпечніше. Їдь, гетьмане, негайно до передньої шведської варти, іншої ради ми й не знаємо.

— І я так собі гадаю, — відповів гетьман, почуваючи, що ступає отеє на шлях, з котрого вже ніякого повороту нема й бути не може.

— Їдьмо!

Вибрав почот, котрий мав супроводжати його, дав прикази, куди і як двигнути військо, і сів на коня.

Втомлений недугою, турботами й подорожними невигодами, сам собі дивувався, звідки в нього береться стільки енергії.

Поки їх, поти й життя.

Свідомість важного моменту і почуття великої відповідальності за свій історичний вчинок не пригноблювали гетьмана, а скорше підбадьорювали його.

— Їдьмо! — і він пустив свого коня, поскакав полями за сердюками з білою хоругвою.

Шведські команданти вистроїли своїх драгунів і повітали гетьмана Мазепу з почестями, які приписував їх військовий устав при зустрічі чужого полководця і володаря землі, на котрій вони стояли.

Заходяче сонце побачило гетьмана у шведів.

ЦАРСЬКИЙ ПРИКАЗ

У Нових Млинах, містечку на річці Сеймі, три години їзди із Сосниці, світлійший князь Меншиков довідався, що гетьман біля Оболоня переправився з кількома тисячами свого війська за Десну.

Світлійший хвилювався. Його гарне обличчя поганіло від злості і від бажання помсти. Не так сам вчинок гетьмана Мазепи бентежив світлійшого, як гризла його злість, що він, Меншиков, дав себе підвести старому гетьманові. Меншиков їхав відвідувати вмираючого Мазепу в Борзні, а цей труп за той час успів упорядкувати свої діла в Батурині, вивести з города до оборони не конче потрібні війська й перевести їх за Десну.

— От чому-то, — гукав князь Меншиков, ходячи нервово по своїй кватирі. — от чому-то Войнаровський вночі з п'ятниці на суботу так

несподівано, і навіть не попрощавшися зі мною, виїхав з Городка, залишаючи свої дорогі карети! Ось чому Мазепа на всі сторони висилав з Батурина царських ратних людей. Аж тепер мені це ясно.

Світлійший сердився і нічого собі в цей мент так дуже не бажав, як дістати "ізмєнніка" в руки, того старого, пережитого діда, що важився його, Меншикова, так підступно вивести в поле.

По дорозі в недалекий Макошин Меншиков пильно приглядався до людей, але ніякої зміни не міг запримітити. Народ ніби нічого про вчинок свого гетьмана й не знав, ніякої непокірливості, неприхильності, ані неслухняності не можна було помітити. От, як звичайно, народ.

Мало того. Коли розійшлася вістка, що Меншиков у Макошині, стали до нього прибувати з чолобитнею сотники і другі старшини із поблизьких сіл і містечок. Всі вони стверджували погану вістку, що гетьман Мазепа перейшов до шведів і дуже його за те ганили. Усіми силами відпекувалися від якої-небудь співучасті в цьому злочині і, як тільки могли й уміли, впевнювали світлійшого в своїй непохитній вірності й преданності до його величества царя.

Меншиков лаяв їх щонайобидливішими словами, гримав на них як на своїх пахолків і, нагнавши їм великого страху, відпускав у ласці.

Відходили застукані й заголюкані, принижені в своїй гідності людській і народній, але з надією в своїх маленьких, бідних душах, що, може, царський гнів далекою бурею прогримить понад ними, може, їм поталанить зберегти себе та свої маєтки.

Упоравшись з прохачами, Меншиков написав до царя лист про нечуваний і несподіваний злочин Мазепи і найпокірніше радив розіслати з того приводу маніфест. На гадку Меншикова, в тім маніфесті треба представити Мазепу як великого ворога всього православного народу, вичислюючи всі злочинства й тягарі, яких гетьман за час свого довгого

регіментування допустився. Треба числитися, що Мазепа розішле й свої брехливі відозви до народу, так тоді добре буде, якщо царське слово скорше й голосніше промовить до розуму і до совісті людей.

Цей лист вислав Меншиков окремим курієром до царя, котрий стояв у Погрібках над Десною, наглядаючи над рухами шведського війська.

Щолиш тоді заспокоївся, та не дуже, бо годі було наперед угадати, як цар поставиться до цеї несподіваної вістки.

Можна було боятися, що Петро, не маючи нагоди покарати Мазепу, зжене гнів на своїх власних людях, в першу чергу на таких близьких до нього, як світлійший.

Але потішав себе Меншиков гадкою, що це не йому, а київському губернаторові, князеві Голицинові доручено нагляд над тим, що діється на Україні, як поводиться народ і чи не грозить тут яка небезпека для царя і для Москви.

Значиться, не Меншиков, а Голицин відповідає за злочин гетьмана. Але ж і на нього відповідальність не паде, бо цар в ніякі доноси на гетьмана Мазепу не вірив, а доносчиків жорстоко карав, навіть таких, як Кочубей і Іскра.

Недовго довелось світлійшому дожидати на відповідь царську, бо вже другої ночі цар вислав до Меншикова ось яку відповідь: "Лист ваш про несподіваний і злочинний вчинок гетьмана Мазепи дістали ми і дуже здивувалися. Треба ужити всіх сил, щоб не допустити козацького війська переправитися за Десну. Треба відрядити кілька полків драгунів, щоб спинити тую переправу. А полковників і старшину, котра не пішла за Мазепою, звели якмога ласкавіше кликати й казати їм, щоб вони зараз їхали сюди вибирати собі нового гетьмана. А якщо миргородський полковник є де поблизу, то звели його відшукати й присилай до мене,

обнадежуючи його нашою милостю, бо він був великий ворог Мазепи. І ти, князю, прибувай до нас не гаючись".

Меншиков прочитав лист удруге, роздумував над кождіським словом і, знаючи дуже добре свого царя, уявляв собі його настрій. Бачив, як Петро під першим вражінням попав у лють, як кроками великана бігав по таборі, придираючись до кождої дрібниці, до не досить сильно пришитого ґудзика, до чобота, не намащеного як слід, до кінського хвоста або копита, щоб знайти жертву, на якій міг би зігнати свій —лютий гнів. Аж вишумівши, як на пустині гураган, замкнувся у своїй кватирі, під карою смерті не велів нікого впускати туди й думав. Не було такої несподіванки, котра могла б його прибити. Навіть вість про програну битву не ломила царя, а додавала йому нової енергії. Мабуть, і тепер так було. Петрові гадки, як блискавки, озарили омрачений краєвид, і він побачив усе, що йому бачити треба: шведів, Мазепу, козаків, народ. На своїх людей не потребував оглядатися. Були вони мертвопослушним знаряддям у його кріпкій руці. Цар обчислив ті війська, котрі Мазепа повів за собою, і тії, що залишилися, побачив, що останніх куди більше, і рішився обіцянкою ласк і милостей, запевняннями прощення і нагороди перетягнути їх на свій бік. Цар був жорстокий і наглий, як дикун, але почуття справедливості не було чуже його великій і, як безодня, незглубимій душі. Він чує й розуміє, що вина за злочин Мазепи в першу чергу паде на нього, бо він так сліпо вірив йому і навіть слухати не хотів ніяких натяків про непевність цього зрадника.

І Меншиков заспокоївся. Великої небезпеки для себе не прочував. А коли, не дай Боже, прийдеться підставити спину під удари дубинки, так це не першина, — на те Петро цар, а Меншиков лиш його генерал.

Не сповнити приказу царського в цю мить, не виявити поспіху незвичайного, хоч би за нього треба заплатити своїм здоровлям, — це була найгірша провина супроти його височества царя.

І Меншиков негайно казав собі подати коня, взяв невеличкий відділ певних драгунів і під ніч пустився у Погрібки, до царської головної кватири.

ПІД ДЗВІНИЦЕЮ

Кількох їздців скакало навмання. Дикий крик і свист тривожив вечірню тишину. Коні аж стогнали, принаглювані острогами й нагайками до скорого бігу.

Меншикову серце живіше забило. Чи не царські це післанці за ним?

Дав трубкою знак, — їздці спинилися.

Під'їхав і спитав — куди?

До найближчих сотень з маніфестом царським — відповіли.

Заспокоївся.

Царські всадники, пізнавши команданта кінниці, віддали йому честь і показали папери.

Не були запечатані, бо призначено їх до прилюдного оповіщення і до якнайскоршого та найширшого розповсюдження.

Меншиков розгорнув один, скинув трикутний капелюх перед власноручним підписом царським і пробіг очима письмо.

Цар сповіщав усе козацьке військо, що стояло біля Десни і по інших місцях, а також усіх духовних і мирян на Україні, що гетьман Іван Степанович Мазепа кудись у безвісті пропав і що треба боятися, щоб не вийшло яке лихо із його ворожих факцій.

Тому-то цар взиває усіх козацьких старшин, щоб негайно приїздили до його царського стану на раду, а якщо виявиться потреба, щоб вибрали собі нового гетьмана.

Меншиков заспокоївся. Для його, значиться, не було тут ніякої небезпеки, треба лиш бистро помітити настрій царя і пристосуватися до нього та підійти під царські бажання, вгадуючи його думки, як вгадує вірний пес думки й бажання свого пана.

Віддав письмо і відпустив штафету.

Їздці гукнули на коней, ті рванулися з місць і потонули в пітьмі. Меншиков і собі пустився в дальшу дорогу. Під'їжджаючи до найближчого села, запримітив незвичайний рух. На майдані, недалеко церкви, горіло огнище і гарчав тарабан. Селяни, стривожені одним і другим, вибігали зі своїх хат і ставали гуртами, з острахом дивлячись на царських ратників. Нічого доброго від їхньої нічної гостини не сподівалися.

— Старшина де? — гукав вусатий райтар. — Чому його чорт не приніс, хоче кулею в безмозкий лоб дістати?

Сільський старшина, сивоголовий, поважний дідусь, висунувся з товпи і поклонився в пояс.

— Прийшов, старий чорт? — привітав його вусач. — Так прикажи свому дідьчому кодлові, щоб колесом ставали й слухали, що приказує батюшка цар, а то колесо вас не мине, бунтівники, супротивники черкаські!

— Колесом ставайте, люди добрі, колесом, дітоньки любі, — тихо там, добре слухайте, що їх милості, люди царські читатимуть.

Народ окружив колесом огнище і в безмовній покорі слухав незрозумілого маніфесту царського. Вусатий райтар читав його голосом грімким, але однозвучним, незважаючи на знаки перепинання, немилосердно шматуючи речення та відпочиваючи якраз не там, де треба, — із-за чого зміст царського письма затемнювався дорешти.

Меншиков зупинився осторонь між липами, так що серед темряви його й не бачили, і звідси приглядався до цеї цікавої і з малярського боку дуже ефектовної картини.

— Гетьман Іван Степанович пропав... кудись у безвісті і звідси... виникає сумнів чи нема... тут... ворожих факцій, — проголошував вусач.

— Брешеш! — загуло нараз десь здалеку від церкви, з-поміж могилок. Товпа стрепенулася, вусач читати перестав. Від могилок виходив височезний дідуган, з білими вусами, зі жмутками білого волосся на підголеним лобі, весь білий, лиш полумінь кидала на нього відблиски червоні.

Став під дзвіницею, під самими дверми, високий і страшний, як опир. Ніхто його не знав, жінки гадали, ідо дух. Хрестилися, діти з криком утікали в село.

— Брешеш! — гукнув, простягаючи в напрямі читаючого салдата свою костисту, довгим життям висушену руку. — Гетьман Мазепа не щез, він пішов по славу і по волю для тебе, тупоумний народе, для тебе, безглузда товпо!

Говорив так голосно, що Меншиков чув і розумів кожде його слово.

— Не гетьман зрадив народ, а ви зраджуєте його, відрікаєтеся від нього, як Петро від Спасителя свойого, нікчемні труси, грязюко з торгового майдану! Метайте жребії о ризи його, гризіться за серебреників тридцять, поки вас царська підошва не розчавить, як

хробів на шляху. Гетьман камінь двигнув, камінь, що давив вас і предків ваших, а ви спиняйте його, щоб не покотився униз, лиш щоб упав на невольницькі черепи ваші і на голови нащадків ваших, — раби! Як безмовна скотина, покірно слухайте і до відома приймайте, що вам читає посіпака царський, замість навіки затулити його брехливий рот, — труси, падлюки!

Царські люди збилися в гурт, їх було кількох, а кругом сотки непевного народу.

— Готовись! — гукав вусач. Як камінь, стояли серед моря людських голов. Ділило їх огнище, котре можна було зітханнями вгасити і затоптати ногами в одну мить. Товпа заметушилася.

— Як ти смів? — верещав вусач. — Ми люди царські, головами заплатите за нас.

— Совістю заплатите за зраду України, — відповів дідуган.

— Авжеж, авжеж!

— Правду говорить дід!

— Не слухаймо москалів, слухаймо його!

Море обливало камінь, жар потухав...

В цей рішаючий мент Меншиков дав знак своїм людям.

З криком і свистом пустили коней в товпу. Списи, як блискавка з чорної хмари, вилітали. Товпа захвилювалася, розступилася і з криками одчаю розбреяась на всі сторони світу.

На майдані осталося кілька тіл, що вилися в болю і кричали рятунку, — надаремно.

— Живим його беріть! Бунтар! — приказував світлійший, спиняючи коня біля огнища самого.

Царські люди кинулись сповняти приказ князя. Але кругом діда стояло вже кількох парубків з головнями, вихопленими з огня. Відбивалися ними від шабель. Іскрами й жаром сипали в очі москалів.

— Спасибі, діти, що не оставили самого, — говорив дідуган, напираючи на найближчого райтара. Поклав його, шаблю вихопив з руки, перехрестив нею пітьму нічну. — Не осоромимо себе, поляжемо за других!

Шаблею даром не махав, кождий його удар — смерть або важкі рани, останній зойк або розпучливі стони.

— От так їх, диявольських синів! Ще наша слава не пропала.

Кількох ратників обіймало і цілувало мать землю сирую, під дзвіницею жмінка оборонців слави й волі обливалася потом і кров'ю.

— Хто там ще, підходь! — кликав дід. — Спішись на другий світ, щоб не минула нагода згинути з доброї руки!

— Пали! — відповів Меншиков, повертаючись до своїх. Райтари зіскакували з коней. Коні полошилися, треба їх було відводити геть. Боялись огнища, а може, й діда, що стояв під дзвіницею високий, як дзвіниця, страшний, як опир, біло-червоний, — горів.

— Пали! — повторив Меншиков. Залунали перші стріли, і двох парубків поклонилося землі.

— На дзвіницю! — приказав дід.

Ускочили, двері загатили чим лиш могли. Чути було, як по сходах спиналися до дзвонів.

Загудів найбільший з них голосно, розпучливо, тривожно, але — надаремно.

Ніхто не наспівав на клич.

З дзвіниці видно було, як гасло світло в селі.

Народ кидав свої огнища домашні, люди, як перепілки по стерні, розбігалися по полях і ховалися по нетрах і плавнях.

Зжахнулося село.

Та не зжахнулися тії, на дзвіниці.

— Нам виходу з цеї дзвіниці нема, хіба на другий світ, — казали, ховаючись від куль і посилаючи свої на-долину.

Мали їх мало. Ані одної даром не пускали.

По кождій під дзвіницею роздався безтямний крик і погана лайка.

— Виважуй двері! — гукав вусач, той самий, що читав царський маніфест.

Але на спину його впав добре пущений камінь згори, і він хрестом поклався на розмішену чобітьми землю.

Облягаючі розскочились, як вовки від вовка, влученого кулею мисливого, і в обложенців вступила нова охота витривати в нерівному бою... Чей же устоятьсяся, чей же проженуть ворогів, врятують честь села?.. Так куль вже не було.

— Здіймай найменший дзвін! — приказував дід, пускаючи вділ відірвану лату.

Насилу зняли — взяв, розмахнувся і пустив ним прямо туди, де з витягненою шаблею в руці стояв світлійший.

Дзвін загомонів у лету, ніби здивований незрозумілим для нього бажанням грізного дзвонаря і, пролетівши понад головами райтарів, зарився глибоко в землю перед самими ногами князя.

— Не попав, — промовив старий, — а жаль, бо цього в першу чергу треба б післати до чорта. Ануте ще раз!

Відчепили другий, дід глянув, затямив собі місце, де Меншиков стояв, розмахнувся, але в ту мить ворожа куля повалила його горілиць:

— Не здавайтеся! Не зда-вай-тесь! І — замовк.

Виважено двері до дзвініці.

— Посвітіть! Головню з огнища подай! Запали смолоскип! — кричали надолині.

— Прикладами їх, дулами мушкетів по голові, не пускай! — лунало на дзвініці.

Билися за кождий схід, за кождий щабель на драбині. Москалі дзвініці приступом взяти не могли.

— Здавайсь! — гукали на парубків. — Світлійший помилує за хоробрість.

— Хай його милує чорт! — відповіли згори. Замовкли стріли. Обложені не мали чим стріляти, облягаючі не могли, бо їх люди були всередині.

Меншиков казав огнище перенести під стіну дзвіниці, з того боку, куди завівав зимний, сильний вітер.

— Докидай гілляк!.. Більше!.. Ще!

Огонь бухнув з новою силою, озарюючи не лиш дзвіницю, але й стіни церкви, і хрести на могилках, і хустки на хрестах та розмальовуючи кожду гіллячку старих, безлистих лип.

Дим вдирався на дзвіницю дверми й вікнами, усіми щілинами розгойданого поверша. Дзвони розгрівалися — ніби оживали.

— Ось вам ще! — гукали обложені, кидаючи вділ останки белькування.

— Підпалюй сходи! — відповідав на те московський під-старшина.

На долині дзвіниці стояли останки старого іконостаса, трухле грушкове й липове дерево, сточене хробами, сухе, як чир.

Підпалили. Востаннє обличчя святих засіяли надземським блиском, глянули здивовано і перемінилися в огонь.

Дзвіниця спалахнула високим горючим стовпом, від котрого розвиднілася ніч.

— А розкажіть там цареві, як ми вітали його маніфест! — гукали згори.

— Поклоніться гетьманові Мазепі від нас!

— Скажіть, що не осоромили ми себе і його!

Решту заглушив луск.

Дзвіниця захиталася, затріщала в основах і, як підрубаний дуб, перехилилася на той бік, куди хилилася здавна, на захід.

Зойкнули дзвони і з цілою силою непроголошених звуків, з піснями радостей і смутків, з воскресними й похоронними акордами полетіла вниз.

Облягаючі розбіглись, загулюючи долонями очі, наполохані коні фантастичними звірями понеслись по полях — світлійший стояв і дивився на діло рук своїх.

— Бунтівники! Черкаси! Мазепинці!

Мабуть, перший раз вилетіло це крилате слово на світ, щоб то чорним птахом, то невмирущим феніксом, то голубом білим літати понад полями і степами, понад широкими просторами України, буйним, нестримним летом крізь темряву віків.

У ПОГРІБКАХ

Доїжджаючи до Погрібок, Меншиков побачив на узбочі від села, мабуть, у чималому саді, великий, ясно освітлений двір.

Ворог не так-то далеко, його під'їзд може легко загнатися туди, цар в тому дворі не стоїть, — погадав собі світлійший і минув липову алею, прямуючи дальше, в село.

Цар дійсно стояв кватирою не в дворі, а в одній із селянських хат, котрої малі віконця поприслонювані були веретами, щоб не било з них світло.

Туди справили світлійшого царські патрулі, розставлені що двадцять-тридцять кроків. Чим ближче до царської хати, тим і більше патруль, самі сильні, здорові хлопи з волоссям, посиланим борошном, з мушкетами на раменах, стоять, як статуї, заворожені приказом грізного великого царя.

Мимо пізньої пори в кватирі рух. Кінні штафети приїжджають і від'їжджають звідтіль.

Генерали входять і виходять з хати. На подвір'ї гуртками стоять офіцери, піші, кінні, артилерійські, різних полків, усякого роду збруї. Від двох-трьох годин на прикази ждуть, переступаючи з ноги на ногу, бо зимно добирається до шпіку-кості, а сказати того не смій, бо найменша виява невдоволення — це бунт.

Змирись і готовий будь летіти, хоч би й на певну смерть, щоб тільки сповнити волю царя, котрий ніякого супротивлення не знає і знати не хоче, для котрого людина — це тільки одна цифра в його великому рахунку.

Добре, що офіцери послух цей виссали з матірних грудей, а терпеливість одідичили по батьках. Не відчувають жертви, в котру себе приносять. Там, за глиняною стіною, в звичайній селянській хатині сидить той, що їх життя у своїй жмені тримає, великий будівничий, котрий на своїх людей дивиться, як на каміння, як на сировий матеріал тої будівлі, котра родилася в його буйній голові.

Офіцери пізнали командантa кінниці його величества і тягнуться, як струни, дарма, що ніч і що світлійший не бачить їх і навіть не дивиться на тую різноманітну товпу. Зіскочив з коня, драгунові, високому, як вежа, кинув свій кожух, вбігає у хату, у відчинені двері наліво.

Кидається йому назустріч задуха і той сопух, який буває в непровітреній хаті, в якій від кількох годин дихає кілька десятків людей, немитих, некупаних, що Бог вість коли перебирали білля. Принесли з собою запах овечих кожухів, кінського й людського поту, тухлого смальцю, тютюну і горілки.

Побачивши малого тілом, але великого значінням достойника царського, подаються, роблять йому місце. В покорі туляться — прилипають до стін.

Меншиков розглядається, хто це такий? Прошаки, москалі і черкаси. Видно по тім, як себе тримають, як милосердно глядять, люди, які тільки спиняють воєнне діло. Але чому їх нині так багато?

Меншиков додумується. Прийшли з чолобитнею. Хочуть зайняти місця тих, що пішли за Десну, а хай побідить Карло, до нього кланятися підуть.

— Падлєци! — подумав голосно світлійший. — Падлєци! — повторив, додаючи ще декілька щогрубших епітетів.

— Ти хто такий? — спитав Меншиков, наступаючи одного з них.

Запитаний подавався назад, дарма, що не було куди.

— Ти хто? — повторив князь.

— Сотник тутешньої сотні. Іван Мотовиленко, — ледве видусив з себе.

— Чого тобі? — гримнув на нього світлійший. — Говори!

— Числюся першим сотником у полку, полковник за зрадником Мазепою руку тягне, — бубонів запитаний.

— Пірнача забажав?

— Ваша світлість зволили вселаскавіше сказати.

— Ось тобі пірнач! — і луск малої, але вправної в биттю долоні, залунав по хаті.

— Ізмєнніки, сволоч, паддо! На колесо вас, на гак, на гілляку. Ось де ваші пірначі, блазні. Сотні в руках тримати не вміє, і пірнач йому давай.

Нефортунний кандидат до пірнача присів, пірнув у товпу і поза плечі других протиснувся до дверей, щасливий, що на тім і скінчилося.

Меншиков до другого пристав.

— А ти? — гукнув, показуючи на нього рукою.

— Я Андрій Кандиба, — бубонів цей, — канцелярист гетьманської канцелярії у Батурині.

— Чорнильна душа, як чорнильниця, чорна. Чого прийшов?

— Певну вість приношу, що гетьман не пропав, а біля Оболоння з п'яти тисячами козаків до шведа, на правий берег Десни перейшов.

— Доказно знаєш?

— На власні очі бачив, як у неділю вранці виступав. Знаю, хто з ним був і хто в Батурині остався.

— Звідки приходиш?

— Прямо з Батурина. Можу сказати, як укріплений город, скільки гармат і де стоять, які запаси пороху і куль. Все знаю, служити рад.

Меншиков підступив до нього, глянув в очі і — відвернувся.

— Нікчемний! — сказав, ніби у лице плюнув. — Геть мені, проч! Воздуху не троїть, забирайтеся всі, сейчас вон! Кланяючися, тиснулися у двері назадгузь. Канцелярист гетьманської канцелярії теж.

— Ти в сінях підіжди, — сволоч!

В хаті зробилося пусто.

Меншиков сів на лаву. Долонями по колінах ударив.

— Який народ!

Плював. Гнилий воздух йому в носі вертів.

— Смород такий, фу, чорт!

Зірвався і відчинив входові двері нарозтвір. Вітер його за голубу ленту термосив.

— У його величества хто? — спитав нараз дежурного офіцера, що навинувсь йому під руку.

— Світлійший князь Дмитро Михайлович Голицин, — відповів той.

— Довго?

— Вже з годину, як зволили прийти.

— З годину?.. — І Меншиков рішився не входити до царя. Хай Голицин сам пріє.

— Коли б його величество спитали, чи я вже тут, відповіш, що князь Меншиков перед годиною приїхав.

— Слухаю вашої світлості. Офіцер хотів іти.

— Стривай! Є у вас водка і закуска яка? Принеси!.. Стривай! Кажи, хай мені зготовлять вареного пива з яйцем. Я продрог. Скоро!

Вертаючи в хату, почув, як у сінях канцелярист зубами дзвонив.

— Падлєц!.. — І Меншиков знов присів на лаві. Перед ним поставили піднос. Поспішно випив скору чарку царської анижівки і закусив здоровим пирогом. Почував утому. Радо положився б на лавку і на голій дошці спав би до самого ранку. А тут ще чекає його розмова з царем. Ще й яка! Може, і з дубинкою. "Тьфу, чорт!" — Меншиков задумався.

— Коли ти гриб, так лізь у борщ, — рішив, випиваючи чарку.

А по горілці підніс до уст ківш грітого пива. Пив і поглядав на двері, за котрими цар з Голициним балакав...

Відчинилися.

Меншиков побачив царя. Не цілого, лиш по рамена, бо голова ховалася вище одвірка. Видно було тільки чоботи чорні, юхтові, лосеві

штани й зелений, лентою перепоясаний каптан. Гузики вилискувалися, як зорі.

Нараз цар зігнувся і переступив поріг.

— Даніліч! — крикнув, побачивши свого любимця. — Ти тут?

Меншиков зірвався, мало підносу не перевернув.

— Кріпишся? Кріпись, заслужив. Дай, вип'ємо з тобою по чарці. То ще Мазепина анижівка, славна й вірніша від нього. Як проковтнеш, то не втече, хіба випустиш сам.

Меншиков дивувався, що цар в доброму настрою. Чи не на Голицині перший гнів зігнав. А може, соромиться, що довіряв Мазепі, і сором за жартами скриває.

— Ну, от і бачиш, як цей старий чорт нас з тобою підвів, — почав по хвилині цар.

— Всі вони одного батька діти, ті черкаси, — відповів, махаючи рукою, світлійший. — Тільки й глядять, щоб каменем відплатити за хліб.

Цар надумувався хвилину, а потім руку поклав Менши-кову на рам'я.

— Знаєш, Саша, мабуть, ми з тобою не відплачували інакше. Що?

Сміявся, наливаючи другу чарку, Меншиков вторував йому.

— Що нового, Даніліч?

— Бунт...

Меншиков з острахом глянув на царя, чи не піддається він приступові гніву. Але цар не гнівався, лиш дальше попивав анижівку.

— Мазепинка, — і мляскав язиком.

— А що нам з Батурином робить? — спитав нараз.

— Поклич!

— Гей ти там, сволоч, виходи! — гукнув Меншиков у сіни.

На порозі появився гетьманський канцелярист, чорний, як те чорнило, котрим в канцелярії довгі літа писав.

З благанням ласки повалився цареві до ніг.

Цар чобіт відсунув. Сидів на стільці, спиною оперся об скриню і набивав коротку люльку голландським тютюном.

Спльовував через зуби, незважаючи де.

Меншиков підбіг до печі, добув маленький гарний вуглик і на долоні підніс і вкинув цареві до люльки.

— Спасибі! Не трудись, ще пальці попечеш, — усміхнувся хитро. — Так, так! Уважай, Даніліч, щоб палиці не попік.

Меншиксв зрозумів натяк і очі додолу опустив. Усміхався тою усмішкою, в котрій можна домірковуватися усього. Пакнувши кілька разів файку, цар ніби щолиш побачив канцеляриста, який все ще лежав біля його ніг, запоровши носом у землю.

— Вставай! — гукнув, штовхаючи лежачого в лоб. — Не люблю таких кумедій. Говори!.. Або ні. Стривай!.. Даніліч, поклич Голицина й Шафірова та ще кого гадаєш. Хай чують... Поміркуємо опісля вкупі, що нам з тим Батурином робити.

Меншиков вибіг. За хвилину прийшли Голицин, Шафіров і ще декількох генералів.

Канцелярист приютився у куті. Здавалося, маліє, никне чоловік, за хвилину не буде його.

— Сідайте! — сказав цар до своїх людей, показуючи рукою на широку лавку від покуття до мисника при дверях.

— Говори! — звернувсь до канцеляриста. — А лиш, чуєш, не важся мені брехать, бо язик не твій, а може, й голова.

І каламарська душа розказувала все, що знала, загикуючись і захлипуючися зі страху, щоб не сказати якого зайвого слова, не зробити якої похибки, за яку можна заплатити мукою і життям. Розказував канцелярист Андрій Кандиба, як гетьман виїздив із Батурина, хто з ним поїхав, які частини полків і які сотні забрав з собою, хто залишився обороняти Батурин, скільки гармат і муніції там, як укріплений замок, скільки поживи у міщан і в військових магазинах.

— На що покладаються батуринські ізмінники? — спитав, перериваючи, цар.

— На хоробрість Чечеля і знання Кенігзена.

— А Чечель і Кенігзен?

— На те, що гетьман зі шведами на відбій їм у пору поспіє.

Цар був вдоволений з відповіді.

— Хай сподіваються! — гукнув і розсміявся, аж хата загуділа. — Ха-ха-ха! Хай сподіваються, правда, Даніліч?

— Чим більше сподіваються, тим гірше розчаруються, — відповів світлійший.

— Постараємося, постараємося, — бубонів цар, обтираючи хусткою оприщене обличчя.

Думав. Його люди дух у собі заперли.

Нараз зірвався і своїм звичаєм став кроками велетня міряти невелику хату. Здавалося, що стіни порозсаджує і що стеля впаде й розчавить усіх.

За царем бігала його тінь, велика, безугарна, на цілу стіну, стелю і на половину другої стіни. На першій — ноги, на стелі — тулів, на другій — голова. Крім відгуків ходи, нічого не було чути. Хата завмерла, здеревіла в тривожнім дожиданню.

Цар шаблі при собі не мав, ні пістолів, але руками, як довбнями, міг поторощити всіх. Ніхто не був певний свойого життя.

Страшно.

Цей страх рівняє усіх — Меншикова, Шафірова, генералів з чорнильною душею.

— Ти хто? — питає нараз цар, стаючи перед канцеляристом. — Хто?

— Я, я, Андрій...

— Все равно Андрій, Микита чи Охрим. Кажи, чим ти був у службі в гетьмана Мазепи?

— Кан... це... ля... рис... том.

— Чого покинув службу? На кого її лишив? Пощо приділявся тут, падлєц? Одвічай!

— Його величеству вірним хотів остаться. Прийшов, побачивши лихий замисел гетьмана і його людей.

— Сволоч! Нині гетьмана зрадив, завтра зрадиш мене, Іюда!

Канцелярист дрижав, як осика, ломився у колінах, голова в рамена влазила, царські слова придавлювали його, коли б міг, під землю вліз би. Земля не розступалася.

Хай би вбив, легше було б, ніж те тривожне дожидання.

— Забрати його на конюшню і вліпити 20. Не більше. Той падлєц більшої порції не вартий!

Вивели. За хвилину чути було з конюшні зойк і рев.

— Поруть... — завважив цар, сідаючи на своє місце й набиваючи люльку своїм голландським, шіперським тютюном. — Мої люди тільки й уміють, що пороти. Більше я ще їх не навчив. Навчиш ти їх чогось... — Він поправився і, звертаючись до Меншикова, диктував: — В першу чергу треба написати листи до Толстого, Шереметєва, Довгоруких, Апраксіних і других, що в різних сторонах стоять, щоб не далися підвести старому лисові, новому Іюді, котрий 21 літ був мені вірним, а над гробом, біля домовини зрадив мене. Та справедливий Бог не поблагословить його. Не мені, а йому його вчинок вийде на шкоду. Викопав яму, в котру сам упаде.

Відсапнувши, виправдував себе:

— Двадцять і один літ вірно служив. Як же не вірити було? На кождий поклик виступав у похід, козаків, скільки треба, давав і не жалував грошей. Умний такий, дотепний, заграничний чоловік, європеєць, не азіят, як ви. А який благородний на вид, які вірні очі, — собака!

Хвилювався, насилу здержуючи гнів.

— Треба оповістити новий маніфест... Гетьман Мазепа, забувши страх Божий і зломивши присягу, поїхав до шведа. Порозумівся з ними і з поляками, щоб православні церкви й монастирі в руки ксьондзів і уніатів віддати. Нехай ніхто не вірить його влесливим словам, а старшини хай з'їжджаються у Глухів задля вибору нового гетьмана... Так буде краще. Тепер ми вже знаємо, що гетьман не пропав, а до Карла поїхав, хай його чорт!

В конюшні заспокоїлося. Не чути було лускоту батогів, лиш скавулів хтось, як побитий пес.

Цей знак терпіння заспокоював царя. Йому ставало легше.

— Аз Батурином? — повторив нараз питання. — Що нам з тим Батурином робити?

Присутні несміливо виявляли свої гадки.

Одні були за тим, щоб оставити його своїй судьбі. Якщо Карло з Мазепою перейдуть Десну, не пора облягати Батурин.

Дехто дивувався, що гетьман все-таки немало свого війська в Батурині лишив. Мабуть, не гадає, щоб ми його здобули.

Меншиков був другої думки. Йому не хотілося простити козакам і міщанам тієї наруги, якої вони йому завдали, не впускаючи в город.

— Сам ти, царю, сказав, — почав, — що всяке супротивлення треба негайно й безпощадно карати. Батуринці супротивилися твоїм приказам царським. Ще й насміхалися над нами, над слугами твоїми. Кидали на нас з мурів обидливими словами. Батурин заслужив на сувору кару.

— Так покарай його, князю, покарай! Жорстоко і основне, щоб камінь на камені не остався! Покарай! Над Батурином повисло грізне рішення Петрове.

НА ЧУЖИХ ВИСЛУГАХ

Дні і ночі минали батуринцям на безнастаннім вижиданню і тривозі. По відправі, яку дали князям Меншикову й Голіцинові, сказали, що їм ні прощення, ні пощади бути не може. Як прийдуть москалі, то треба боротися на смерть і життя, здатися — значигь віддати себе і город на певну загибель.

Про те воня й не гадали. Витривати, поки гетьман зі шведами не прийде на відбій. Менше сміливі й завзяті та слабші характером шукали нагоди, щоб вискочити з цеї нетвердої твердині. Так зробили Ніс і Кандиба, але не всім воно вдалося. Були такі, котрих переловлено. З ними поводилися, як зі зрадниками. Роздратована товпа робила з утікачами коротку розправу. Бо не такий страшний цей ворог, що зверху, як цей, що всередині, повторювали за Чечелем гетьманові слова.

Не тільки козаки, але й міщани соромилися, що лучаться між ними такі нікчемні душі. По кождім такім припадку Батурин довго не міг заспокоїтися. Розказували собі всілякі вістки. Привиджувалися їм москалі. Розвідчики вертали збентежені й переповідали те, що зачули від сусідніх селян про передні сторожі царської армії, які вночі перелетіли крізь їх село. Вісті, зроджені з батька страху і з матері тривоги, котрих

годі було справдити. А по кождій з них ціла залога ставала в поготівлю. Чечель обходив брами, а Кенігзен справляв дула нечисленних гармат туди, звідки нібито мав підійти ворог. Чекали годину, дві, а коли ворог не показався, раділи, потішаючися думкою, що, може, він і не прийде, може, вже зі шведами в бою стоїть.

Усіми люблений диякон, що, відправивши службу Божу в своїй церкві, обходив вали й мури, не раз ставав, знімав очі вгору й молився:

— Да отніметься чаша сія от нас!

Аж 31 жовтня вранці варта на замкових мурах дала знак, що ворог надходить.

Заворушився город. Хто почував себе спосібним до бою, біг у замок.

Жінки несли харчі, напитки, старі діди, що вміли осмотрювати, і бабусі-знахорки, що знали зашіптувати рани, й собі шкандибали туди, де могла для них бути робота. Немічні й безсилі молилися в церквах:

— Да отніметься чаша сія.

Невеликий московський відділ наближався.

Вже й голим оком, і не з вежі, а з валів можна було почислити людей і коней. Небагато їх. Мабуть, передня сторожа, а може, знов тільки післанці для переговорів.

Так воно є, бо наперед висунулося трьох драгунів з білою хоругвою.

— Не стріляти! — гукав, оббігаючи мури, Чечель.

— Дожидати знаку! — приказував Кенігзен.

Тишина.

— Князь Дмитро Михайлович Голицин, — завважив хтось.

— Цей самий, що ми вже його раз не впустили.

— Лізе, як свиня в город. А бий же по рилі!

— Не смій стрілять! — гасив цей запал полковник Чечель.

— Чекай знаку! — приказував Кенігзен. Голицин під вали не під'їхав. Післав своїх парламентаріїв.

— Пустіть нас у город! — кричали вони до козаків.

— У город не можемо нікого впустити, гетьман не велів. І не впустимо, ми вже вам раз це казали.

— Лист від його величества царя веземо.

— А щоб ти пропав разом з отсим листом.

— Нехай цар пише до свого батька, чорта хвостатого, а не до нас.

— Ти, небоже, мабуть, адресу поміняв, замість до пекла, до Батурина привіз.

— Та що з ним балакати, москаль! Стріляй! Це всякому зрозуміла мова.

— Не важся — біла хоругов!

— Так що? Закрасім її начервоно.

Комендант насилу здержував козаків.

— До кого лист? — питає.

— До сердюцького полковника Чечеля, — відповідає москаль.

— Давай його сюда!

— Кого? Лист чи москаля?

— Лист.

— Не треба нам його листа. Не бажаємо знати, що пише цар. Знаємо, знаємо його зміст: піддайтесь, а помилую вас.

— Не віримо цареві, він не раз слово ломив. Чого стоїш?

Стріляй!

Чечель сердиться.

— Не вам тут приказувати, а мені, на мене гетьман команду здав. Лист треба приняти й прочитати. Так не може бути!

Спустили з валів драбину, під'їхав царський посланець і на кінці списа подав козакам лист, який доручено Чечелеві.

Цар сповіщав коменданта города Батурина, що гетьман зрадив царя і Україну, злигавшися зі шведами і з поляками на шкоду робучого народу і на затрату святої православної церкви. Супроти того радив, щоб Чечель впустив у замок один полк царської піхоти, а то для більшої безпеки. Заспокоював батуринців, щоб не боялися шведів, бо скоро він сам, цар, у власній своїй особі до Батурина приїде. Лист був написаний так, нібито

цар ніякого сумніву в вірності батуринців і в прихильності Чечеля до себе не має і нібито йому дуже на добрі й на безпеці Батурина залежить.

Чечель, прочитавши письмо, задумався. Неважко було догадатися, що могло воно мати тільки два завдання: або спробувати востаннє переломити вірність батуринських борців для гетьмана і перетягнути їх на свій бік, або прямо піддурити їх, щоб дістати на замок, захопить його в свої руки і тяжко покарати козаків і міщан за їх дотеперішній непослух і за вороже відношення.

І те, і друге було Чечелеві не по душі. Він хотів додержати присяги на вірність гетьманові, але ж і долі Батурина не хотів брати на свою совість.

Тому-то й попрохав Голицинових людей підіждати, а сам скликав своїх старшин і визначних батуринців на раду.

Двічі прочитав їм царське письмо.

— Хитрощі! — крикнув Кенігзен. — Timeo Danaos et dona ferentes [2]. Рішучо противлюся, щоб впускати московський полк. Хочу додержати вірності мойому регіментареві, на те я офіцер. Офіцерське слово — річ свята.

— Один полк, — завважив Левон Герцик, — для нас не страшний. Нас більше тут.

— Хоч би ми тільки одну сотню впустили, так, значиться, ворог у твердиню увійшов.

— Можна розоружити.

— Щоб мати ворога не лиш перед собою, але і всередині? Тоді пильнуй не тільки мурів і валів, але й того полку. Не впускаймо.

Генеральний осаул Гамалія був теж тієї гадки — щоб не впускати.

— Впустимо, перейдуть браму, і хто нас впевнить, чи зараз-таки не пічнуть бою. Вони всередині, а інші полки зверху, в двох огнях не устоїмося. І хто його зна, який це полк, може, дві-три тисячі людей. Впускати ніяк не можна.

— А що ж ви кажете, пане городничий? — спитався Чечель.

— Що я кажу? Скажу, що город теж хоче і бажає собі

додержати віри свому гетьманові Мазепі. Ми ж мешканці його столиці. Коли столиця зрадить, чого ж тоді сподіватися від других міст? Батуринські міщани не бажають собі москалів. До мене з усіх вулиць приходять люди і просять, щоб не слухати прелестей царських, обіцяють терпіти обстріл, голод і всякі невигоди, дожидаючи гетьмана і шведів на відбій. Не впускаймо грецького коня до нашої Трої.

— І як же їх впускати? — озвався батуринський сотник. — Хіба ж ми діти, щоб вірити влесливим царським словам. Це ж підступ, більш нічого. Хочуть добути Батурин. Облога може потривати довго, може, Батурин видержить її, а може, гетьман визволить його, вдаривши на облягаючих. А так — гадають собі москалі — піддуримо легкодушних черкасів і без труду і без всякої втрати дістанемо їх у свої руки.

— Пробуйте, — кричав Гамалія, — впустити. Город спалить, мешканців переріже, а нас на муки візьме.

— Це саме станеться, — завважив Герцик, — якщо москалі Батурин добудуть.

— Станеться або ні, надвоє баба ворожила. Чому нам не пробувати щастя? — обстоював при своїм Кенігзен. — Як гинути, так краще зі

збруєю в руці, по-лицарськи, а не по-рабськи. Я гармати не здам. Хіба по моїм трупі москалі в Батурин увійдуть, так мені. Боже, допоможи!

Козаки, розставлені скрізь по замку, і собі гукали:

— Не впускати москви, не вірити цареві, це підступ, звичайні хитрощі московські, ми замку не здамо!

— Як же тоді і що, гадаєте, маю я відповісти цареві? — питався Чечель.

Гамалія радив відповісти щось на зразок листа запорожців до султана. Чечель бачив, що Батурином опанував цей завзятий настрій, коли люди перестають спокійно думати. І він завзято стояв на тому, щоб Батурин оборонявся до останньої кулі і до останньої каплі крові, але розумів, що на всякий припадок цареві треба відповісти політичне, бо лайливі слова негідні такого поважного моменту.

— Напишемо, — казав, — що ми вояки і що наша річ сповнити приказ вождa. Наш вождь — гетьман. Що з ним сталося, не наше діло знати. Хіба прийде другий гетьман, вибраний законним ладом, і відмінить приказ тамтого. Але ж нового гетьмана треба вибрати всіми вільними голосами, а тепер воно неможливе, бо ворог стоїть на Україні.

Такого змісту лист привезли московські післанці Голицинові. Він прочитав і, не надумуючися довго, подався назад.

Городом знов заволоділа радість. В церквах служили молебен, тішився народ, що Чечель не впустив москалів, нічого так не боялися батуринці, як того. Як би воно не було, а небезпека відсунулася на якийсь час — може, на все. Залога хоробра, старшини досвідні, Кенігзен знає своє діло, гетьман теж не за горами — чого ж тоді тратити надію?

Та не тішився Чечель. Він догадувався, що незабаром за Голициним появиться московське військо й пічнеться облога. Треба було дати останні прикази.

Чечель казав позривати мости на Сеймі, щоб коли не припинити, так відтягнути на якийсь час переправу московського війська. Для обложених ті мости вже непотрібні. Що мали привезти до міста, привезли, хто з сіл і хуторів мав приїхати, приїхав, і Чечель дав приказ. Затріщали поруччя, спадаючи в воду, заломився поміст; що можна було з лівого боку перекинути на правий, перекидали, що ні — пускали на ріку, щоб хвиля несла. Поспішно підрізували палі і стовпи, повбивані в ріку, бо виривати не було часу — москалі надходили.

Побачивши, що козаки мости нищать, Меншиков пустив невеличкий кінний відділ робітників. Задудніла земля, застогнали коні під натиском острогів.

Теслі й піоніри міряли очима віддаль між московськими їздцями і Сеймом і дальше робили своє діло.

Ще кілька стовпів, хоч з другого боку підрізати, ще треба перевезти човни, що їх забуто в шуварах, ще бельки забрати, щоб ворог не мав готового матеріалу під рукою, — ще, ще!..

— Кидайте місті — гукали їм з валів. — Біжіть, бо замикаємо брами!

З жалем дивилися на недокінчену працю. Бігли в замок. Двох смільчаків борикаються з глибоко вбитим палем. Вирвали і його та пустили з водою. Хай пливе і хай дає людям знак, що Батурин зірвав за собою останні мости.

— Скорше! Скорше! — принаглювали їх з мурів.

Ускочили...

Чечель казав брами позасипати землею.

Сотні мотик кинулися рити землю. Сотні тачок привозили її з майданів і огородів. Брами загачено землею, камінням, старим деревом, непотрібними возами так, що хоч би їх ворог і відчинив, так мусив би прокопуватися крізь той насип, а це нелегка річ.

Сонце продиралося крізь осінні хмари й освітлювало московські полки, що наближалися до Сейму. Підходили і поза віддалею гарматного стрілу ставали на полях табором. Все нові прибували, піші й кінні, гармати й вози, гнали стада худоби, везли хліб.

Обложені дивилися на тую каравану, на той живий обруч, котрим москва збиралася скувати і здавити Батурин, як удав торощить кості своєї жертви.

— Більше ворога, більше честі! — відповідали сміливіші. Кенігзен з файкою в зубах ходив від гармати до гармати, розмовляючи з гарматчиками й роздаючи їм прикази.

Міщани бігали з одного кінця города в другий. Кождий хотів побачити ворога на власні очі, чи великі його сили, кілько гармат, чи витримає Батурин їх напір? Впрошувалися на замок. Але туди впускали тепер уже лише спосібних до оборони. Інші мусіли вдоволятися тим, що від других зачули.

— Москалі, як сарани, як круки, злітаються на Батурин.

Готуються переходити Сейм, хочуть направляти мости...

Кенігзен викотив з замку шість гармат і дула їх справив на московське військо. Ще трохи, і вони промовлять своє слово — почнеться бій.

Найстрашніші перші стріли, перший рев гармат; пролунає, і ухо привикне. До всего привикне чоловік — потішали себе батуринці.

Аж, гляди, через Сейм переправляється кількох людей. І знову біла хоругвка в одного на спису.

І знову: "Не стріляй, приказу жди!"

Батуринці пізнають сотника Жарковича,

І він тут, нащадок гарних предків, на службі у москалів?

Сором!

— Чого тобі?

— Від світлійшого з останнім словом приходжу. Пустіть! — гукає Жаркович.

— Ми вже двічі те останнє слово чули, а пустити не маємо куди. На замок і миш не просмикнеться.

— Спізнилася його милість, пан сотник, — починають глузувати з нього.

— А хочеться до своїх, правда? Що? Хочеться свого борщу і добрих вареників поїсти?

— Мабуть, наскучив московський квас.

— І позаушники його світлості князя.

— Не сором тобі, сотнику, нам у вічі лізти?

— Зрадницьке діло робиш! — кричали йому.

— Я на вас хлібом, а ви на мене каменем, — відповідає Жаркович.

— Кращий наш камінь від твойого хліба, — кажуть йому і радять вертати з чим прийшов.

— З останнім рятунком приходжу, впустіть, а то пожалуєте, — остерігає їх сотник.

— Не жалуємо, що не впустили князів, обійдемося і без сотника Жарковича.

— Обійдеться циганське весілля без марципанів. Насміхаються.

— Кров ваших батьків і дітей впаде на голови ваші! Пустіть!

— Як впаде, то не на нас, а на таких зрадників, як ти.

Розмові не видно кінця, аж від Чечеля приходить приказ, щоб Жарковича витягнути по стіні.

— Найкраще б, — радять козаки, — петлю йому спустити, хай всуне туди голову, а тоді ми вже й потягнемо.

— Ще й високо, — додають другі, — там, де і слід такому собаці!

Насміхаються, а все ж таки слухають Чечелевого приказу. Спускають довгу і сильну линву з петлею на долині.

Жаркович суне туди правий чобіт.

— Не чобіт, а голову сунь! — кличуть.

— Голову, кажуть тобі!

Жаркович руками чіпається линви і пробує, чи нога кріпко стоїть:

— Тягніть!

— І кишки витягнемо з тебе, як попросиш, — відповідають йому з-поза муру, налягаючи на линву. Жаркович спинається вгору.

— Тримай, щоб не випустив з рук! — приказує сотник, що пильнує тієї "факції".

— А може б, так справді пустити? — радяться козаки.

Жили їм понабігали на руках, як посторонки, бо таки є що тягнути.

— Їй-Богу, не вдержу! — репетує один. — Поможіть, а то пущу того медведя, що на липу за медом лізе.

— Не пускай! Не бійсь, не заб'ється, як кіт, на всі чотири впаде, краще давай його тут. Ми вже йому... Тягнуть.

— Та бо з тебе, сотнику, линволаз. Тобі б у Москві по мачті спинатися, може б, пляшку горілки доскочив.

Нарочно не спішаться. Як Жаркович доліз до середини стіни, стають.

Кажуть, що линва вривається, протерлася до гострого муру.

Жаркович в крик:

— Це знущання над послом від його світлості!

— Над зрадником України, — поправляють його.

— Хай трохи наїсться страху, худоба, — заспокоюють сотника, котрий гукає на них, щоб скорше тягнули.

— Пізніше прийде, пізніше обірве, — кажуть, — бо народ йому не дарує.

І дійсно, народ не дарував. Як тільки сотник Андрій Жаркович переліз через мур, сто рук простягнулося до нього, сто кулаків, як довбнями стало складати його.

— Царський прислужник!

— Москалів на нас веде!

— Катюзі по заслузі!

Кидали ним з рук до рук, як м'ячем, приперли до муру і плювали в лице. Сердюки ледве вихопили Жарковича живим із рук товпи та ледве довели до Чечелевої кватири.

Довго не міг сотник Жаркович прийти до себе. Виплював два зуби, познімав жмутки вирваного волосся з чемерки, насилу обмився і поперев'язував рани.

— Гарно в вас, пане полковнику, вітають царських посланців, — сказав до Чечеля з докором.

— Які гості, так їх і вітають, — відповів Чечель. — З чим, пане сотнику, приходиш? — спитав.

Жаркович перехопив дух. Його обступили Герцик, Гамалія, городничий і другі.

— Напийтеся води, — радили. ("Із Сейму" — докинув хтось стиха).

— Дайте чоловікові горілки, — радив Гамалія, — як є, так є, а все ж він козак.

Подали. Жаркович покріпився і заспокоївся трохи.

— З чим приходжу, питаєш, пане полковнику, — почав, повертаючись до Чечеля, — з доброю радою, щоб впустили князя Меншикова і його військо. Попросіть його, може простить, а так чекає вас велике лихо. Не устоятися вашому Батуринові проти сили армії його велкчества царя.

— Цього ми не сміємо зробити, — відповіли йому.

— Чому?

— Бо гетьман не велів нікого в город впускати, ми вже це двічі переказували світлійшому, і дуже нас дивує, що він ще втретє, і то тебе, з тим самим питанням до нас присилає. Остогидло торочити те саме.

— Але ж ваш гетьман зрадив і перейшов до ворога, — доводив їм Жаркович. — Тим самим всі ви звільнені від обов'язку слухати його і тримати присягу. Вашим обов'язком слухати тепер царя, бо всі ми його вірні піддані.

— Ми не холопи царські і не піддані, ми люди вольні, козаки. А підданцями ти нас не прозивай, бо це слово дуже обидливе для козацького уха, — відповіли.

— Навіть гетьман, — обстоював при своїм Жаркович, — і гетьман слухав царя, поки його не зрадив. Ми винні послух цареві, Меншиков його міністр, як же ви можете перед ним замикатися?

— Не сміємо зробити того, чого нам не дозволив гетьман, а що він переїхав до шведів, того ми не знаємо, бо з Батурина не видно. Знаємо, що в неділю вранці гетьман виїхав з Гончарівки, а куди він поїхав, це вже його річ, не наша. Ніколи гетьман не оповідався, куди він їде, наше діло слухати його, а не приказувати, що він має робити, — відповів Чечель голосом, який не оставляв ніякого сумніву, що цей хоробрий полковник не говорить на вітер і що за словом своїм схоче і потрапить постояти по-козацьки.

Жаркович насилу підвів своє підбите око, глянув у вірливе обличчя Чечеля й похитав головою.

— Пане полковнику, — казав, добираючи лагідних і ніби жалісних звуків. — Пане полковнику, як ти можеш мені таке казати. Я ж чоловік свій, а не ворог. Як прийшов до вас, то не тому, щоб піддурити, а лиш, щоб остерегти перед великим нещастям. Не вдавайте, панове товариство, несвідомих. Про Мазепину зраду вже й воробці цвіріньокають на стрісі.

Схопився Гамалія:

— Що там собі цвіріньокають воробці, того ми не знаємо, бо їхньої мови не вчилися, але ти, сотнику, про Мазепину зраду не важся говорити. Для нас тут ніякого Мазепи нема, а був, є і буде ясновельможний пан гетьман, Іван Сгепанович! Зрозумів?

Жаркович бачив, що його посольство бажаним успіхом не увінчається. А жаль! Бо світлійший обіцяв йому велику нагороду, може, й полковницький пірнач. Тепер їх чимало буде до роздачі. Жаль...

І Жаркович зітхнув:

— Безталанний городе, — промовив, — жаль мені тебе!

— Жалуй себе, пане сотнику, — відповів Кенігзен ломаною українською мовою. — Жалуй себе, що з чесного козака став прислужником царським. Зрадив ти свій народ, свою чесну справу, та ще нас, добрих вояків, до зради намовляєш. Негарно, ти, пане сотнику, робиш, і ми дуже дивуємося, що ти на таке діло пішов.

— От краще, — радив Гамалія, — не вертай до москалів, а залишайся з нами, козаками. Тут, а не там тобі місце. Не осоромиш свого чесного роду. Постіймо за нашу святу справу, дотримаймо віри нашому гетьманові, лишайся.

Жаркович захитався.

В його душі будилися спомини колишніх походів, колишніх воєнних переживань, козак брав на хвилину верх над вигідним обивателем, котрий хотів запопасти царської ласки і сподівався на тім буйнім коні заїхати далеко, куди дальше, ніж біля гетьмана заїде. Глянув на завзятого Чечеля, що нагадував буйного, степового вірла, на спокійного, задуманого Герцика, на хороброго німця Кенігзена, для котрого вірність свому вождові була першим і найважливішим законом життя, на сміливого й палкого Гамалію, глянув — і йому жаль сробилося такого товариства. Навіть батуринський сотник і городничий були люди умні й чесні, з котрими не сором хліба-солі з'їсти, але яка їх будучність? Він знав потуги царські і не вірив, щоб батуринці могли устоятися проти них.

— Добрий посол, — сказав по хвилині надуми, — добрий посол вертає туди, звідки його післали. Яку ж відповідь маю занести князеві?

— Таку, як чув, а саме, що воріт Батурина тне відчинимо і царські війська не впустимо, бо гетьман не велів.

— З тим ви мене й відпускаєте, пане полковнику?

— З нічим другим відпустити не можу. Козацька честь і совість християнська не дозволяють.

— Так тоді гаразд. Піду. А жаль, і вас, і города того.

— Себе жалуй, не нас, — загуло кругом. — Для нас краща смерть, ніж подле життя.

— Юдами не будемо. Досить їх і без нас на Україні.

Жаркович мовчав, боявся дратувати козаків.

— А як же мені вертатися? — спитав по хвилині.

— Так як прийшов, — відповів Чечель.

— На линві?

— Еге ж...

— А як не хочеш на линві, — докинув Гамалія, — то Кенігзен може тобою набити гармату, полетиш прямо в обійми світлійшого.

Жаркович нічого не відповів.

— Прощайте!

— До побачення на страшному суді!

— На суді історії, — додав Кенігзен. Чечель плеснув у долоні. Увійшов чура.

— Зав'язати сотникові очі й вивести за город.

Коли за ним зачинилися двері, Кенігзен сказав:

— Стерпіти не можу таких людей. Стервом від них заносить. Поки їх, поти й України нема.

— Але буде! — потішив його Чечель. — Покажім, що буде. На мури, панове, на вали! Кождий свого діла пильнуй. Поки Батурина, поти й нас. Згинемо, а не здамо його.

Мали розходитися, як у кватиру увійшла Мотря.

Невиспані ночі, кілька днів гарячкової праці і тривожне дожидання витиснули сліди на її прегарному обличчю. Очі зробилися ще більші, уста паленіли, здавалося, ціла вона горить якимсь великим бажанням.

Поклонилися Кочубеєвій доньці з пошаною, якої навіть її батькові не давали.

— Пане полковнику, — сказала, звертаючись до Чечеля. — Мій чура помер від ран, які завдав йому Іван Ніс. Згинув, обороняючи не лиш мене, але й Батурина, бо не з добрими намірами носився Ніс.

— Вічная пам'ять молодому козакові, — відповів Чечель. — Жаль, що Господь не дав йому зажити більшої слави.

— Хочу поховати його з почестями козацькими.

Чечель притакнув головою.

— Заслужив собі на це.

— Чи дозволите пальбою попрощати його?

Чечель звернувся до батуринського сотника.

— Вибери десяток козаків, щоб відвели домовину хлопця і щоб тричі стрілили з самопалів, як спускатимуть тіло до гробу.

— Спасибі, пане полковнику, — дякувала Мотря, — покійний нічого так не бажав, як козацької слави.

— Хлопчики бажають її, а мужчини такі, як отсей Жаркович?.. — і Кенігзен з погордою сплюнув.

ПО ОБОХ БОКАХ СЕЙМУ

Коли в московському таборі почули сальви, що тричі залунали над батуринським кладбищем, віддаючи честь вірному й хороброму чурі, табор затривожився. Москалі гадали, що обложенці починають пальбу на тії відділи, що посувалися понад Сейм, окружаючи Батурин.

Царські полковники почали рештувати свої полки — артилерія підкочувала гармати, офіцери з приказами вожда скакали на баских конях, гаркали бубни і сурміли труби.

Обложенці щолиш тепер побачили всю ворожу силу, кінну, піхотну й гарматну, куди більшу, ніж осталося всіх людей у Батурині. Якщо затаїться гетьман зі шведами, то ледви чи можна буде відбити тую навалу.

Город не був ще окружений з усіх боків. Поки москалі не перейшли Сейму, можна ще вийти з нього і пробувати щастя у чистому полі.

— В кого нема відваги, — казав Чечель, — хай іде, такий народ тільки ослаблює витривалість і відпорність твердині. Краще хай буде менше, а завзятих, ніж багато, а страхополохів.

Почувши згоду вождa, деякі міщанські родини зі своїм небагатим добром висувалися з городу і подавались в напрямі Борзни й Конотопу. Залишалися багатіші, котрим жаль було маєтків, і ті, що не могли кинути городу із-за дрібних дітей, через недугу, або тому, що уряд не пускав. Крамарі і торговці зачинювали крами й магазини і крам ховали в погреби й тайники або зносили на замок, щоб зберегти його на всякий припадок.

Щолиш тепер, коли ворожа армія стала рештуватися і ставати в боєвім порядку, город ніби зрозумів усю вагу моменту. Міщанин чув, що приходить кінець його звичайному життю і що зі спокійного громадянина треба йому перекинутися в боєву людину.

Перехід для всякого важкий і не всякому бажаний і любий.

Московські полки двигнулися з місць і великими чотирикутниками наближалися до Сейму. Тут ставали у фронт, карні, мовчаливі, грізні, наїжені гострими списами й фузіями з крем'яними замками, на котрі застромлено довгі, тригранні штики-багнети.

Не було це давнє московське військо, зложене з людей охочих, з дворян, з боярських дітей та зі служилого народу, котре не вміло поводитися з пальним оружжям і в боях боронилося списами й бердишами, і то тупими, кладучи три й чотири свої голови за одну ворожу.

Петрова армія складалася тепер головно з рекрутського набору, з тих рекрутів, котрих примусово доставляли тяглі двори, а котрих чужі інструктори вимуштрували на заграничний лад, а свої суворі кари привчили до послуху сліпого. (Чимало було тут людей без носів і без ух, чимало плечей, покраяних шпіцрутенами, бо пройшли крізь строй).

Була це армія постійна, а служба в ній досмертна, хто попав у камаші, не сподійся скинути їх скорше, аж станеш неспосібним носити фузію і махати списом. Люди, котрі лишили життя ген за собою, а перед собою бачать тільки смерть, свою або ворожу.

Униз берегом посуваються ті полки, розпадаючись кождий на два баталіони, баталіон на чотири роти, рота на стільки ж плютонів. На чолі полку полковник, за ним його помічник, баталіонами проводять майори, ротами капітани, плютонами капралі. В кождім полку одна рота гранадієрів, високих, сильних, їх пізнати по шкуряних касках і по ручних бомбах, котрими мають кидати в неприятеля.

Головна сила — піхота: каптан із зеленого сукна по коліна, з мідяними гузиками й червоними "обшлагами", на ногах панчохи й черевики з мідяною пряжкою або високі чоботи, на голові низька трикутна шапка. Козацьких частин у Меншикова не видно, але все-таки попадаються і козацькі контуші й круглі мазепинські шапки.

Це ті, що запопадають ласки світлійшого і ведуть його на свою власну резиденцію, зацитькуючи свою совість тим, що гетьман зрадив.

Побачивши рух у царському війську, обложенці висилають пятьох сердюків.

Полки звільняють ходу. Помітний рух офіцерів до кватири команданта, що стоїть у хуторі ген за Сеймом, і від нього до війська.

Частини спиняються, стають. Москалі гадають, що батуринці перестрашилися їх великої сили й посилають своїх людей для переговорів з князем.

Штабс-капітан з кількома капралами підходить до самого Сейму так, що козаки можуть розглянути їх пузаті обличчя, а вони бачать, з яких полків і з яких сотень бунтарі.

В московській армії радість. Облога — річ важка, може й довга, а може й безуспішна, бо шведи за плечима, найкраще було б, коли б мазепинці город здали. Погуляли б царські люди! Батурин багатий, а батуринки гарні, як мальовані.

Два ворожі гуртки, — поміж ними Сейм. Козаки долоні до уст прикладають, кричать, та не те, чого сподівалися москалі:

— Куди йдете, — гукають, — куди? Як силою підете, то пічнемо вас бить.

Руками показують на тих шість гармат, що свої дула витягнули в напрямі царської армії.

— Здавайте город! — летить з правого берега Сейму на лівий. — Не остоятись йому. Дивіть, які наші сили!

— За нами правда і Бог, — відповідають козаки. — Не йдіть!

— Так присилайте до нас двох-трьох чоловіків на розмову, — прохають москалі.

— Не люба нам розмова з вами, не хочемо її, ще раз говоримо, не йдіть, а то будемо бить!

— Гетьте, свинячі рила! — доповідають з валів.

— Чого лізеш, москва? Давно не бачили вас, бісові діти! Вертайте в свої болота, кацапи.

— Пашол вон, пашол!

Штабс-капітан з капралами вертають до армії, переповідають свою розмову з козаками.

Москалі бачать, що це звичайний грець, щоб на якийсь час відтягнути вороже "дійствіє".

Меншиков дає приказ відбудовувати мости, хоче переправлятися через Сейм.

Спускають два здорові човни, вскакує до них 50 гренадієрів і відчалюють від берега.

На замку помітний рух. Обложенці не знають, що робити. Не хочуть перші починати бою. Хто першим стрілить, бере відповідальність на себе.

— Не стріляти, не стріляти! — гукає Кенігзен.

— Чекати приказів! — повторює Чечель, з мурів замку приглядаючися до рухів московської армії.

Вечоріє. Видно ще, як човни з гренадієрами посуваються по хвилях холодного Сейму, поміж кригами як переходять на другий берег, але не стають у боєвім строю, лиш приймаються за роботу коло відбудови моста.

П'ятьох сердюків вертаються до замку, закочують туди також шість гармат, бо невідомо, що ніч, принесе.

На мурах запалюють огні. Золотиться і червоніє вода в Сеймі. Здвоюють варти не лише на замку, але й кругом города, пильнують, щоб ворог не перейшов Сейму і не вдерся з другого боку в Батурин.

Ніч.

Хоч як бистрі козацькі очі, від ворога не встережешся. Суєтяться гренадієри на лівому березі Сейму, недалеко замку, чути луск їх сокир і бердишів, плюскочуть весла. З правого берега човни довозять будівельний матеріал. Направляють міст. До рана може бути готовий. По ньому перейде піхота, перекотяться гармати, кавалерія перепливе вбрід, її небагато, при облозі города вона потрібна хіба для зв'язку і для штафетів та для патруль. Нарано пічнеться облога.

Ніч тривожить людей. Слабне бадьорий настрій, зникає завзяття. Не одного сон морить. Хочеться де-небудь голову приклонити і спати, хоч годину, хоч дві, щоб забути про все, щоб нових сил набрати, а там хай буде, що хоче, — раз мати родила.

Міщани гуртками на майданах стають, перешіптуються.

— Чи не післати нам людей до гетьмана, щоб скорше йшов?

— Гетьман сам знає, у якій ми потребі. Як обіцяв, прийде.

— Але коли?

— Як зможе.

— Та чи зможемо ми витривати. до того часу?

— Хай тим журиться Чечель.

Дивляться в сторону Погрібків. Тамтої ночі десь над Десною луна горіла, як огненний стовп.

Батуринці певні, що це гетьман світляний сигнал їм давав, щоби трималися. Не знали, що це горіла дзвініця, котру Меншиков облягав.

Дивляться, чи й нині якого сигналу не буде.

Темно... Темно на небі, темно не в одного в душі. Гетьман ніякого знаку про себе не дає.

— Гетьман про нас забув.

— Важніше діло має.

— Забув про свою резиденцію, про своїх вірних людей. Ніч зневірою окутує душі, зимно остуджує запал. Сумно батуринцям стає.

— Диякон, диякон іде! З донькою. Може, він що нового знає

Люблять старого диякона. Коли він на Січі жив, у походах бував, ще й тепер іноді в церкві, ніби за козаків перед фронтом, гукне: — Господу помолімся!

Аж здригнеться народ.

Диякон завзятий чоловік. Відколи гетьман з Батурина поїхав, ніхто не знає, коли він спить. Все на ногах, ходить, заохочує, кріпить. Донька біля нього. Весь Батурин знає її, гарна й відважна. До Мотрі забігає. Тепер вони подруги, все вдвійку.

— Диякон, наш диякон іде!

Диякон батуринців знає, як батько своїх дітей. Здалеку відчуває їх пригноблений настрій.

— Чого ж ви так посоловіли, люди? Ще бою не було, а ви вже ниєте зі страху. Це не по-козацьки. Підождіть, вранці заревуть гармати, веселіше буде. В мене вже тепер долоні сверблять, а вам страх. Чого? Раз мати

родила, раз треба вмирать. Коли б лиш чесно, щоб без сорому предстати на страшному суді. Погадайте, скільки душ дивитиметься на нас. "Як ви Батурин боронили?" — спитають. Вважайте, щоб не важко було дати ответ. Господь не одного гріха простить тому, що чесно вмре. А яка ж чесніша може бути смерть, як не в обороні батьківщини своєї перед антихристовим зазіханням? Антихрист на нас іде, бороніться, діти, не пускайте його!

В батуринців вступає дух. Молодші і в пекло пішли б за ним. Його слово велику силу над ними має. Але в старших все-таки тяжко на душі.

— Великі дуже сили москаль привів.

— У Бога більша сила. Буде, як він дасть. Давид Голіафа побив, тільки віри не тратьте. Знаєте, як казав Христос: коли б ви віри за макове зерно мали, то сказали б горі: рушся — і гора рушилася б з місця. Віра — велика річ!

— Буде, як Господь дасть. Коли б тільки гетьман не забув про свій Батурин.

— Гетьман про нікого не забуває. Знаєте, яка в нього пам'ять.

— Знаємо, лиш чому він нині ніяких знаків не дає?

— Тамтої ночі були світляні сигнали, нині нема.

— Стривайте! — і диякон попровадив їх на церковний майдан. Виліз з городничим і ще з кількома міщанами на дзвіницю і крізь темінь осінньої ночі дивився в напрямі Десни.

— Є знак, є! — гукнув, утішений. Ген, далеко за Десною, ніби червона зоря займалася, блисне на хвилину і згасне, і знов, і знов.

— Гетьман світляні сигнали дає з Дехтярівської дзвіниці, щоб ми города не здавали...

— Тримаймося!

Нова охота в батуринців вступає.

— Гетьман пам'ятає про нас!

Чечель, зачувши про сигнал, вибіг на замкову вежу і дивився крізь скла. Дійсно, якесь світло мерехтіло, то запалювалося, то гасло. Пригадував собі всі вищі пункти за Десною і мусив згодитися на те, що тільки з дзвіниці в Дехтярівці могло це світло бити. А що перше його ніколи не було видно, так це, мабуть, сигнал. Значиться, шведи недалеко Десни і гетьман з ними. За кілька днів можуть бути тут. Кілька днів треба витримати облогу. Треба, та чи можна? Ворог з великими силами прийшов. Гармати, певно, ще й тепер надходять під охороною ночі, бо чути, як земля дуднить. Кілько їх? Які? Де їх уставлять, з котрого боку пічнуть огонь? Сто питань насувається Чечелеві на гадку. Відповідь на них одна: коли б так на день-два відтягнути облогу. Кожда година цінна, скільки то людей може згинути протягом години... Треба пробувати, може, вдасться. Посилав Меншиков своїх людей до Батурина, чому не післати до нього?

— Пішлю, — сказав собі Чечель, сходячи з вежі і простуючи до своєї кватири. Покликав туди Кенігзена, Гамалію і других.

Кенігзен противився, бо і|е викличе в ворогів вражіння, що Батурин боїться, погадає собі Меншиков, що на замку нема згоди, що не всі хочуть його боронити до останньої каплі крові і він тим скорше і з тим більшою силою пічне обстріл, а може, й до наступу піде.

Але Герцик і ще кількох казали, що післати людей не зашкодить, бо, може, москалі підуть на переговори і відволочеться облога, а це найважніша річ.

— Я ще й тому, — казав Кенігзен, — противлюся, щоб посилати до Меншикова людей, бо оце може легко викликати заколот поміж, козаками й міщанами. Скажуть — старшини город здають, старшини продають нас, а ви знаєте, що воно значить. Краще стіймо на тім, що ми з ворогом ніякої згоди не бажаємо.

— Козаків, — відповів Герцик, — можна сповістити про наш намір, міщан теж, і ніякого заколоту не буде. Чому не пробувати, може, нам вдасться вивести князя в поле.

— Не вірю. Хитріший він, ніж це нам здається, але якщо більшість за тим, щоб посилати, так шліть. Вибрали трьох людей і вивели з города. Кількох сердюків смоляками просвічували дорогу, один ніс білу хоругов.

Обскочили їх московські патрулі, взяли на човна, везуть.

Заки вилізли на берег, позав'язували їм очі й повели до кватири світлійшого. Світлійший стояв на хуторі, за тилами армії, куди гарматні кулі не долітали.

Світлійший якраз писав реляцію до царя. "У тих зрадників, що замкнулися в твердині, не видно ніякого почуття до доброго, ніякої охоти покоритися перед волею царською. Вони хочуть триматися до останнього чоловіка. Тому іншого виходу не бачу, тільки скоро світ почати пальбу, здобути замок і безпощадно знищити це гніздо зради".

Почувши, що з Батурина післанці прибули, Меншиков перервав свою реляцію і казав їх покликати до себе.

В сінях розв'язано їм очі, відчинено двері, й вони побачили ласкаво всміхнене обличчя світлійшого.

— Кого ж я бачу! — сказав, ніби він дійсно дуже втішився ними. — Несподівані гості, та ще серед ночі. Що ж вас пригнало до мене, шановні добродії? Може, чого бракує, кажіть, будь ласка, радо вигоджу сусідам.

Батуринці, не дожидаючи такого привітання, збентежилися на хвилину.

— Спасибі світлості вашій. Усього маємо досить, чого лиш душа забажає, і хлібів, і пороху, і куль. Тільки не бажаємо собі проливу крові і тому приходимо потолкувати, як би то такого гріха на свою совість не брать.

— Будьте впевнені, що я теж не кровопієць і що мені теж жаль безталанного вашого города, котрий довіряє зрадливому гетьманові і противиться волі царя, війська його величества не хоче впустити в свої мури.

— Чи гетьман зрадив, чи ні, того ми не знаємо, бо зради його бачити не довелось, а якщо він справді зрадив цареві, то ми лишаємося у нашій попередній вірності.

Меншиков, почувши це, встав.

— Якщо ви правду кажете, панове, так і проливу крові не буде. Впустіть військо моє, а я вже вас не скривджу, на те вам моє слово.

— Ваша світлосте, — відповіли батуринці, — не таке це легке діло, як кому здається. Треба його обміркувати, треба переконати тих козаків і міщан, що хочуть гетьманові додержати присяги, треба порозкопувати брами і приготовити кватири для царського війська.

— Усього мойого війська я в город не впроваджу, лиш два полки, решта залишиться в полі. Хочете, може лишитися за Сеймом, тут, де тепер стоїть.

— А все ж таки, щоб приготовити це діло, нам треба три дні часу.

— Три дні часу, щоб відчинити город і впустити військо царя?! — аж крикнув Меншиков. — Ні, добрі люди, як бачу, то ви мене за великого дурня маєте. З вас і одної ночі доволі. Надумуйтеся до ранку. Ранком я лист до вашого команданта пришлю: так чи ні? Хай каже.

Депутати розклонилися і відійшли.

Меншиков ходив по кватирі.

— Хитруни мазепинці. Три дні часу, щоб обміркувати діло. А за три дні Мазепа може бути тут і взяти мене в два огні. Нема дурних. Завтра рішиться діло. Завтра, а нині треба закладати міни під замок.

РИЮТЬ...

Мотря, поховавши свого пажа, перенеслася на замок. В городі було небезпечно. Кругом його, щоправда, висипано вали й побудовано частокіл, але того валу боронили хіба тільки старі моздіри і міліція міська, челядники шевські. гончарські і другі, бо козаки мали досить роботи на замку.

Туди перенеслася також Любов Федорівна, хоч і нерадо, тільки тому, що Мотря не хотіла її самітною лишати.

Мати й донька спали в сусідніх кімнатах. Та не спалося Мотрі. З подвір'я доходили крики козаків, котрі бігали по сходах, лускали важкими дверима, бренькали острогами й шаблями.

Засне Мотря на годину і будиться, бо на замку щораз нова тривога. Вартові дають знаки, що москалі наладили міст, збираються переходити Сейм, підкочують гармати.

Мотря дивиться у вікно, чи не світає.

Ще дві-три години до ранку. Не спить, думає про гетьмана, про свого мужа, — де вони тепер? Чи вже у шведів, як їх прийняв король? Коли рушать з ним назад через Десну? Коли б скорше! Пригадується казка про королівну на вежі, на острові серед гнилої, мертвої води. Дудонить земля. Королевич кругом озера на білому коні летить. Доступити до вежі не може.

Дудонить... Мотря чує цей згук, глухий, далекий, ніби під землею.

Невже ж так живо казка пригадується їй. Наслухує. Це не відгук кінських підков, а ніби хтось джаганом у пивницях валить. Що такого?.. Встає.

В умивальниці наготовлена вода на рано. Мотря підносить свічку й дивиться на воду. Її плесо дрижить. Може, їй так здається? Клякає й приглядається уважно, ні, вода таки дійсне дрижить.

Нараз — один блиск думки, і Мотря зрозуміла все. Москалі підкопуються під замок. Підложать міни, висадять його у воздух, бо якраз недалеко і з порохом вежа.

Мотря вбирається, будить маму, біжить до Чечеля і кличе його. Прийшов... Так... Москалі підкопуються під замок. Ще й облога не почалася, а вони вже за той спосіб беруться.

Що ж тепер?

...Замок не видержить мін, він не підновлений як слід і не надто кріпкий.

Перед очима коменданта в повний ріст стає вся небезпека. Вилетить замок, і Батурин пропав.

Мотря дивиться в сміливе, вірлине обличчя Чечеля, як мати в лікаря біля ліжка недужої дитини.

— Що ж нам робити тепер?

— Одинока рада перепинити роботу, скоро, зразу, поки ще мін не заложили.

— Але як?

— Звичайно. Зайти їх і передусити, як тхорів у норі. Вдасться — добре, а ні — так пропав наш Батурин.

Ще раз глянув на воду, приложив ухо до долівки, тут і там, біля самих дверей.

— Ще недалеко зайшли, кроків, може, на двадцять провертіли.

— Піду!

— Ви?

— Так, Мотре Василівна. На нікого цього діла не здам.

— А замок?

— Замок на Кенігзена лишу. Ніхто не допильнує краще... Бувайте!

Вибіг. Мотря за ним. Бачила, як у подвір'ю то ставав і наслухував, то ухом прилягав до землі.

Тут, Мотре Василівна — казав; чуєте, як кують? Або міни гадали підложити, або вдертися на замок. Одно краще другого. Та не діждуть. Застукаю їх. Для всякої безпеки б'удемо й тут рити

Свиснув. Прибігло кількох сердюків. Показав, як де копати

— Тільки без крику, нишком, і світла не світіть. Як до потайника дійдете, причаїтися і чекати мого знаку. Побіг. Мотря пильнувала роботи

— Хто піде зі мною на дуже небезпечне діло, може, й на смерть? — питався, прийшовши до першої сотні свого полку, котру найбільше любив. Зголосилися всі.

— Треба мені двадцять людей, але готових на все. Хай виступають такі. що нема в них ні старого батька, ні мами, ні коханої дівчини, нікого, хто плакав би за ним!

Виступали, голосилися.

— Досить! Більше мені не треба. Решта мовчіть. Ні кому нічого не казати. Лиш Кенігзен хай заступить мене. Бувайте!

Навшпиньки двадцять сердюків з Чечелем відійшло.

Поділив їх на два десятки. Для першого десятка провідника назначив. Сказав, де мають перелізти мур, як попід замкову стіну скрадатися тихо. поскидавши чоботи, як тіні, дожидаючи, поки він з другого боку з другим десятком надійде...

Чечель сам своїх попровадив. Відчинив вікно, перекинули драбину, почули, як шумів Сейм. За Сеймом вздовж московського табору тусті огні горіли, перекликалися варти, патрулі від одної до другої ходили. Москалі боялися, щоб обложені не наскочили на них. перейшовши десь далеко Сейм, або щоб шведи не напали на них знічев'я, бо ніч була темна. Чечель і його сердюки зіскочили по драбині на вал, зсунулися по валі, крізь рів з водою кинули місток, рачки перелізли по нім і зирнули вділ. Тихо було. Над Сеймом кількасот кроків від них гренадієри будували міст.

— За мною! — прошепотів Чечель, перший зіскакував на землю. Скакали босоніж між густі корчі верболоз. Просувалася, як вужі. Тішилися, що вітер свистав, викручуючи корчмя. Ніхто не запримітив їх, а запримітять — так буде пізно В кождого в руці ніж. За поясом для всякого випадку пістоль і ручні бомби. На них щолиш в останній потребі черга Тепер ні.

Чечель сунувся перший, десять тіней за ним, а десять перед ним, з другого боку нори.

При норі варта. Чечель здеревів. Вартові з фузіями стояли і дивилися перед себе, в напрямі московського табору.

Вже нічого більше й не побачать.

Може, й не знали, хто їх на другий світ післав. Крикнути не мали коли — повалилися в лозах, як на полі снопи.

Чечель казав їх втягнути досередини, бо кожної хвилини могла прийти зміна варти.

В норі було темно. В глибині, кроків, може, з двадцять, світилася ліхтарня. Кількох людей лежало на землі і лупало скалу. Були так зайняті своєю роботою і такий луск ішов від джаганів, що не чули, що діється за

ними. Тим часом Чечель половину своїх людей лишив біля входу, а з другою кинувся наперед.

Нерівна боротьба не тривала довго. Котрийсь з козаків ухопив ліхтарню, боролися в темряві. Ворог не знав, хто напав на нього, заскочений і перестрашений, боронився несвідомо, стихійно, як боронить чоловік свого життя.

Нікому пощади не давали. Чорне підземелля скрило в собі, як у могилі, жахливу тайну нерівного бою.

Тишина.

— Давай ліхтарню!

Подали, щоб побачити вислід своєї роботи. Страшний... Та на міркування не було часу. Чечель казав засипати вхід до яскині.

Безпечні були, що ворог не дістанеться туди. Вибуху вже не боялися, не страшний змій, коли вирване жало. Розглядаються: двох москалів приникло до землі як трупи. Підняли їх!

— Вставай!

Перестрашено дивляться на козаків і благають ласки.

Чечелеві не хочеться мордувати безборонних — гидко. Відбирають їм оружжя і кажуть копати дальше.

Чечель знає батуринський замок, як свою власну хату, по планам і по тайнам, які йому повірив гетьман. За той час як готовився до оборони, зазирнув у кождий куток, власними ногами зміряв кождий перехід, кождий крок землі. Бачить, москалі добре копали. Просто на потайник

ішли. Хтось свідомий показав їм дорогу. Ще трохи, і дібралися б до потайника, котрий виходить якраз на подвір'я. З нього є також тайний перехід до порохової вежі, до того останнього прибіжища обложенців. За той час як Чечель розглядається, козаки й москалі копають. Ще сажень, а найбільше два — і доберуться до залізних дверей. Тут пічнеться замковий фундамент, бо те, що прорили москалі, то тільки прохід попід вали. "Копати!" Козаки мистці до такої роботи. Одні гребуть, другі землю й каміння позад себе сунуть до входу. Чимраз грубша стіна відділює їх від світу, чимраз ближче до залізних дверей.

Праця йде скоро. Москалі копають, як у гарячці. Раді, що не погибли, як їх товариші.

Ще кілька ударів джагана, і дзвінкий луск розлягається під землею. Залізні двері. Скоро відгребують решту землі і пробують їх відчинити.

— Мотре Василівна! — гукає Чечель. — Є ви там? Відчиняйте!

— Нема ключів, — відповідає Мотря.

— Кажіть виважити двері!

Виважили, і на Чечеля повіяло свіжим воздухом.

— Ви ще й полонених привели? — питає Мотря, побачивши мескалів.

— До роботи здадуться, — відповідає Чечель. Каже їм зав'язати очі й відвести туди, де козаки й міщани пильно біля валів працюють. Він знає, що москалі підкопу не лишать. Якщо вони ше раз спробують висадити замок, так перше вилетять самі. Якраз там, де застукав москалів, значиться, не під мурами замку, а під валом, закопує бочівку пороху і рівцем попід землею проводить льонт поза залізні двері. Решту підкопу каже завалити землею і перед залізними дверми ставити мур.

— Скоро, скоро!

І принаглювати не треба. Знають, в чім діло.

Скінчена праця, відходять. В потайнику лишається варта.

Вартові дістають приказ пильно наслухувати. Як почують глухі удари під землею, негайно запалити льонт.

Таким чином небезпека для Батурина на якийсь час відсунена.

Чечель скріплює варти на тій частині замкових мурів. Каже, щоб пильно стежити, чи москалі не пішлють до підкопу нових людей. Бо й це можливе, хоч не дуже правдоподібне. Або догадаються, що сталося, або погадають собі, що земля обірвалася і засипала копачів. Так чи інакше — не вдалася проба, і на тім самім місці вдруге її робити не треба, тим більше, що наближається ранок.

Сіріє...

ГРЕЦЬ

Настав осінній, мрячний ранок. За якоюсь густою і мокрою занавісою готовилося щось невідоме — як у театрі.

За Сеймом чути було придавлений гул і гамір. Тисячі людей суєтилися. Іржали коні, і скрипіли вози.

Деколи полями пролетів гук стрілу, відгомоном відбився від мурів замку і ніби прилип до них. Може, московські вістові знаки давали, що нові скріплення надходять, а може, офіцер карав на місці непослушного салдата. Ще, ще — і тихо. Імла.

Деколи з-поза тієї занавіси висуваються люди, піші й кінні. Наближаються до ріки. Напувають коней, снуються вздовж берегів, під'їздять до мостів.

Батуринці пильно стежили за кождим рухом ворога. Не лиш ті, що на вартах стояли, але й міщани. Як побачили щось замітного, давали Чечелеві знати.

Годі було провірити всі вісті, бо "в страху великі очі". Люди бачили й те, чого не було. Верболозові корчі брали за відділи ворожі, котрі окружають город, шум ріки за тупіт надходячого війська.

Диякон невтомно ходив по місті, і де тільки появилася його висока стать, збиралися люди, особливо жінки й діти. Потішав їх то словами зі Святого письма, то жартами.

— Що чувати? — питалися його.

— Питаєте рибу, що чувати в полі, — відповідав. — Хіба ж. я полковник? Я звичайний диякон. Буде що Бог дасть. Чого турбуватися?

Залунали стріли. Народ збентежився. Втікали і диякона тягнули за собою.

— Лишіть. Без Божої волі волос мені з голови не впаде, а як Бог схоче, то мене куля і в церкві знайде. Сердюки на замок бігли. Народ до них.

— Де стріляли? Хто почав? Наші чи ворог? Москаль під охороною ночі переправився через Сейм і здалеку обходив Батурин. Наші завважили це і почали пальбу. Якогось московеького майора вбили.

— Як здохне лис, то кури плачуть. — жартував диякон.

— Лиш даром не стріляйте, діти! Мушкет без куль і кочерги не вартий.

Знов сміх.

Імла. як занавіса, знімалася вгору.

Показався табор, котрий безнастанно суєтився. Поодинокі частини змінняли позиції, в міру того, як вожд змінняв свій план облоги. Особливо піші, бо на кінні полки прийде черга щолиш тоді. як здобудуть твердиню. Вони гордощі Меншикова, тепер стоять по свободах і хуторах круг Батурина, дожидаючи приказів. Так само під час ночі уставлено й замасковано гармати. Їх і не видно. Для звичайного ока, бо Кенігзен вже здебільшого знає, звідки сподіватися перших стрілів. Перед його бистрим оком не окриється жаден рух ворога. По тім, куди і як перебігають московські гармаші, він догадується, де стоять батареї. Відповідно до того і свої справляє. Нема чого дурити себе, нема чого сподіватися несподіваного випадку, переговори скінчені, треба числитися з тим, що як тільки піднесеться мряка, москалі пічнуть обстріл.

Так само не дурить себе Чечель. Він уже обійшов усі становища, розглянув ворожі позиції і негайно заряджує всілякі зміни, відповідно до того, як через ніч змінив свої плани ворог. Тільки невправному оку здається, нібито москалі стоять там. де і вчера. Чечеля не підведеш. Він добре знає хитрощі воєнні. У війні не все побіджує лев, часом над ним бере перемогу лисиця, хитрощами покоряється хоробрість. Скрити свої наміри, щоб ворог не догадався наших планів, це головна річ. А друге — заставити його робити те, що нам пригоже, щоб він ускочив у яму, яку ми вигребли для нього.

Хочеш посуватися на схід. кажи на заході направляти дороги, почуваєш себе доволі сильним, щоб кинутися на ворога, то до останньої хвилини вдавай слабого, збираєш свої сили докупи, так посилай

поодинокі частини направо й наліво, ніби ти гадаєш сколювати неприятеля, маєш табор, так стягни його, ніби він менший і слабший, ніж у дійсності. І навпаки. Коли ти його ослабив так розтягти, буцім він більший і сильніший зробився.

Це останнє запримітив тепер Чечель.

Табор Меншикова, здавалося, виріс через ніч. Але Чечель дуже добре бачив, що війська в ньому менше.

І він довго пильно стежив за тим, куди це військо пішло. Під охороною темної осінньої ночі і мрячного світанку переправилися поодинокі частини через Сейм і зайняли становище перед Батурином із супротивного боку. План Меншикова ясний. Вдавати, що він усі свої сили звернув проти замку, а між тим з противного боку вдарити на город і добути його. Міщани, заскочені нечайно, попадуть у розпучливу тривогу, настане паніка. Треба буде перед втікачами відчинити замкові ворота, а з того скористають москалі, щоб в цей мент виконати рішаючий приступ і здобути твердиню.

Чечель коче не допустити до того. Треба в першу чергу показати ворогові, що батуринці вгадали його наміри і що їх неприготованими не заскочиш. Чечель скликав своїх старшин на раду. Не прийшли, а прибігли на його зізнання. Перше вражіння, яке вони робили, це було завзяття. Про те, щоб здавати "президію", і мови не було. Здавалося, що коли б хто вихопився з такою гадкою, то його роздерли б на шматки, як зрадника.

— Панове товариство! — почав Чечель. — Ворог хоче на нас вдарити ззаду, гадаючи, що ми всю свою ввагу зосередили на його таборі. Треба йому подати знак, що воно так не є. Як, може, дехто з вас завважив, москалі перебралися через Сейм і сколюють нас великим і далеким луком. Що радите робити?

— Якщо ти, пане полковнику, — відповів Кенігзен, — завважив їх позиції, треба на найсильнішу з них відчинити артилерійський огонь. Це буде Меншикову найвидніший знак, що ми догадалися його планів.

— На мою гадку, — противився Герцик, — перше треба їх вивабити на поле, а тоді вгостити гарматними кулями. Хай вони даром не пропадають, бо їх небагато в нас.

— Вивабити, але як? — питався Кенігзен.

— Це вже моя річ, — обстоював свою гадку полтавський полковник. — Якщо товариство дасть мені дозвіл, розпічну грець. У мене небагато кінниці, але вона добра.

— В обложенім місті годі багато кінниці тримати, це всякому відомо але ж тим більше треба її щадити. Пригодитьс я.

— І це ви вже на мене здайте, — заспокоював їх Герцик. — Не першина мені такий випад, а для козаків грець — річ бажана дуже. Піднесе дух. Коли ж визначиться козак, як не тоді? І з голими руками, звичайно, не вертають. Що ж ти на це, Чечель?

Чечель не противився, але радив вилізти на дзвіницю, — мряка підноситься, а з дзвініці далеко видно. Розглянуться кругом.

Пішли. Дзвініця була обсаджена людьми. Особливо молодіж не злазила з неї. Як ластівки ютилися деревляними в'язаннями, деякі чіпалися шнурів, навіть дзвонів, щоб другим понад голови глядіти. З жалем робили місце старшинам, нетерпеливо дожидаючи на цвинтарі, що вони скажуть і що там побачать.

З дзвініці був дійсно відчинений широкий і далекий вид на полуднє й на захід, на Бахмач і на Борзну. Тільки осіння мряка все ще мутним серпанком прислонювала виднокруг, звужуючи його значно. Голим оком

видно було не дальше, як кількасот сажнів. Треба було помагати собі склами. Мандрували вони з рук до рук, бо не всякий забрав їх з собою.

— От там, бачите, — казав Чечель, показуючи на Борз-ненський шлях, — бачите, в імлі щось ніби клубиться, кітлує, перевертається, ніби хмара встає з виднокруга і надвигається на нас, — це москалі.

— Бачимо, — відповів Герцик, — а з тої хмари ніби блискавки вибігають, червоні цятки, жовтуваті язики, хмара темніє. Мабуть, щось запалив ворог — хату або повітку.

— Може, й не ворог, — завважив Кенігзен, — а селяни дають нам знаки, що ворог там.

— Можливо, — рішив Чечель, — і якраз туди треба нам спрямувати випад. Але не навспряжки, зразу наліво, ніби на Бахмач, а тоді щолиш нагло повернути на Борзну, вивабити ворога з його леговища, заманити на поле, побити і — назад.

Герцик, не дожидаючи приказу, прожогом метнувся до дзвіниці, тільки деревляні сходи під ним жалісно затріщали.

Побіг до своїх полтавців, і за хвилину кінна сотня тихо й непомітно висунулася з города і невеличкими відділами ріжними дорогами й доріжками, а то й без доріг, прямо полями, двигнулася в напрямі Бахмача. Чечель з дзвіниці слідив за нею.

— Герцик, грецик, йому в це грай! — казав до старшин Чечель.

— Не він один, — відповів Гамалія. — Всякому з нас любіше й безпечніше в полі, ніж у замкнутому городі. Сидиш, як борсук у норі, чекаючи, поки викурять тебе.

Кенігзен вірлиним оком літав по цілім виднокрузі. Його обличчя справді нагадувало скального вірла, котрий шукає добичі і готовиться до лету. Не втерпів.

— Дивіться здорові, я ж іду до своїх гармат.

— Підіжди, осауле, побачиш, як і куди справити гармати.

— Я вже знаю, — відповів коротко і пустився по сходах.

Герцикові полтавці, проїхавши кількасот сажнів, стали повертати вправо. Виглядали на розвідку, котра несміливо й обережно посувається полями.

— Добре веде, — казав Чечель, впізнавши вправного грача. — Ось уже завважив його ворог.

В цей мент від хмари стали відриватися шматки. Ніби вітер шматував хмару й кидав нею на поле. Шматки то підлітали в бадьорих підскоках, то спинялися й повертали назад, щоб других тягнути за собою.

— Московські драгуни виступають Герцикові назустріч. А він вдає, ніби ворог заскочив його, — зупинився...

Сотня розпадається на кілька відділів, проти кожного виступають драгуни.

— Не дуже сміливо починають собі, хоч перевага за ними.

— Ще й яка! На кожного з наших п'ять-шість москалів.

— Дадуть раду, щоб їх тільки заманили в поле.

— Наші вдають, що настрашилися, — втікають.

Москалі пускаються за ними. Але ж багато їх! Ніби вітер листя полем мете.

— І доля їх, як зів'ялого листя... Зігниють.

— Цар людей не щадить, має їх багато. Самої кавалерії тисяч двадцять.

— З нашими чи без?

— Чорт його зна — багато. Але не добрих. Лицарського духу не мають. Цар їх страхом до бою жене.

— Це й тепер видна. З ними і грець поганий. Татари куди кращі.

— Татари вроджені їздці. І поляк, як лучиться їздець, то добрий, а москалі — ніби в піжмурки граються. Розженеться, от-от проколе списом, аж нараз повернув конем і проїхав мимо.

Московські драгуни, хоч могли наших обскочити з усх боків і рознести шаблями, кидалися в бій без завзяття. Герцикові їздці то вдавали, що тікають, то нараз скорим рухом оберталися і кидалися на драгунів, приневолюючи їх до бою. Сміливіші з москалів, що загналися задалеко, падали жертвою козацьких шабель і пістолів. Козаки робили шаблями вправно, а стріляли влучно. Їх легкі коні., ніби розуміли своїх їздців, вгадували їх гадки; поверталися зі скорістю блискавок вправо і вліво, знімалися високо на задніх ногах, гризли, кусали драгунських коней, ніби свідомо брали участь у бою. Московські коні, здебільшого недавно відірвані від воза і плуга або вирвані зі стадний, полошилися від стрілів, боялися шабель і зраджували охоту втікати до своїх стаєн. Між драгунами було чимало каліцтва, не тільки від козацьких шабель і пістолів, але й від своїх власних коней. Не один з них лежав на землі,

придавлений своїм конем, з-під котрого ніяк не міг викараскатися, не одного кінь волочив по дорозі, бо цей не вспів упору вирвати чобота із стремен. Нові відділи, що безнастанно наспівали на поміч, збільшували тую суматоху. Зчинився крик, гамір, рев, котрий аж у Батурині чути було.

Батуринці повилазили на дерева й на криші своїх хат щоб побачити, як Герцик з москалями б'ється.

За той час Кенігзен вспів перевезти дві гармати і справити їх якраз туди, де йшов цей дивний бій. Не здаючися на гармашів, сам наглядав на дула, осмотрював замки і підбирав кулі. Чекав тільки, щоб Герцик, заманивши драгунів в поле, пустився назад, а їх лишив як мету для Кенігзенових стрілів.

Та Герцик не спішився. Завзятий козак ніяк не міг розстатися з ворогом. Драгуни пізнали в нім полковника і кілька разів наважувалися на нього. Двох офіцерів з двох боків обскочило його. ї то не молодиків, грачів вправних старих. Був такий мент, що, здавалося, ось-ось — і кінець полтавському полковникові. Він довго відбивався шаблею, махаючи то вправо, то вліво так скоро, що казав би ти, в його руці не шабля, а блискавка срібна, аж нараз, саме у ту хвилину, як один з них наряджував пістоль, він кинувся на другого і шаблею звалив його з коня. Не турбуючись ним дальше, звернувся проти другого. Цей стрілив, куля перелетіла через Герцикову шапку, але не ранила його. Герцик, наче у відповідь, шаблею засягнув московського офіцера по руці, перетяв поводи і кінцем рубнув його по щоці. Удар був такий несподіваний сильний, що москаль захитався і, облитий кров'ю, повалився на землю, а сполошений кінь вітром полетів назад.

Даром драгунські старшини посилали проти Герцика своїх людей. Завзятий полковник, як жнець снопи, клав ворогів на полі.

— Це чорт, не чоловік, — казали москалі, вертаючи до своїх.

Не менше пильним жнивом міг похвалитися Герциків старий сотник. На чорнім коні. сам чорний, як циган, не кидав собою по полю. як це люблять молоді робити, а лиш пильно розглядався довкола, і де побачив котрого з козаків у важкій пригоді, туди несподівано являвся, щоб одним махом своєї кривої, широкої шаблюки, котру не всякий міг би й гаразд двигнути, бо була важка, як царева дубинка. рішити непевний двобій. Рішення не виходило на московську користь.

Завважили "старого чорта" москалі і пустили на нього одного зі своїх найвправніших грачів.

Сотник, побачивши його. спинив свого коня так, що кінь аж присів на задніх ногах і голову високо вгору підняв, закриваючи нею їздця. З диким криком летів на нього москаль, великий, сутоловатий, як медвідь. Сотник чув його зневажливі слова, від кожуха несло тютюном і водкою, бачив червоні лиця драгуна і його короткий грубий синій ніс і. здавалося, задеревів зі страху. Нараз скочив конем вбік, так що москаль пролетів сажнів, може, двадцять вперед. Тоді сотник погнав за ним і, як яструб на голуба, кинувся на нього. Прискакував то справа, то зліва, то налягаючи сильно, то ніби втікаючи від ворога, аж нараз добре виміреним і сильним ударом вибив йому шаблю з руки. Шабля зі свистом полетіла вгору і з бренькотом упала на землю далеко від тих двох, що зчепилися в рукопашнім бою.

Оба великі, сильні, вкриті курявою, потом і кров'ю, нагадували казкових богатирів, що борються на смерть і життя. Ніхто не важився спішити їм на поміч. Де двох таких лицарів б'ється, там третій не мішайся. Здавалося, і козаки; і москалі без переговорів заключили перемир'я, поки не рішиться цей двобій. Не тривав він довго. Жилавому сотникові поталанило вхопити сутоловатого москаля і стягнути його з коня.

Занімів Батурин і задеревіли москалі, побачивши, як їх найкращий грець, ніби мотиль на шпильці, вертиться у сотникових руках, вимахуючи руками й ногами і викидаючи з себе щонайгидкіші слова і щонайважкіші

прокльони. Аж здавлений за горло, посинів, вибалушив кров'ю забіглі очі і захарчав. Сотників кінь летів у напрямі Батурина. Сотник ломив москаля, як жнець ломить сніп, щоб покласти його наспід, під полукіпок, аж зломивши, відкинув геть від себе.

Сотник дихав важко. З його правої руки і з лоба спливала широкими струмками кров, котрої не було як і коли тамувати.

— Нас сколюють! — кричав до Герцика.

Герцик дав знак, і його люди пустилися в напрямі обложеного города. Не всі. Декількох заплатило життям за цей сміливий випад. Товариші старалися піднести їх і взяти поміж себе. Одного, щоправда, невеличкого й неважкого, ще молоденького козака, котрий насилу впросився до нинішнього, так небезпечного випаду, вірний кінь вхопив зубами за пояс і ніс з кривавого бій-поля, ніби розуміючи, яке горе чекало б його тяжко пораненого пана, коли б він так попався в руки роззвірених ворогів.

Московські драгуни не спішилися збирати своїх ранених і трупів. Мають час. Бойовище за ними. Вони збитою лавою кинулися здоганяти козаків. Але їх коні не рівня козацьким. Козаки вітром летять, розсіявшися невеличкими відділами по широких полях, ніби стадо суйгаків, наполохане стрільцями. Їх жменька, москалів ціла хмара, чорна, грізна, небезпечна.

Нараз не з хмари, а в хмару ударили громи. Заревіли Кенігзенові гармати. Грізна хмара перервалася на кілька хмарин. Клекотить у них, вариться, кипить. Чути крик, вереск, стогін. Валяться коні, люди. Кулі вивирають землю, розшарпують і розкидають людське тіло і кінське м'ясо. Даром принаглюють московські офіцери своїх людей до дальшої погоні. Грозять пістолями, декількох трупом кладуть.

За той час козаки вже в половині дороги до Батурина. Батуринці пізнають, хто з них цілий, а хто облитий кров'ю.

— Скоріші Скоріші — принаглюють до бігу. Козаків і наглити не треба. Їх коні черевами доторкаються озимого збіжжя, котре вже вспіло повиростати так, що в житі могла би сховатися курка. Куди вони пробігли, жито принишкло до землі і забагрилося кров'ю, бо не один козак навіть не знає, що його важко поранено в бою. Аж тоді, як прийдеться скидати чобіт, побачить, що треба розрізати халяву, бо нога спухла і чобіт повен крові.

Москалі дальше женуть. Вони знов збиті в одну хмару, котра грозить загладою усьому, що стріне по дорозі. Та тільки грозить. Бо Кенігзен знов обійшов свої гармати, дав знак, гармаші прискочили з запаленими льонтами, приклади відскочили, і гармати вдруге заревіли, як буйволи дикі, викидаючи зі своїх ший добре вимірені кулі.

І знов крик, зойк, суматоха. Тільки декілька драгунів дальше жене, не маючи спромоги спинити коней в шаленому розгоні. Решта густої лави здержується, тратує себе, перевертається і завертає з дороги. Тих, що проскакали вперед, батуринці беруть на око з мушкетів. Це вже не битва, а лови, стріляють драгунів, як зайців, виполошених з лісу на поле.

За той час Герцик зі своїми щасливо проскакують у Батурин. Перед ними нарозтвір відчиняють браму. Окервавлені, в пошарпаних одягах, з поломаними шаблями, на покалічених конях в'їжджають полтавці в гетьманську столицю. Хтось ударив у дзвони. Народ вибігає з хат і погребів.

Вітають козаків, виносять напитки і їжу. Герциковому коневі годі продертися крізь товпу.

Біля церкви священики дожидають їх з хоругвами й хрестами. Благословлять. Диякон грубою рукою слези радості втирає.

Переїхали. Батуринці браму засипають землею.

— Дали москалям часу.

— Може, їм відпаде охота лізти до нас.

— Кажи вепрові, щоб не ліз у город.

— І то правда.

Жартують, бо щасливий випад натхнув міщан новою надією.

— Не здавати столиці за ніяку ціну!

— Помремо всі, а Батурин не здамо.

— Аж гетьманові відчинимо ворота.

— Дай-то Боже!

— Слава Герцикові! Слава нашим полтавцям! — довго ще лунає вздовж вулиць, котрими проїжджає на свої постої хоробра полтавська сотня.

За нею диякон їде. Хорим слів потіхи і розради не щадить. Його донька осмотрює рани. Вона й Мотря — це справжні сестри-жалібниці. Чиєї рани доторкнуться, той і болю не чує, вірить, що рана загоїться скоро. Очима не лиш мастями лічать. Ніхто так не вміє дивитися, як вони. Це не очі, а вікна у якийсь кращий і благородніший світ. І не один, що крізь них зазирнув туди, погляду цього не забуде ніколи.

ЧЕРВОНИЙ КОГУТ

Меншиков зі своєї кватири на хуторі за Сеймом не бачив, що діялося біля Борзненського шляху.

Аж почув далекі стріли й післав розвідку в цей бік. Заки вона вернула, сутичка Герцикових козаків з Меншиковими драгунами скінчилася. Світлійшому прийшлося прийняти до відома некорисний для себе звіт. Був лихий на своїх офіцерів, що втратили багато людей і осоромили себе перед ворогом. Не міг переболіти першої невдачі. Вона тим більша, що весь план треба змінити.

Ворог відгадав його план, — значиться, нічого не вартий.

Сердився на проклятих черкасів, що не хочуть піти на його хитрощі і гадають обороняти Батурин. От проклятий народ. Здавалося б, тихий, смирний, як "агнець", котрого на "закланіє" ведуть, аж нараз таку тобі штуку втне, як Батурин. Царського війська впустити не хоче. Меншиков не на жарти турбувався. Міг осоромити себе. Годі ж це бунтарське гніздо облягати Бог вість як довго. Недалеко шведи стоять. Кожної хвилини цар може відкликати його для розправи з Карпом. Який сором відступати з-під Батурина, не здобувши його! Все одно, що знівечити всі свої дотеперішні воєнні заслуги, а може, й утратити ласку царя. Меншиков бачить радість, яка з того приводу запанувала б між його зависниками, ворогами. Ні, він до того ніяк допустити не сміє. Ще раз спробує підійти батуринщв. Пішле їм лист. І так не відповів на їхнє вчорашнє прохання о проволоку на днів три. Може б, згодитися на те, аніж придумати якусь нову штуку? Дотримувати слова не треба. Що таке слово у війні, та ще з бунтарями, такими, як батуринці?

Меншиков не потребував довго заспокоювати своєї совісті. Сів і скомпонував лист, в котрім годився не робити генерального приступу ні нині, ані завтра, якщо батуринці цього часу не вживатимуть ані на дальше скріплювання свого города, ані на випади з нього, тільки на наради, як і на яких услів'ях здати город, і якщо вони за той час пороблять усі потрібні приготування, щоб туди впустити царське військо.

Лист переписано й післано Зажарським, котрий дістав окремі інструкції, щоб пильно помічати усе, що діється в Батурині. а зокрема, який у ньому панує настрій між козаками і міщанами.

Зажарський заткнув лист Меншикова на спис, почепив білу хоругву і переїхав Сейм.

З мурів замку, як звичайно, привітали його зневажливими словами:

— Ще одна свиня суне рило. А бий!

— Від світлійшого з листом до полтавського полковника йду! — гукав Зажарський.

— До чорта-дідька свого йди! відповідали йому. В город не пускаємо нікого. Не треба.

— Пустіть! Світлійший востаннє подобру хоче балакати з вами.

— Хай би балакав був учора, як ми до нього своїх депутатів слали. Нині ми не цікаві на його розмову. Будемо балакати мовою куль. До москаля стріляй, а не по-людськи балакай Він людської мови не розуміє.

— Востаннє питаюся вас, чи впустите?

— Востаннє відповідаємо тобі: вертайся, з чим прийшов.

— Кланяйся світлійшому і цілому його бублейницькому родові. Кажи, що як прийде до Батурина, то бублики на майдані продаватиме.

Насміхам не буо кінця. Але Зажарський не спішив вертати. Боявся Меншикового гніву. Дістав приказ за всяку ціну дібратися у город і передати Чечелеві лист

— Браття земляки, — кликав голосом благальним, не йду до вас як ворог, лиш як приятель. Добру новину привожу вам. Не відкидайте дружньої руки, не копайте могили для себе, не руйнуйте свого славного Батурина! Тому, що славний, не хочемо безславити його.

Свиснула куля й перелетіла попри саме вухо Зажарського. Він похитнувся, кінь скочив, мало не скинув їздця в ріку.

На його щастя, надійшов туди Чечель.

Побачивши товпу біля муру і зачувши останні слова розмови, догадався, що це знов, мабуть, посол від Меншикова, й казав його шнуром витягнути на мур.

Чечелеві залежало на тім, щоб проволікати облогу. Він знав, що за москалями велика перевага в людях і в гарматах. Вони свої втрати можуть легко поповнити новими підмогами, а для Батурина одинока допомога — гетьман. Може, він уже надходить, може, за два-три дні появляться голубі шведські одностроїі; подавав же гетьман своїй резиденції світляні сигнали, щось вони значать. Тому-то й кожна година проволоки золота була варта для нього.

І Чечель, зав'язавши Зажарському очі, попровадив його на замок, до тої салі, в котрій обложені відбували наради — козаки і міщани вкупі. Товпа стрічала Зажарського вельми непривітно. Посли від світлійшого, котрі приходили з одним, а саме, щоби впустити московські полки в Батурин, роздратували всіх. До того нинішній щасливий випад підбадьорив не тільки козаків, але й міщан. Молоді хлопці, що ледве двигали мушкет, голосилися добровільно до служби. На Зажарського всі дивилися як на ворога і на зрадника, котрий настає на цілість города і на його славу.

— Не впускайте вовка в кошару. Підшибніть йому ноги, щоб більше не скакав!

Сипалося й каміння.

Чечель мусив сердюками окружити посла світлійшого, щоб провести його цілим. І на Чечеля сипалися за те непривітні слова. Йому дорікали, що грається у піжмурки з москалями, замість привітати їх гідно — кулями й ручними гранатами, що не чує обидливих для своєї гідності слів. Знав, що роздратований народ не вміє язика тримати за зубами. І не дивувався, що це облога. Люди вже багато ночей не сплять, мало хто їсть теплу страву, працюють і турбуються не в міру, витворюється нервовий настрій.

— Не дайте йому йти! Бачите, він рахує кроки, мотає собі на вус план нашої твердині. На руки його!

— На руки — і з муру стрімголов! Хай летить до чорта!.. Має пропадати город, хай пропаде він... Кращого кінця не вартий!

— Зрадник! Прислужник московський!

Чечель, щоб не дратувати товпи, казав сердюкам підне сти Зажарського на руки й віднести його на замок. Сам ішов біля нього.

— Хто зневажить посла, мене зневажить. Вечера не доживе!

— Ого, ого! почулося в товпі, але жадна рука не піднялася проти волі приказу полковника.

Принесли Зажарського до замкової салі й пустили на кам'яну підлогу. Стояв з зав'язаними очима, а козаки тягнули його за свитку, поштуркували й питалися:

— Вгадай хто?

Посол світлійшого почував себе дуже погано. Він не гадав, що батуринці так сильно роззвірилися на москалів, забув язика в роті й ніяк не міг пригадати собі тієї промови, яку склав собі, йдучи з дорученнями світлійшого, а якою гадав урузумити й переконати батуринців.

Розв'язали йому очі, й він ще гірше зжахнувся, побачивши кругом грізні, ненависні обличчя.

— Чого прийшов, кажи, чого прийшов? — гукали на нього козаки.

— Не знаєш, де кого не просять, на киях виносять, — доповідали міщани.

— Спасення городові вашому приношу, — відповів, насилу добиваючися до слова.

— Спасай себе. Нам твого спасення не треба. Загибель ви нам готуєте, спасителі московські!

— Самі ви губите себе, бунтуючися проти його величества царя і проти приказів світлійшого.

— Світлійший він тобі, а не нам.

— Нам щолиш тоді і ясно стане, коли тії світлості погаснуть.

— Того ви не дочекаєтеся ніколи!

— Він обижає нас. Гетьте з ним!

— На гак!

— У воду!

— Коміть головою з муру. Це йому найкоротша дорога, хай іде, звідкіль прийшов.

Чечель бачив, що народ роздратований до краю.

— Панове громадо! — гукнув. — Так не можна. Це ж посол.

— Такими послами дідько в пеклі палить.

— Може, й так, а на землі все він таки посол.

— Від Бельзивула. Намовляє нас до злого, іскушає.

— Наша річ не слухати його намови, але зневажати не треба.

— А чого ж він нас зневажає?

— Я не зневажаю панів козаків, ані шановного міщанства, я одним і другим лиш добра бажаю, — боронився Зажарський.

— Коли ти нам добра бажаєш, так оставайся в нас і борони нашого городу разом з нами, — гукнули йому в ответ.

— Того я зробити не можу.

— Чому?

— Бо хочу дотримати віри й слова пославшому мя.

Так і ми хочемо дотримати присяги нашому гетьма нові, от що!

— Це друга річ. Гетьман зломив присягу цареві й тому ви, як підданці царські, звільнені від вірності віроломному Мазепі — відповів Зажарський.

Та ще він не докінчив цих слів, як на його з усіх боків посипалися удари. Молотили, як сніп на тоці. Він пручався, вимахував руками, заслоняв лице. копав ногами, та оборонитися не міг. Аж Чечель зі старшинами кинувся в тую суматоху й насилу вирвав безталанного посла ледве живим.

Повели його в кут і заступили лавою. Але товпа все ще шуміла, домагаючися видачі московського пройдохи, котрий мав сміливість обидити гетьмана в його столичному замку.

— Безкарно не пустимо обиди! — гукали кругом.

— Постоїмо за гетьмана свого!

— Постоїм за волю й незалежність.

— Хай знають москалі, що наш терпець урвався!

— Хай знають, що прийшов час розрахунку.

— Або житимем вольні, або вольними помремо за волю!

— Батурина не здамо!

— Війська царського не впустимо в город!

— Ні, ні, ніяк!

Чечель ждав, поки втихомириться громада. Діждатися не міг.

— На гак з ним!

— У Сейм!

— Коміть головою з муру пустім! — гукали. Зажарський дрижав, як на муках. Він знав. що й попе редніх послів батуринці не приймали ввічливо, але гадав, що його попередники все-таки дещо прибільшували свої подвиги, щоб приподобитися світлійшому. Не сподівався, щоб у цьому бунтарському гнізді назбиралося стільки злості і стільки самостійницького завзяття. Черкаси такий терпеливий народ, аж нараз, диви, якими стали. Їх не переконає ніхто, на них одна рада: ніж і вогонь. Це він перекаже світлійшому, якщо Господь виведе його з цього пекла. Та на це він великої наді; не мав. Кожда кістка боліла його, в роті чув спрагу, кров спливала йому на обличчя. Ще трохи; й затовкли б на смерть. І як тут вийти з цеї яскині злості?

— Давай його тут! Ми його розуму навчимо. Ми йому покажемо, як зневажати гетьмана та його столицю!

— Шановна громадо! — гукнув з усієї сили Герцик, входячи з Мотрею у салю.

Поява нинішнього героя і любленої цілим городом Мотрі втихомирила розгукане море. Люди розступалися, робили їм дорогу, але все ще ненависним оком гляділи в той кут, де за спинами старшин у смертельній тривозі ютився Зажарський.

— Шановна громадо! — говорив Герцик. — Дозвольте мені слово!

— Говори, полтавський полковнику, говори!

— Цей чоловік з листом від князя Меншикова прийшов.

— Не приймаємо такого листа. Знаємо, що Меншиков пише. Радить, щоб ми город здавали.

— Помремо, а президії не здамо!

— А може, в листі щось другого є?

— Ми не цікаві.

— А все ж таки лист прочитати треба.

— Не треба! Не треба! — залунало кругом. — Не читати нам того диявольського листа!

Зажарський, побачивши нових своїх оборонців, набрав відваги.

— В листі тім, — почав, — князь Меншиков два дні проволоки вам дає.

— Два дні проволоки?

— Так, нині і завтра, щоб ви спокійно роздумали це важке діло й покорилися волі всесильного царя.

— Тільки Бог всесильний, а цар, як усі ми, чоловік.

— Антихрист... — озвалося в товпі.

— Товариші, — почав знову Чечель. — Меншиков дає нам два дні проволоки, це не маловажна річ.

Товпа втишилася. Кождий рад був такому дарункові.

— А не брешеш ти, пане Зажарський? — спитав старий сотник, той самий, що нині такої слави здобув.

— Щоб я так живим з цього замку вийшов, як правду вам говорю.

— Ну, то ти собі, сарако, дуже багато від Господа Бога желаєш, — глумливо відповіли йому.

— А листу все-таки читати не треба! — гукнув хтось і за ним підхопили другі.

— Не треба! не треба!

— Шкода часу!

— Краще починаймо бій. Проженемо проклятого ворога або погибнемо усі.

— Президії не здамо, москалів не пустимо в Батурин, до чорта з Меншиковим послом.

— На гак!

— У Сейм!

— Стрімголов з муру його!

Мотря бачила, що на неї черга. Відколи віддалася, весь свій зайвий час посвятила городові. Піклувалася приютами для старців і недужих, доглядала ранених, щедрою рукою роздавала хліби й гроші. Не висувалася вперед, не накидувалася і не лізла людям в очі і, може, якраз тому, ще більше її любили й поважали. Відчувала це і зважилася промовити слово.

— Зажарський з листом до полковника Чечеля прийшов, — казала, — хай його Чечель читає. Якщо схоче переказати вам зміст, хай перекаже, як ні, і без того поживем.

— Авжеж, авжеж!..

— Що б не писав у тому листі князь Меншиков, відповідь може бути одна: Батурина не здамо!

— Так нам, Боже, допоможи во Тройці Своїй Святій!

— Батурин по трупах наших візьмуть! — загуло кругом, аж вікна задзвеніли.

— А не здамо тому, бо це наша гетьманська столиця і ми гетьманові обіцяли обороняти її, поки він на відбій не прибуде.

— Слова нашого не зрушимо!

— Та ще току не пустимо чужого війська, бо воно нам чуже. Хочемо мати свою державу і своє власне військо, хочемо хазяїнами бути у своїй власній хаті.

— Не хочемо бути рабами!

— І якраз тому треба цілим відпустити Зажарського до князя Меншикова, щоб він переказав це наше незломне бажання.

В салі зробилося тихо. В Зажарського дух уступив. Тая жінка, як ангел-хоронитель, виведе його з огненної печі.

— Хай іде! — махнув рукою сотник.

— Хай іде! — притакнуло сто голосів нараз. Мотря взяла Зажарського за руку.

— Спасибі, що послухали мене, — сказала, звертаючися до народу.

— Батурин не осоромить себе. Мовчки вивела перестрашеного посла з салі й повела до своїх покоїв, щоб перше обмити його й осмотрити рани. Саля знов загула.

— Добре Чуйкевичева Мотря казала, хай іде й перекаже князеві, що ми президії за ніщо в світі не здамо. — Та чи оборонимо? — вихопився хтось з гурту.

— Як не оборонимо, так погибнемо всі до одного. А хто другої гадки, хай з городу виходить!

— Вибігло заяців чимало, виженім і останніх. Гетьте-геть!

В салі почалась суматоха. Відшукали того, що поставив небажане питання, й наставали, щоб збирав своє добро й виходив з міста. Він боронився, казав, що по щирості спитався, але кидати рідного міста не хоче і не кине, що буде з другими, хай станеться і з ним.

— Цитьте! — озвався старий лавник. — Послухайте мене, бувалого чоловіка. Не добре діється у нас. Згоди нема. Сваримося без потреби і багато з нас кривить душею, як бачу. Як пришле Меншиков свого чоловіка, то всі кидаються на нього, як вовки, здається, на шматочки розірвуть. А настане ніч і ті самі, що горлали ранком, вистрибують з городу, як з клітки крілі. Бог вість, куди вони діваються, може, до ворога йдуть, продають нас... Кого ж то прислав до нас князь, як не нашого земляка Жарковича, і хто з нас скаже, куди подівся канцелярист Андрій Кандиба?

— Правду кажеш, батьку, — притакували йому. Лавник, ніби обухом валив батуринців по голові.

— Так воно є, так.

— Але так бути не може, — говорив дальше старий лавник. — Переказуємо Меншикову, що город хіба на наших трупах візьме, — а на мою гадку, перше спитаймо свого серця, може, в нього є друге бажання.

— Ми вже це сто разів казали, що, або оборонимо Батурин, або згинемо всі.

— Чи одно чоловік каже, а інше собі гадає, а ще інше робить. Мало чого не говорив Кандиба, вдаючи найвірнішого гетьманового чоловіка, а де він тепер? Де Іван Ніс, що такого лицаря з себе виявляв, і де багато других, котрих імен навіть не згадую, щоб даром не вражати болючо їх рідні і приятелів.

— Ви нас обиджаєте, батьку, — перебили йому, — порівнюючи з Носом і з Кандибою.

— Нікого не обиджаю, братя і діти мої, але говорю, що мені розум велить, бо люблю свій рідний город і тую нашу землю, матір святу.

— До чого ж ви свою річ ведете, кажіть?

— До того, щоб ми по добрій і непримушеній волі заприсягли перед Господом всемогучим, що ні один з нас слідами Носа не піде, що всі ми, як тут стоїмо, так і постоїмо за президію нашу. А хто того не може або не хоче, хай іде. Перший руку вгору підношу.

Підняв руку і дрижучим голосом проговорив слова присяги. Всі пішли за ним.

— А тепер, щоб ви знали, що я не балакав на вітер, піду, винесу з хати що в ній ціннішого є і сховаю на замку, а хату власною рукою підпалю. Хай ворог знає, що ми не дбаємо про наше добро, що в нас на серці тільки одно — честь і слава наша. Оборонимо город, так побудуємо собі нові хати. ще кращі від отсих, а не оборонимо, так нам тоді вже

нічого й не треба. Хай москаль не гадає собі, що, здобувши Батурин, поживиться нашим добром, кістки з попелища добуде, от що!

Не одно серце стиснулося з болю, почувши ті грізні слова. Як же так?

Червоного когута під власну стріху пускати? Хто бачив це? Іде зима, де притулитися з родиною? На замку для всіх місця не стане.

Не окривалися з тим.

Старий жалібний оком подивився кругом.

— Кажете, що по трупах ваших увійде ворог у город, а жалуєте своїх теплих стріх. Ось яке то тверде ваше слово. А я при своїм стою: підпалю свою стріху, щоб не тремтів за неї. Обороняймо валів, мурів і замку, а не оборонимо, так гиньмо.

— Як підпалимо Батурин, ворог скористає з тривоги і припустить штурм.

— Так що? Знатиме, що цей пожар значить. Підпалю. А ви як хочете собі.

Дехто противився. Казали, що ще час, що жаль нівечити надбання кількох поколінь.

— Вам час, а мені спішно, бо я боюсь ночі. Боюся, щоб знов які Носи не перейшли на другий бік.

— Не пустимо. З города і пес не вискочить.

— Замість дивитися, щоб ворог не ввійшов, ви сторожити будете, щоб не виходили свої. Гарна мені оборона твердині.

Він задумався, а потім грімким, рішучим голосом крикнув:

— Підпалю!

— Не смій того робити. Громада противиться такому грішному ділу. Не дамо!

Старий лавник ніби не слухав того. Повернувся до Чечеля, котрий мовчки слухав його мови.

— Що ти, полковнику, кажеш на це? Твоє слово — приказ. Ти наш комендант. Рішай!

— Рішати? — Чечель задумався, потер чоло і шарпнув свій вус. — Я одної думки з тобою, батьку, — сказав. — Твоє добро, так ти й роби з ним що хочеш. Ніхто тебе спинять не посміє. Жертву приносиш — ще й яку! Жаль, що тільки один.

— Знайдеться більше таких, — відізвався найбагатіший з міщан. — Якщо гадаєте, що треба, так і балакати нема що. Ходім!

Оба з лавником вийшли. За ними посунуло ще кількох. Інші лишилися. Незвичайне рішення лавника заскочило їх неприготованими. Всяке собі гадали, а такого ні. Бо кому може прийти на гадку підпалювати свою власну хату?

Стояли, понуривши голови.

В городі шуміло. Бігали і кричали люди. Ревів товар, почуваючи щось злого. Лунали стріли, глухо відбиваючися від мурів, котрі давно не чули пальби. Вулицями переходили відділи сердюків, щоб вдержувати лад. Народ, виведений з рівноваги, легко гарячився і брався зводити всілякі порахунки. Досить було сказати на когось "зрадник", щоб виставити його на небезпеку побоїв, а то і смерті.

Замкова саля роз'яснювалася в міру того, як піднімалося сонце і вступалася мряка. Але громадка міщан все ще стояла в тьмі.

— Як же нам? — спитав хтось, повертаючись до сусідів.

— Як? Як другі, так і ми. Якщо треба палити — палім. Хай летить червоний когут.

— Хай летить червоний когут... — рішили і розійшлися.

ТАЙНИКАМИ

Мотря, осмотривши Зажарського, попросила його поснідати разом з нею та випити чарку, щоб усе лихе минуло.

— Мотре Василівна, Мотре Василівна! — бідкався московський посол. — Коли б ви знали, як мене кожда кісточка болить!

— Потерпім, добродію, за спасення роду людського і за славу Божу, мо Бог тієї жертви хоче від нас.

— Нащо вона Богові потрібна, тая жертва? Через глупоту людську терплю.

— Не ви один терпите, добродію. Може, терпіння душі від тілесних гірше болючі.

Зажарський глянув на гарну паню, пригадав собі трагедію її батька, погадав, скільки болю мусіло зазнати це добре жіноче серце, і його гнів на проклятих батуринських міщухів трохи ущух.

— Так воно, так, ласкава добродійко, великими терпіннями пробує нас Господь.

— Так тоді не збільшаймо їх, бо Господь велів прощати кривду, яку творить нам ближній.

Говорила, як проповідник, як пройнята божественними заповітами сестра-жалібниця. Її слова тим сильніше вражали, що виходили з уст незвичайної, прямо невиданої краси. Зажарський забував про світлійшого князя Меьшикова і про своє важке та несповнене як слід завдання і піддавався всеціло чарам тієї прегарної жінки. Коли б сказала йому: "Оставайсь біля мене. борони мене, гинь разом зі мною!" — остався б. Та Мотря того не жадала. Вона хотіла, щоб він не дуже чорно малював перед Меншиковим свою гостину в Батурині, щоб не повторяв усіх тих зневаг, які посипалися тут на його голову, а лиш переповів однодушне бажання цілого обложеного городу згинути, а президії добровільно не здати.

— Погано вони привітали мене, царського посла, але за гостиною у вас, ласкава добродійко, я забуду про них, а тямити буду про вас.

— Спасибі вам, не поминайте злом. А тепер підемо, бо вже недалеко полуднє. Вас, мабуть, там нетерпеливо чекають.

— З вами я і до пекла готовий. Ходім.

Подякував за гарну гостину і за те, що вирвала його з рук роззвіреної товпи.

— Ніби ангела небесного післав мені Господь. Коли б не ви, роздерли б мене на шматочки. Щира вам дяка, Мотре Василівна, а з дякою ще одно прохання. Яке?

Переконайте тутешніх людей, що їх упір безсильний. Князь Меншиков добуде Батурин. Це ж ясне. Пощо тоді даремних зусиль, пощо таких жертв? Краще впустити царське військо в город.

— Того обіцяти не можу

— Ні?

— Бо того я сама не бажаю. Зажарський видивився на неї.

— Коли б я бачила, що хочуть відчинити браму, положилася б на порозі, хай перше сторощать мене... Ходім!

— Ходім! — повторив глухо Зажарський. Взяла його за руку.

— Позвольте вам зав'язати очі. Не дуже то ввічливо, але конечно.

— Такі руки не жаль, щоб і світ зав'язали, — відповів. Вбрала його в козацьку шапку, накинула на плечі якусь бурку і повела в пивницю.

— Як дивно, — говорив, тримаючися її, — ведете мене Бог вість куди, можете замкнути на голодову смерть, а я йду, як послушна дитина.

— Бо вірите мені.

— Вірю, що нічого нечесного не зробите ви зі мною, Мотре Василівна.

— Як тую віру затратять люди, тоді їм і ніякого рятунку не буде. А до того воно йде.

— Гадаєте?

— Бачу. От і москалі про нічого другого й не думають, а тільки, як би нас підійти і винищити до останку.

— Не такий чорт страшний, як його малюють.

— Може, й страшніший. Невже ж і вас присилав світлійший без тієї задної гадки?

— Не знаю. Може. Як мені це знати? Я в добрій вірі йшов.

— Значиться, і вас підвели. Так тоді вважайте себе щасливим, що хоч потерпіли самі, та не стали причиною людського горя, куди ще більшого.

Зажарському зробилося соромно перед жінкою. Виправдувався і впевняв, що поганих намірів у нього не було.

Ішли. Прошибало їх гниле зимно підземельних мурів. Свічка в руках Мотрі кидала фантастичні тіні. Місцями доводилося схилятися, щоб головою не вдарити в склепіння.

— Вважайте, тут сходи, ще один, — так. А тепер повертайте вправо.

— Ведете мене, як на другий світ. Страшно. Добре, що тут так зимно, бо в мене жар.

— Пройде. Я добре осмотрила рани. Знаю це діло.

— Ви словами краще залічуєте біль, ніж лікар мастями. Мотря вдавала, що не чує.

— Говорю, щоб ви собі не кмітували ходу.

— Не турбуйтеся. Моя нога тут більше не постане. Хай собі здобувають Батурин — я на нього не піду. Скажу, що хорий.

— І добре. Менше одного ворога матимем.

— Я не ворог ваш, а приятель нині.

— Спасибі. Коли б тільки щирий, бо краще ворог, ніж нещирий приятель.

— Коли б я не був таким, то — подумайте, нас тут двоє, я мужчина і ви — жінка. Одним махом скинув би опаску з очей, і ви були б у моїй власті.

Мотря зжахнулася. Не подумала над тим.

— Того я не боюся, — відповіла рішуче.

— Ого!

— А так. Бо з того підземелля ви не вийшли б без мене отсих дверей не відчинить ніхто, що не знає тайного способу.

Зажарський усміхнувся.

— Я навіть не буду пробувати, хоч воно і дивно, бо, їй-Богу, варто й загинути, щоб на хвилину заволодіти такою, як ви. З мене говорить мужчина.

— Краще кажіть — звір.

— В кождій людині чаїться звірюка, в тім я впевнився нині, там, у замковій салі. Та ви не бійтеся, пані. Ведіть. Йду, як дитина.

— Так тоді схиліть голову, бо доходимо до виходу. Остання брама. А тепер доводиться лізти рачки. Так...

І вони опинилися поза замковими мурами, в глухім зарослім садку. Пройшли. Мотря відчинила ворітця, і вийшли на тиху, далеку вуличку поза містом. Тут їх обскочили вартові.

Мотря допильнувала, поки Зажарського пересадили через мур. Товпи тут не було, не було кому знущаться.

— Спасибі вам, Мотре Василівна, — кликав здолини Зажарський, — спасибі, що провели мене!

— Перекажіть світлійшому, що всі ми тут помремо, а президії не гадаємо здавати, — відповів йому згори дзвінкий жіночий голос, як жайворонків спів.

БАТУРИН ГОРИТЬ

Довго стояла Мотря на валах і дивилася, як Зажарський прямував до ріки, як повернув управо, дійшов до того місця, де ждали на його драгуни з конем, як сів на нього переїхав міст і загубився в густій товпі всілякого війська.

"Дивна річ. Балакаєш з чоловіком і ніби він справді чоловік. І чує, і розуміє, і навіть ніби нічого злого тобі не хоче. І, може, не один з тих там тисячів такий, як цей. А все-таки ідуть, щоб знищити тебе, забрати волю, розграбити добро, палити, мордувати. Приказ одного чоловіка переміняє тих людей у звірів. Тисячі, великі тисячі підчиняються волі одиниці... Одиниця думає за них, приказує, бажає— будує державу. В нас не те... І — в нас нема держави...

Поступила до лічниці. обійшла ранених і хорих, козаків і міщан, котрих було чимало, бо почався перестріл і все нові жертви приносили. — аж утомлена повернула на замок і зайшла до мами.

Любов Федорівна порядкувала своє добро й перебирала папери. Руки її дрижали, жмутки сивого волосся спадали на бліде, на цей раз не підмальоване обличчя. Це вже не була колишня Кочубеїха, горда і невгнута, це була друга жінка. Мотря глянула на неї, і в її серцю озвалася

любов доньки до мами. Так. — це була її мати, бідна й терпляча, але куди ближча, ніж колишня, сильна й своєвільна.

Мовчки припала до її руки.

Любов Федорівна другою рукою пригорнула її до себе і погладила по голові.

— Доню. — ледве вимовила тихо.

Перший раз у життю почула це слово Мотря.

— Мамо. — відповіла, цілуючи руку. від котрої стільки кривди зазнала.

— Не гніваєшся на мене, мамо? — питалася.

— Бог мені свідком. Мотре, що ніякого гніву в серці не маю. Втратила я гордість, а здобула доньку.

— А я — маму. — доповіла Мотря.

Наслухували, як ревіли гармати. Московські кулі не влучали ще в замок. Горою перевалювалися, попадаючи в передмістя, з котрого люди вже давно перенеслися під крила замку, бо не почували себе досить безпечними.

— Стріляють москалі, — сказала Мотря.

— Стріляють, та не влучають. Може, Бог дасть, що великої шкоди не зроблять.

— Може...

Куля влучила в замковий мур, і замок задрижав, аж посуда на столі задзвеніла.

— Попали... Привикаймо, — сказала, зітхаючи, Любов Федорівна. — Після того, що мені велів Бог пережити, нічого не боюсь, готова я на все. І чого мені більше хотіти? Свій вік пережила. Багато гріху прийняла на себе. Хай Бог простить. Не одно спокутувала я, доню. Не одно. Бог тільки знає, що я перестрадала. Дивно, що з ума не зійшла. Як судили покійного Василя Леонтійовича, як карали його, я пальці собі гризла, волосся з голови виривала, аж задубіла з горя, як тая Лотова донька.

— Не потребуєте мені того казати, мамо.

— Аж одної ночі, коли я від ума відходила, покійна мати моя, а твоя бабка привиділася мені. Осінила мене хрестом святим і сказала: "Прощаються тобі гріхи твої, Любове, прощай їх ближнім своїм". І розгорнула переді мною псалом покаяння і казала читати його. З тої пори, якщо помста підступає до мене, говорю його, й легше робиться на серці. Живу, дожидаючи кінця. Може, він і недалекий. Може, вже тую кулю в дуло кладуть, котра покладе край мойому грішному життю.

— А може, кулі тієї ще й не відлили, мамо, — потішала її донька.

— Бог нам суддею, не люди. На суд Божий готовімся, Мотре. Не маю я надії, щоб Батурин витривав облогу. Бачиш, як москаль палить... Це щолиш початок. Ще не обстрілялися гармати. З кождим стрілом будуть краще попадати в ціль.

— Але і наші не дармують. Кенігзен славний артилерист. А так — дасть Бог, що й гетьман на відбій поспіє.

— Дав би це Бог. Ти знаєш, не любила я гетьмана, а тепер нікого собі так не бажаю, як його. Та чи прийде він? Може, й хоче, бо це його

столиця, але чи може? Він же тепер не сам. Зв'язався з Карлом і нічого на свою руку робити не може.

— Прикро, що все ми від когось другого залежні.

— Залежні, бо не визволились від власних гріхів. Знаю це по собі. Я теж у тій гріховній неволі довгі роки жила. Все лиш себе бачила, а не других, про рідний край не дбала, хотіла, щоб на моїм стало, хоч би світ перевернувся догори дном. А це гріх, це великий гріх, Мотре. Таких грішників у нас дуже багато, і тому ми й помремо, мабуть, у неволі, бо Господь закаменілих грішників тяжко кара.

Знову дриґнули мури, двері відчинилися і зачинилися нараз, шибки у вікнах задзвеніли, замок ніби заскреготав з болю зубами.

— Бачиш, — влучають, — сказала Любов Федорівна, наслухуючи, чи не валиться мур. Але мури заспокоїлися, куля, мабуть, загрузла в камінню, не перебивши стіни. Любов Федорівна перехрестилася. — Ще не та, дякувати Богові, ще ми живі. Тут, Мотре, щонайважніші папери. Заховай їх. Ти краще знаєш замок і його таємні сховки, ніж я.

Мотря прийняла збиток і за пазуху уткнула.

— Та ще слухай і затям собі добре. В нашім саді, від головної дороги біля третьої стежки направо, від третьої липи кроків двадцять і три закопаний мій клад: золото й дороге каміння і дещо дзвінкого гроша. Якщо Господь покличе мене на свій суд, а тебе оставить живою, добудь його. Оздоби церквам і бідним роздай, по половині, а гроші поклади в гетьманський скарб. Скажи, це на потреби державні, нашої, Української держави. Завинила я перед нею багато, може, хоть малу частину того довгу сплачу. Совість не дає мені спокою. Не знаю, хто гетьманом буде, чи залишиться Іван Степанович, чи виберуть нового. Хто б не був, скажи, що Любов Федорівна вітає його й бажає йому всякого добра, щоб жив і регіментував Україні на славу.

— Що це ви, мамо? Відженіть чорні думки. Обом нам небезпека одна. Як згинемо, то згинемо обі.

— Я стара, мені все ближче до смерті, ніж тобі, тому й готуюся до неї. От, може, за хвилину побіжиш куди, до хорих, або на мури, може, й не побачу тебе, тому й говорю. Не забудь, доню, не забудь!

І мати обіймила доньку, пригорнула до грудей й зимні уста притулила до її гарячого обличчя. Цілувала. Довго, сердечне, за всі часи. Материнська любов, здержувана гордощами великої і багатої пані, впоминалася тепер, в цей тривожний мент, о свої потоптані права. Нараз вся мебель спалахнула червоною луною. В городі почувся шум, луск і крик. Мотря кинулася до вікна. Глянула й закрила його важкою занавісою.

— Побіжу, довідаюся, що там таке, не тривожтеся, мамо!

Побігла. Любов Федорівна осталася сама. "Певно, москалі здобули Батурин", — прийшло їй на гадку. Чекала, коли впадуть до неї і зарубають її, жінку покараного царем на смерть Василя Кочубея і матір Мотрі Чуйкевичевої, котрої муж пішов з гетьманом до шведів і котра залишилася в Батурині й обороняла його.

Здивувалася, бо Мотря не вернулася стривожена, не тягнула її кудись у підземелля, щоб перед ворогом спасатися утечею таємними хідниками, а спокійне посадила її на шкурятяній старосвітській канапі і просила не турбуватися.

— Це міщани підпалили свої хата, — казала. Любов Федорівна не вірила своїм ушам. Хто чув, щоб люди сповна розуму палили свої домівки?

— Так, мамо, палять, бо треба. Треба, щоб ворог знав, що батуринці на все готові, що їм нічого щадити й жалувати, що в них тільки й діла, що оборона замку.

Любов Федорівна терла рукою чоло, ніби будилася зі сну.

— Батуринці Батурин палять, — шептала зів'ялими устами. — Самі його палять, щоб ворог не мав що палити. Значиться, вони дійсно хочуть його обороняти до останку, згинуть, а ворога в город не пустять. Значиться... — і вона припинилася на хвилину. Те, що хотіла сказати, було надто страшенне, щоб вимовити зразу, не привикнувши до нього, не переконавши перед тим самої себе, що воно потрібне, конечне, неминуче, це слово і діло, що за словом піде.

— Значиться... Мотре! Ходім! — сказала, беручи доньку за руку.

Мотря не допитувалася, може, догадувалася намірів мами.

Як вийшли на замкове подвір'я, мимохідь зупинилися. Обдало їх гарячом, згаррю, чадом. Батурин горів.

Горів їх рідний город, підпалений руками своїх власних мешканців. Ця гадка збільшувала грозу пожару. Не могли освоїтися з нею. Коли б ворожі стрільна підпалили дахи і стріхи батуринських будинків, старих, дорогоцінних стариною, і новіших, побудованих чималою витратою труду та гроша, так це було б звичайне та природне, а так...

Хвилину стояли на кам'яних сходах, щоб привикнути до того, що нараз побачили перед собою. Долонями заслонювали очі. Іскри летіли на них. Струшували їх з волосся і з одежі. Дими спиняли віддих. Задуха била з города, як з велетенської печі. Чути було тріск, ломіт, гук. Валилися дахи й димарі. Поломінь притихала на хвилину, то знов з більшою силою виривалася з хат і домів, крізь челюсті обезвічених вікон, і крізь вирвані двері й огненними язиками, червоними хвилями, гарячими стовпами підлітали вгору. до хмар, до сонця, до самого Бога, як самопальная жертва, як автодафе. Зробилося гарячо, немов це не пізня осінь, а літнє полуднє. У воздусі, як огненні птахи, літали ґонти, горючі тріски, відірвані від вікон, дівочими руками так пильно й гарно мережані й вишивані

занавіси. Горючі книжки вискакували вгору, високо понад дерева, розтвиралися і, як червоні вірли, втікали від пожежі.

— Ходім! — сказала Любов Федорівна, притулюючися до доньки.

— Куди? — питала її Мотря. До нашого двора.

— На замковім подвір'ю?

— Ні, до нового. Ходім.

За димами не бачили дороги. Пожар знівечив план міста Пускалися в добре їм відому вулицю, котрою проходили не раз, і мусіли завертати в другу, бо тамтою ніяк було пройти Полумінь через дорогу подавала собі руку, горіли й валилися ткни, плоти, паркани, високі дубові брами, тесані сокирами дідів, останні свідки їх загарливої праці. Деякі хати вже дотлівали. Сторчали огненні кістяки, димар, як обсмалений хребет, недотлілі крокви, як ребра, дубові сволоки, як руки, опущені в безсиллю і в розпуці. Ще хвилина, луск, тріск, гук кістяк валився на постелю з диму, сажі, з румовища. Так гарячо було, що шибки з вікон топияися й котилися блискучими кулями. Ніби город плакав останніми, жгучими сльозами. На подвір'ях, як гори, лежали живцем зажарені коні й корови. Чути було немилий запах шерсті, лою і жареного м'яса. Загулювали ніс, спирали віддих v груди, щоб не чути того, і йшли дальше крізь огненне море.

Люди, як круки, літали кругом.

Жінки борикалися зі скринями, хотіли їх викотити в безпечне місце, в садок або на город. Але скрині горіли, тліло в них заховане добро. Мами тулили до лона перестрашених дітей і проклинали своїх мужів за окаянне діло. Де ж хто чував, щоб хазяїн під свою власну стріху червоного когута пускав! Подуріли хлопи! Пан Біг їм розум відібрав!

Людський крик, вереск, зойк додавав нових пронизливих акордів до тої пекельної оркестри.

Сліпий дідусь з бандурою втікав. Бандура горіла, він її руками гасив, від бандури занялася борода.

Дід робився подібним до огненного стовпа. Мотря припала до нього. Скинула жупан і обгорнула бандуру, Любов Федорівна долонями гасила обсмалене дідове волосся. Огненний стовп погасав. Дідусь благословив їх. Врятували неповинну душу

— Підете з нами, дідусю! — сказала Любов Федорівна і потягнула старого за собою. Сліпий далеко не зайшов би.

Кочубеїв двір стояв серед великого саду. Йому поки що не грозила пожежа. На дубах зисіло ще зимне і мокре від дощу листя, гілляки й здоровезне галуззя дерев були мокрі, пожар не вчіпиться їх скоро. Але челядь все-таки виносила дрібнішу мебель і посуду далеко в сад, на другий бік від пожежі.

— Не треба! — гукнула на них Любов Федорівна. — Лишіть! Як горить людське, хай горить і моє!

Здивовано дивилися на неї. Мабуть, з ума зійшла. Від смерті Кочубея Любов Федорівна не та стала. А до того — облога, пожар, якщо збожеволіла, то й не диво.

— Лишіть, кажу! — повторила рішучо і в покої ввійшла. Мотря за нею. Проходили кімнати, ніби прощалися з ними, з усіми радощами і смутками, які в них пережили, вони і батьки їх, бо двір хоч називався новий, а основами своїми, боковим крилом, до котрого добудовано передні покої, пам'ятав давні часи.

Вікна здивовано дивилися на них, двері не хотіли їх пускати від себе, замикалися важко.

Любов Федорівна зняла той самий образ Розп'яття, в чорних рамах, котрим відбирала колись присягу від черця Никанора, запалила свічку і пустилася на горище. Мотря вхопила її за руку.

— Мамо, ви куди? — У її майнула через голову гадка, чи не дай Бог не збожеволіла мати. Любов Федорівна подивилася на неї вважно, тими самими мудрими і бистрими очима, до котрих Мотря привикла від дитини.

— Як треба, Мотре, то треба. Досить ми бокували від людей. Весь тягар спихали на них. Так не годиться. Коли горить Батурин, хай і Кочубеї з димом ідуть.

Мотря побачила те, чого догадувалася тільки. Затремтіла душею. Їх гніздо мало з димом піти. Не жалувала матеріального добра, а жаль їй було родинних пам'яток, споминів, все одно сумних чи веселих, хоч останніх і не так-то багато зазнала в тім дворі. Тут радо проживав її безталанний батько.

— Годі, Мотре, ходім! Нема що пристращатися до маєтків. Може, вони й не добром набуті. Хай Господь їх у жертву прийме, може, якого гріха простить. Має попасти Меншикову в руки, хай горить. Хай бачить народ, що ми готові разом з ним терпіти. Так краще, так конечно, — ходім.

Вийшли на горище і ще раз глянули кругом. Ще раз побачили, як горів Батурин, як дими жалібною паполомою осотували весь краєвид, як у них потопав московський табор, в котрім помітний був незвичайний рух. З табору на замок, а з замку на табер летіли кулі, здавалося, йшли собі назустріч, та не попадали в себе. Миналися, несучи з собою смерть і руїну.

Московські кулі все ще здебільшого не попадали в замок. За кождим разом, як влучила котра в город, пожежа ще гірше лютувала. Ще вище знімалася полумінь, сичіла, вищала, кривавими язиками здіймалася до неба.

Мотря мовчки за мамою ішла. Могла вирвати свічку з її рук, але чула, що не має до того права. Мати говорила правду. Треба, щоб бачив народ, що Кочубеї тримають разом з ним, що люди, те й вони.

На горищу була одна комірка, повна всілякого хламу, постелі, білля, непотрібного вбрання. Любов Федорівна відчинила до неї двері. Поставила на столі Розп'яття, перед ним свічку і перехрестилася.

— Хай Бог прийме за прощення наших гріхів, — сказала, підпалюючи комірху. Хвилину дивилася ще, чи вогонь не потухне, а тоді двері затріснула наглухо. — Вертаймось!

Вхопила Мотрю за руку. і скорим ходом збігла з нею надолину. З сіней вискочила на ґанок.

На кам'яних сходах сидів сліпий дідусь. Дрижучими руками водив по обсмаленій бандурі та числив непорвані струни. Мало їх було, і бандура не хотіла грати.

— Приютіть старого, — говорила до слуг. — Щоб він кривди не мав. Заберіть його геть, щоб не згорів з двором. Слуги витріщеними очима дивилися на свою паню...

Збожеволіла!

— Як умру, то слухайте доньки, вона про вас подбає. А двора не рятуйте, хай разом з Батурином горить. Хто з вас сильний — на замок. Так рук до оборони треба. А тут кінець... Ходімо, Мотре!

І тою самою дорогою, котрою перед годиною прийшли, пустилися назад.

Відійшовши кроків, може, двісті, озирнулися. Дах на Кочубеєвім дворі займався. Піяв червоний когут, б'ючи огненним крилом.

Так челядь все-таки двір рятувала.

— Як собі хотять, — сказала до доньки Любов Федорівна, — я своє зробила.

По дорозі бачили, як хорих і ранених з лічниці на замок переносили. В лічницю влучив московський гранат і наробив чималого каліцтва

Хорі стогнали, зціпивши зуби, ніби соромилися свого болю.

Очима, повними вдяки, здоровили Мотрю. А вона, незважаючи на пожар і на небезпеку, приставала до них, поправляла перев'язки на ранах, обтулювала їх на носилках, гладила білою долонею скривавлені козацькі руки.

На останній носилці пізнала старого сотника з полтавського Герцикового полку, котрий нині рано такої слави в герці з москалями зажив. Лежав великий, аж йому ноги звисали, як дихав, груди підносилися, мов гора. З відчинених уст струйкою слезила кров. Його теж влучила московська граната. Гадали, що вмер, бо був пошарпаний страшно. Але, видно, козацька душа нерадо розставалася з хоробрим тілом. Дихав ще. А коли Мотря доторкнулася його спеченого обличчя, підняв повіки і всміхнувся.

— Мотре Василівна, — сказав, — помремо всі, а президії нашої не здамо! хотів піднятися, встати, але тільки головою рухнув. Не здамо! — випрямився і замовк навіки.

Мотря долонею очі йому затулила, зняла хустку з голови і, замість китайки, прикрила нею козацьке обличчя.

ГРАНАТА

Батурин горів. Запалювалися щораз те нові будинки. Не треба було й підпалювати, вітер скрізь розносив горючі головні. Кидав ними на церкви й на замок.

Як мовкли стріли і на хвилину потухала пожежа, то зривався ще страшніший від них гул людське голосіння. Здавалося, що замкові мури ожили й ридають.

Мотря декілька безталанних жінок з дрібними дітьми забрала до своїх покоїв, а сама побігла на мури

— Мотре Василівна, — кричав, побачивши її, Кенігзен, бережіть себе, тут небезпечно.

— Мені не більше, як вам, — відповіла спокійно. — Як же вам, пане осавуле, ведеться?

— Гармати лихі. Не доносять. Одну батарію московську я застукав, інші теж взяв би за чуб, так закороткі руки. А все-таки ворога я приневолив до зміни позицій. Бачите, світлійший переніс свою кватиру і посунув назад свій обоз — тут йому загарячо було. Гей, коли б так більше і кращих гармат.

Останні слова заглушив гук, подібний до грюкоту грому. Задрижав мур, посипалося каміння, дими й копоти закрили світ. Мотря чула крик, бачила, як бігали й метушилися люди, мов крізь сон доходила до неї голосна команда Кенігзена "пали!", а потім якийсь солодкавий, аж млісний супокій розлився по її тілі, відбираючи в неї владу і свідомість...

Здивувалася, побачивши себе в замковій кімнаті у своєї матері... Невже ж це дійсно Любов Федорівна, отся жінка, що так турбується нею? Подає воду з вином, оцтом обтирає виски, так лагідно доторкається її рук і ніг?

— Болить тебе що, Мотре? — питає Любов Федорівна.

— Ні, мамо, вже пройшло. Не турбуйтеся, дайте, я встану.

— Полеж ще трохи. Як принесли тебе, я гадала, що вже тобі кінець. Бог ласкав, пощадив тебе. Не досвідчай же його. Це не жіноче діло, Мотре, лізти, де кулі падуть. Лишім це козакам.

— А Кенігзен? — спитала нараз Мотря.

— Кенігзен, Метре, Кенігзен — ранений. Мотря очі руками закрила. Побачила в своїй уяві геройську постать гарматного осавула, який мало що не весь день невтомно працював біля своїх поганих гармат., не довіряючи ні їм, ні нікому. "Коли б їх у мене більше та кращих", — пригадала собі його слова. Тепер він і тії осиротив.

— Важко поранений Кенігзен, мамо? — спитала несміливо. Любов Федорівна не відповідала. Не хотіла бентежити доньки.

— Кажіть, що з ним?

— Що Бог дасть, — відповіла мати, і Мотря зрозуміла, що з Кенігзеном погано і що з Батурином недобре, бо ніхто не заступить його.

— Це був лицар, — сказала, сідаючи на ліжку.

— Так доню, це був чесний і хоробрий вояк.

— Німець, а боровся краще від наших, за нашу, чужу йому справу.

— Не чужу, бо він пристав до нас душею, аж дивно.

— Аж дивно, що в нас тієї любові немає. Мотря зірвалася з постелі.

— Ти куди?

— До Кенігзена.

— Не пущу тебе! Біля нього лікар. Він уснув. Не треба бентежити його, не йди! Тепер ніч. Ти ще не маєш сил, упадеш де. Там лютий бій. Чуєш, як гармати ревуть. Там, Мотре, пекло.

— Самі ви казали, мамо, що де люди, там і ми. Мені до людей треба.

— Ти вже потерпіла за них. Сиди!

— Годі, мамо. Там рішається бій, а я тут, як у гостині, сиджу.

— Зажди. Чуєш, хтось надходить... Цей "хтось", це був молодий сердюк.

— Що там? — спитала його Любов Федорівна.

— Богові дяка, — гаразд. Перший приступ відбили ми щасливо.

Любов Федорівна очі підняла до неба.

— Велике милосердя твоє, Владико. Не відмов ласки твоєї для нас, — а повертаючись до сердюка, — розказуй дальше, говори! — просила.

— Коли Кенігзенові поторощило ноги й наші гармати замовкли, москаль перейшов ріку. Полковник Чечель заборонив стріляти. Допустили ми їх до самих валів, а тоді гримнули мушкети. Захиталися московські полки, не один полетів стрімголов у ріку. Але й не одного з наших теж не стало, бо москаль з гармат без упину палив. Я самих старшин брав на ціль і, мабуть, кількох від замку відігнав...

— І що? Що дальше? — питалася Мотря.

— Меншиков сильно напирав. Мабуть, помітив, що з гарматами нашими недобре, і хотів покористуватись нагодою. Лізло їх, як сарання. Вже вдиралися на мури, як ось полтавський полковник саме впору з двома сотнями прибіг. Засипали ми їх таким огнем, що летіли з мурів, як мухи. Хлопці камінням жбурляли на них, полився окріп.

— То вже доходило аж до того? — тривожно скрикнула

Мотря.

— У велике заходило, пані. Полковник Герцик команду над гарматами приняв. Чуєте, знову наші стріляють. Час мені, прощайте!

І він побіг.

— Перший приступ відбили, — промовила Мотря, — а за першим піде другий і третій. Тепер ніч. Тільки світла, що пожежа горить. Хто знає, які в Меншикова плани. Іду я, мамо.

— Підеш?.. А що ж я робитиму без тебе?

— Те, що я без вас, мамо. Поблагословіть мене. Мотря приклякла, Любов Федорівна руки на голову доньки поклала.

— Що доброго я в життю своїм зробила, почисли за донькою моєю, Боже!

Мотря вибігла з замку.

Батурин горів. Здавалося, пожежа була грізніша, ніж удень, бо вночі усе страшніший огонь. Замкові мури облиті були червоною загравою, ніби це вони горіли. Руді дими снувалися кругом. Валилися димарі, з луском падали перепалені сволоки і розсипалися муровані стіни.

Люди вже не кричали. Забули про пожар, вся їх увага звернена була на останнє прибіжище, на замок. Коли б він не упав.

— Коли б він не упав... — говорила до себе Мотря, пробігаючи замкове подвір'я. Тягнуло її туди, де недавно мало не пожила смерті. Хотіла побачити те місце, але пригадала собі мамині слова й завернула з дороги.

— Де лежить гарматний осаул, пан Кенігзен? — спитала якогось офіцера.

— В гетьманських покоях надолині, — почула відповідь і побігла туди.

Великий склеплений покій озарений був червоною луною, подібно як цілий Батурин. Крізь малі, в олуво оправлені шибки вливалася вона, надаючи гетьманській спальні фантастичного вигляду. Біля ліжка горіла свічка і хропів на фотелю старий німець-лікар.

Мотря підійшла до хорого і нахилилася над нього.

Пізнав її.

— Це ви, Мотре Василівна?.. Спасибі, що прийшли... Як же там?

Говорив насилу, крізь великий біль.

— Нічого, перший приступ відбили.

— А гармати?

— Стріляють. Герцик заправляє ними.

— Перекажіть, щоб пороху більше підсипав. З третьої зряду хай краще не стріляє, щоб не розірвало дула. Небезпечна.

Мотря хустиною обтерла йому з чола піт.

— Спасибі. Як ваша ласка, подайте води. Палить. Мотря піднесла йому чарку з водою і збудила старого німця.

— Гер медікус, спите?

— Борони Боже. Я лиш так трохи задрімав.

— Ваш земляк хорий, а ви куняєте, як коли б нічого.

Німець нахилився над неї.

— Що я йому поможу? Тут тільки й надії, що на Бога.

Кенігзен зачув останні слова.

— Мотре Василівна, — прошепотів. — Будь ласка, як коли б що до чого, не оставляйте мене на поталу москалям.

— Заспокійтеся, — відповіла Мотря, — у мене ключ від порохової вежі. Не підемо бранцями в Москву.

Стиснув її руку так кріпко, ніби це не рука, а меч.

У неї дійсно ключ. Доторкнулася його. Чи не забула і чи не проміняла? Так багато їх має. Але другого такого — ні: великий, важкий, дивно позазублюваний ключ до старої вежі, до котрої вже й стежки позаростали травою. Ніхто не заходить туди. Пощо? Там лиш сови під кришею гніздяться.

Біля вежі голодова яма. Склепіння завалилося, яма кропивою поросла, давно нікого не садовлять туди. А все ж таки хрестяться, проходячи повз неї, і загулюють уши руками, щоб серед нічної тишини не почути стонів і ридання.

Дивні і страховинні речі розказують собі про тую вежу і про яму. Та найстрашнішої тайни не знають. Там, у глибоких пивницях, лежать бочки, повні пороху стрільного. Сухий він, тільки жде на іскру.

Може, нині скінчаться його ожидання...

Ключ і тайну, як відчиняти вежу і куди дібратися до пивниць з тими бочками, передав Мотрі Чуйкевич, прощаючися з нею. Поклялась, що увійде туди тільки тоді, як чесна смерть привабливішою стане від нікчемного життя. Мотря весь час носила цей ключ при собі. Але не думала про нього. Аж нині, побачивши важко раненого Кенігзена, пригадала собі. Коли на сім світі зачиняться перед нею всі двері наглухо, цей ключ відчинить її ворота у другий, може, кращий, на всякий спосіб інший світ. Мотря ще раз глянула від дверей на Кенігзена.

— Не бійся, гарматний осауле! У мене ж ключ, "двері райскія нам отверзающий". І вийшла.

Ніби в огненну піч входила. За кождим разом, як вітер повіяв у лице, становилося так гарячо, що, гадала, упаде від задухи. Вітер розносив ґонти і тліючі сніпки. Полумінь Стріляла вгору, як горючий водограй,

знімалася вгору, як хвостаті комети, то знов стелилася низом і повзла, як стоязика казкова гадюка.

Стіни замку мерехтіли, ніби їх освітлювано кольористими огнями. Мотрі прийшов на гадку цар-піротехнік. Гляди здалеку, жорстокий тиране, і радуйся, сотворивши пекло!

Горить Батурин. Дотлівають хати, запалені руками власників своїх. Від них займаються й сусідські оселі, навіть ті в бічних уличках, серед садів. Дерева тріщать, ніби з болю. Птахи, що мали гнізда на них, під хмарами кружляють і жалісно кричать. Щасливі ті, що скорше відлетіли у вирій. Щаслив, хто покинув Батурин!..

Збігала по східцях. Якраз у цей мент завищало щось у воздухах, заскавуліло, завило, як пес, і московська граната влучила, як грім, у недалекий горючий будинок. Засичала ста язиками пожежа, ще вище знялися огненні стовпи, ще ясніше зробилося кругом, ще гарячіше. Мотрею захитало, ніби якась невідома сила їй тручала її назад в замкові салі. Мало не впала на останньому сході. Вчіпилася за поруччя, триваючи хвилину в німому, безтямному жаху. Знівечить тебе розгуканий океан злості й завзяття. "Спасай себе!" — шептало щось до неї. "Ні, ні"! — сказала Мотря, ступаючи на замкове подвір'я.

Товпища безборонних людей тулилися до стін. Стіни стогнали й ридали, як живі. За кождим вистрілом гармати, неначе відгомін її, лунав жахливий крик. "Ісусе Христе!"

Жінки, як божевільні, бігали, шукаючи загублених дітей і мужів. Щохвилини приносили когось згори і клали на тії стоги постелі, котру батуринські жінки позносили зі своїх хат на замок. І за кождим разом з-під мурів кидалися туди цілі сотні жінок, дідів, дітей, питаючися: "Хто се?" А пізнавши, припадали з розпучливим криком до вбитого або раненого і тягнули кого в пивниці або хоч під мур, де було хоч трохи безпечніше від куль. Загулювали очі на смерть або осмотрювали рани. Про лікарський

догляд і опіку і мови тут не було. Ворог припускає штурм. Чимраз ближче й чимраз густішою лавою підсувається під замок. У його багато гармат, вони вже обстріляні, їх кулі попадають як не в замок, то в город. А в батуринців мало гармат і бракло того, кого вони слухати привикли, не стало Кенігзена, що за десятьох працював, а за сотки розумів гарматне діло.

Герцик на його місці. Мотря бачить чорну тінь полтавського полковника, що пробігає по мурах. Біжить туди, хоч совість каже лишитися в подвір'ю біля вмираючих і ранених.

Хоче знати, чи не пора відчинити вежу. Чечель вже ледви дише. Побачивши Мотрю, дає знак, щоб не підходила ближче.

— Як же там, полковнику?

— Бачите як.

— Витриваємо?

— Досі всі приступи відбили.

— А хватить сил?

— У мене — так. Чи в других — не знаю, обіцяють. Ворог теж не з заліза. В нього вдесятеро більше втрат, ніж у нас. Боремося, на життя і смерть.

— Значиться, небезпеки нема?

Чечель присів на хвилину на камені, щоб спочити, бо виснажений був до краю. Добув люльку і набив тютюном.

— Стільки огню, а люльки нема чим запалити, — жартуючи, кресав кресалом огонь.

— Добре, що губка від крові не замокла. Мотря глянула з валів надолину.

— Не підходьте над берег, — радив Чечель, — там ще небезпечніше, станьте тут, біля мене! Питаєтеся, чи нема небезпеки. Наші відбиваються славно. Як витриваємо яку годину, ворог подасться назад, бо втрати має страшні. Рано знов, сподіюсь, пічне переговори.

— А гетьман?

Чечель встав, взяв Мотрю за руку і обернувся з нею в напрямі Десни. Довго дивилися туди. Дими й луна вкривали краєвид. Нараз Чечель стиснув сильніше Мотрю за руку.

— Бачите там? Ніби зоря, то займається, то гасне.

— Бачу, полковнику.

— Це гетьман світляні сигнали дає. Знаємо, де стоїть, — підіждемо.

— Підіждемо, полковнику, — спасибі вам. Сховав люльку за пояс і побіг туди, де з новою, безтямною силою ворог вдирався на мур. Вже видно було ріжкаті трикутні капелюхи, вже блищали очі п'яні диким, розпучливим завзяттям, ще мент — і жива хвиля переллється крізь греблю, заллє і затопить Батурин. Мотря ключ рукою стискала.

Чула луск прикладів, що торощили людські черепи, грюкіт тіл, що котилися по мурах, і свист куль, і ломіт каміння, і той гул, рев і зойк, ті прокльони і скавуління, лайку і благання ласки, весь той хаос звуків, що сп'янював її, доводив до безтями, а разом із тим не пускав від себе, приковував до місця, цікавив. Боротьба тягнула, як стихія; хотілося

вирвати мушкет з рук, котрі його пускали, і, забуваючи про все, відбивати ним від мурів тую небезпеку, хотілося кидати каміння, сокирою відрубувати пальці, що чіпалися мурів, як не що, то хоч кричати, додаючи собі і другим відваги. А разом із тим, щось здержувало її, веліло ждати дальших, непередбачених подій, ніби нагадувало: в тебе є свої завдання окремі... Яка ж далека була дійсність від примарів уяви!

Коли відняла руку від очей — хвиля від греблі котилася з глухим ревом назад, ослаблена, може, й безсила. Значиться, і цей наступ відбито.

— Ви ще тут? — питався Чечель, побачивши Мотрю.

— Хотіла знати, як воно скінчиться.

— Тут, може, вже й покінчалося, але там починається наново, — і він побіг, куди його кликав важкий обов'язок.

В Мотрю вступив дух. Оживала надія. Бачила, що Батурин не здасться. А там — гетьман світляні сигнали посилає. Може, він іде, а з ним і її муж, Чуйкевич. Коли б швидше. Коли б їх Господь у цей мент приніс! Скільки радості було б, який тріумф!

Уявляла собі тую щасливу хвилину. Не в Київ, а в Батурин гетьман, відбивши ворога, від'їжджає. Батуринці вітають його, як свого спасителя; забувають про пожежу, про втрату свого маєтку, про стільки жертв у людях, а радуються разом із ним, що врятована справа, що чесно перетривали тую важку спробу, спробу невгнутості, без котрої народ все одно що глина, з якої чужий гончар яку схоче, таку й виліпить посуду.

Цей ясний образ набирав тим більшої краси, що являвся серед дійсності грізної, з кождою хвилиною грізнішої.

Чечель, відбивши один завзятий приступ, спішив у друге місце, котре ворог підібрав собі, щоб вдертися на мури, не йшов, а біг, а по дорозі доносили йому, що приступ уже також з тилів починається. Мабуть, москалі під охороною вночі окружають Батурин. З усіх боків лунали стріли й чути було боєвий крик. Мабуть, москалі, побачивши завзяту оборону твердиш від сторони Сейму, пробують добути її з другого боку. Не виключене, що таким робом гадають розділити скли обложенців, знаючи, що вони в них не дуже-то й великі.

Сам город Батурин не укріплений як слід, може, він і не устоїться, тому треба було наскорі замок і від сторони міста забезпечити. Чечель дав приказ сипати новий вал.

Закипіла робота. Робітники забували за нею про небезпеку і заспокоювалися. Не один, замість бігати з місця на з місце, щоб запопасти новин, брав заступ і копав, ніби від того нового валу залежало їх спасення. "Скорше! Скорше!"

Сотні рук кинулися гасити пожежу на підзамку. Гаками зривали останки стріх, тручали стелі й димарі, пожежу присипали землею, бо замало було води.

Другі копали рів, нову греблю, від котрої мав відбитися ворожий прибій... "Хутчіш! Хутчіш!"

Інженірні старшини зазначували, куди повести цей вал і рів, а до роботи ставав усякий, великий і малий, старий і нелітній, мало що не діти. Не силували нікого. Всякий і без того розумів, що тут не чиє, а його власне діло.

Мотря теж подалась туди. Взяла заступ — копає. Її примір заохочує других. Тисячі рук риють глибокий рів, з виритої землі росте високий вал, вбивають його, де яке лишнє каміння на замку, де яка ще камінна стіна на згарищу торчить, стягають на вал, скріпляють, забезпечують палями,

за палями становлять вози, борони зубами вверх, роблять усе, щоб тільки ворога зупинити. "Спішись! Спішись!"

Дотліваючий Батурин присвічує їм до праці, червоні обличчя робітників, червоне їх убрання, ніби весь світ обіллявся кров'ю. Вороги стріляти не перестають. За кождим стрілом крик і зойк. Кулі недаром літають. З кождою хвилиною більше жертв, але й завзяття більшає. "Не дамось!"

Все нові вісті наспівають, про новий наступ і про новий відбій. З котрого боку не вдирався ворог, скрізь відбито його з великими жертвами — для нього. Дивно, що наступати не перестав. Знати — багато в нього людей і не щадить їх. Московські генерали ніколи не щадили своїх солдатів.

Глибшає рів, і кріпшає вал. Мотря не бачила ще такої жвавої роботи. Щолиш тепер розуміє, яка то сила громадське зусилля, викликане розумінням спільного хісна та спільної потреби. Скрегочуть заступи, добувають з землі якісь кістки, навіть черепи людські. Мабуть, не раз боролися тут наші предки. Попадаються і поламані шаблюки. Все те відкидають набік. Похоронять, як прийде час. А може, хтось похоронить і їх разом із нашими кістками? Україна — побоєвище одно...

Та не пора на жалісні гадки! "Поспішайсь! Поспішайсьі" Робота кипить. Ще трохи, й кругом замку від сторони міста виросте новий вал і розвернеться новий глибокий рів, нові труднощі для ворогів і нова охорона для наших.

Старшини бігають, розглядають те, що зроблене, і приказують, що треба ще зробити. Тисячі рук виконують їх приказ, без супротивлення, навіть ті, що до чорної роботи зроду не звикли і не звикли слухати нікого. Спільна небезпека та спільна оборона з'єднює і рівняє усіх. Скриплять тачки, лунає відгук молотів — вал росте. Ще трохи, і буде за ним безпечно.

Вже й сердюки займають на тім валі свої нові становища, приміщують мушкети, приносять ящики з порохом і кулями.

Нараз огонь притух, кулі здержалися в лету, кров стялася в жилах, божевільний вереск зірвався і летить ген з-поза замку.

"Ой-ой! Ой-ой! Ой-ой!"

Безтяменний жах, гнаний батогами розпуки, заїрський перепуд, позбавлений усякого застуновку, якась потвора, обезвічена й покалічена на душі й на тілі, сунеться і реве:

"Ой-ой! Ой-ой!"

Спинається нараз робота: "Що се? Що?" Котяться випущені з рук тачки, падуть заступи й джагани, люди, що перед хвилиною працювали так пильно, кидають усе і біжать навмання. "Що там сталося? Невже ж?"

І Мотрю пориває людська хвиля, як стихія, вона не має сили спинити її, біжить, летить, жене. Одно має на тямці, щоб не спотикнутися, не впасти, не дістатися під ноги, бо тоді всьому кінець. А в неї ключ!

В неї ключ... Чіпається тієї гадки, як потопаючий соломинки. Пробує зупинити товпу.

— Люди, стійте! Заждіть, так не можна. Не толочте себе. Ради Бога, спиніться!

Ніхто не слухає її, жах сильніший від голосу розуму — женуть.

Чіпається когось за руку, сильно, мабуть, стискає до болю.

— Це я, Кочубеєва Мотря, стійте! З ніг паду, рятуйте мене!

Якісь перестрашені очі повертаються до неї, глядять, і розум до них вертає.

— Мотря Василівна? Невже ж?.. Люди, стійте! Рятуйте Чуйкевичеву Мотрю!

Дехто стає, решта товпи пересувається дальше назустріч тому божевільному верескові, в котрім, крім безтяменного "ой-ой!", почуваються уже й інші голоси, грубі, погані, як звірський рев.

Мотря нараз починає розуміти, в чім діло.

В замковій стіні була колись в одному місці входова боама низька. Склепіння зарисувалося, замість направити його, зачинено браму. Згодом земля засипала її, вибуяла трава, розрослись кущі й закрили цей вхід. Люди забули, що там теж колись був доступ до замку. Ворог про нього не знав... Аж тепер довідався. Як? Хтось показав, якийсь новий Ефіальт. Хто?.. Ніс.

Отся жахлива правда вернула її втрачену пам'ять і енергію.

Не пустити ворога, боронитися, а коли буде втрачено все, останеться ще ключ.

— Москалі вриваються крізь круглу браму, не пускаймо! — крикнула голосом не розпуки, а нового завзяття.

— Зупинім утікачів. Ставаймо в кілька рядів, тримаймося кріпко, не пускаймо... Хай хто біжить до оружної вежі, може, там ще є які мушкети!

Рішучий приказ — це одинока рада в такому моменті. Товпа дісно зупиняється, пробує супротивлятися, але побачивши, що годі, повертається грудьми до ворога.

Він недалеко, кроків, може, двісті, борикається зі жмінкою сердюків, що перші прискочили, завваживши зраду. Не піддаються, живим муром виростають ворогам на дорозі. Але їх мало. Треба їм на поміч поспішати.

— В кого мушкет або сокира — вперед!

Декілька мужчин вискакує і біжить на певну смерть. Інші починають розуміти, в чім діло. Позбувшися першого страху і побачивши, що тут рішається питання їх життя і смерті, скоро зживаються з тією гадкою і рішаються згинути або побідити. Нічого третього не бачать.

— Перепустіть жінок!..

— І дітей...

— Парубки, вперед!

— Ранених віднесіть на тил!

— Лавою, лавою вперед!

Батуринський золотар, колишній запорожець, дядько літ коло шістдесяти, бере провід.

Невеличкий гурт мужчин і селян, що з недалеких хуторів схоронилися перед ворогом у столиці, люди здебільшого старі, давно забувші воєнне діло, перемінюються у відділ добровільних оборонців твердині.

Одні з мушкетами, другі з джаганами, заступами, посуваються вперед. Ворог увійшов був у браму.

Жмінка сердюків не могла їх спинити. Мало хто остався живим, а ті, що остались, обливалися кров'ю. Такого завзятого бою ніхто з них не

пам'ятав. Бралися попід сили, давили себе за горло, очі видирали собі. Це вже була не битва, а різня, не дійсність, а томлячий сон. Ворожа хвиля вдиралася на греблю, розривала її, роздирала, перевалювалася на другий бік, аж тріщали кам'яні одвірки, аж брама хиталася в основах.

Золотар глянув перед себе, зрозумів, у чім річ, і гукнув позад себе:

— З джаганами, по мурах на браму! Хутчіш! Не потребував їм казати, що там мають робити. Приказ зрозуміли як слід. Брама була глибока, кроків, може, на двадцять. У її мурах були вартівні і входи наверх і якісь магазини. Все це занедбане, запущене, прямо руїни. Склепіння зарисувалося давно. Треба було тільки трохи зрушити його вниз, прямо на голови ворога, що густою лавою заповнив ціле підсіння, давлячи себе, тратуючи і дбаючи тільки про одно, а саме: як би вийти з тієї дідчої тісноти, — вперед, в Батурин, бо ззаду напирають на них нові роти, гнані приказами царських старшин. Стиснені з боків мурами, як кліщами, ззаду здержувані своїми, а спереду оборонцями Батурина, москалі, що увійшли в довге підсіння брами, склеплене, досить низьке і темне, справді переживають пекло. Добувають усіх зусиль, щоб вийти з нього, штовхаються, напирають на себе, місять ногами, нагадуючи раків у кобелі і хробів під каменем, стогнуть, ревуть, відходять від розуму і не чують, як над їх головами лунають джагани, дрижить склепіння і як нараз з ломотом, неподібним до нічого в світі, валиться, гнітить, придавлює їх, торощить і сотні людей перемінює в безобразну купу людського м'яса і гною. "Гу-у! У-у! О-о!"

Мотря долонями затуляє уши, щоб не чути тих зойків, стонів, реву. Це вже не люди кричать, а добуває з себе останніх, передсмертних звуків якась жахлива звірюка, твориться щось таке страшне й огидне, перед чим деревіє людська свідомість і на що є одна тільки відповідь, одно тільки заспокоєння — конечність... Те, що сталося, було рівно несподіване й непередвиджене і для батуринців, і для москалів. Людська хвиля рівно далеко відбилася по обидва боки, лишаючи посередині між собою румовища, помішані з глиною людського тіла, ніби нову перегороду, греблю а поміж двома ставами людської злості й завзяття.

Москалі гадали, що батуринці висадили замок у воздух. З перестрахом сліпим, який не знає стриму, кинулися втікати назад, в напрямі Сейму.

Але біля моста наткнулися на нові відділи московського війська, котрі вислав Меншиков, щоб спинити втікачів.

— Куди тікаєш, стерво! — гукали царські офіцери.

— Завертай назад!

В неслухняних стріляли. Це збільшало заколот. Салдати скакали з берегів, щоб перейти ріку. Тонкий лід заломлювався, і вони потопали. Деякі плили з кригою, благаючи рятунку.

Та ніхто їх не слухав.

В цей мент біля воріт явився диякон. В правій руці шабля, у лівій хрест. Біля нього донька, а коло них старий золотар.

— З Богом — вперед! — гукав диякон, ступаючи по камінню і трупах.

— Діти, за нами! — кликав золотар, повертаючись до невеличкої громадки міщан і козаків, старців і хлопців-недолітків, які з безтяменним завзяттям, забуваючи про все, кинулися на ворога, вдесятеро сильнішого від себе. Диякон їх веде. Не питаються, які в нього плани, які вигляди на успіх, йдуть за ним, за тим хрестом, піднятим угору, в котрого остаточну побіду привикли вірити змалку.

Може, він і сам не знав, куди їх веде, розуміючи тільки одно, що ворога треба якнайдальше від мурів.

Ішли...

І Мотрю потягнула за собою ця стихія. Та недалеко. Пригадала собі, що в неї є своє окреме завдання, котре вона мусить сповнити, насилу відділилася від гурта, притулилася до останків муру, переждала, аж товпа перевалилася на другий бік, і по сходах, що вели до колишньої вартівні, вийшла на замковий вал.

Озирнулася.

Батурин все ще горів. Одно велике, червоне море шуміло й гуділо там, де ще вчора жили люди в своїх затишних домівках. З того моря тут і там знімалися стовпи й димарі, як щогли потопаючих кораблів, торчали пні обсмалених дерев, як кістяки. Висока дзвіниця палала, як жертвенний стіс. Обривалися дзвони і з зойками глухими спадали вниз. А за жодним із них пожежа бухала горючим стовпом угору, ніби дзвони перемінювалися в духів і летіли до хмар. На землі їм не було вже діла.

Не задзвонять на свято побіди, коли гетьман в'їздитиме в свою столицю, визволивши її.

Разом із отими дзвонами обривалися Мотрині мрії і сподівання й летіли кудись у безвісті, у пропасть, в яку й зазирнути страшно.

Нема що довше обдурювати себе. Треба дійсності глянути сміливо в очі.

І Мотря глянула круг себе.

Ворог окружав Батурин. Коли не стиснув його своїм перстенем залізним, то за хвилину стисне, здавить, сторощить. Він у кількох місцях маскує приступ. Та це лиш звичайні воєнні хитрощі, щоб обложені не знали, де їм найсильніше треба б оборонятися.

Мотря, знаючи Батурин, як свою рідну хату, розуміє дуже добре, що бій рішається на двох точках: тут, біля забутих воріт, і там, недалеко шляху, котрим нині Герцик виїжджав на герць.

А між тим батуринці в першу чергу обороняють замок. Поза замком козаки наче нічого й не бачать. Кождому здається, що бій рішається там, де він стоїть, і що того місця йому за ніщо в світі здавати не вільно. Почувається, що нема Кенігзена. Він був не тільки завзятий, але й тверезий, холоднокровний. Завзяття не засліплювало його

Сказати те Чечелеві, попросити, щоб зараз післав який сердюцький відділ на підмогу дияконові, котрий пішов на розпучливу, нерівну боротьбу, бо як ні — то ворог вдереться у город.

І Мотря повернулася у той бік, де диякон з донькою і старим золотарем відпирав від брами москалів. Бачила, як перед ним, наче перед якоюсь вищою, надприродною силою, подавались москалі, як золотар, забувши про свій вік, з молодецьким завзяттям косив своєю кривою шаблюкою, подібний до косаря смерті. І дияконська донька, сестра-жалібниця, не гоїть, а завдає рани. За ними густою лавою пруть батуринські міщани і жмінка тих козаків, що не погибли ще, обороняючи воріт. Як вони б'ються! Це вже не люди, а боги помсти, фурії, доведені до крайньої розпуки. Це вже не бій, а різня і гризня, в якій тямиться одно — не датись! Полягти або побідити, нічого третього для них нема.

Не устоїться ворог проти такого фізичного й морального завзяття. Подається. Диякон чимраз дальше посувається від брами. Не бачить ні трупів, ні поранених, ні своїх, ні чужих, засліпив його успіх, полонила ум жадоба побіли. Не бачить небезпеки, яка їм грозить.

-Ворог їх збоку заходить. Мотря бачить його намір, котрого вони там удолині, серед бою, не помічають. Він лишає ті відділи, що з дияконом б'ються, і посилає свіжі роти, щоб поза його плечима увійти в браму. Одинцем, гусаком скрадаються попід, мур, ближче, ближче до брами...

Підходять під вал, стають у чвірки, в боєвий стрій, з мушкетами, ручними бомбами, з усяким приладдям, котрим зруйнують город.

— Вертайтеся!

Може, диякон і побачив свою важку похибку, може, й рад би вернутись, але це неможливо. Йому остається одна тільки дорога — пробиватися дальше, через ріку, в поля, ген-ген, може, аж на Січ.

Пробивається...

А між тим ворог вдирається на замок. По камінню, по трупах повзуть, як хроби, як гаддя, як потопа... Пропало!

— Тепер на тебе черга, — сказала Мотря, збігаючи вдолину.

Добре відомими тайними переходами пустилася туди, де бовваніла перед її схвильованою до краю уявою порохова вежа.

— Щоб лиш дібратися до неї!

Боялася не тільки ворога, але й своїх — людини.

Нікого не бачити, не чути людської мови, не думати про ніщо: Сповнити своє діло, відчинити браму, щоб вийти з того пекла, котре тут зчиниться за хвилину.

Не хоче бачити його — і не буде.

Спотикалася на теплих ще головнях і на зимних уже трусах. Падала, підносилася, з жахом пізнавала знайомих і, насилуючи почуття людського жалю й милосердя, гонила вперед. Нічого вже більше не звала й не пам'ятала, ніякого більше бажання в душі своїй не чула, крім

того одного, щоб якнайскорше дістатися до тієї вежі, в котрій було її спасення від мук, від сорому і від неслави, її і її земляків.

Бігла попід мури, обтовкаючи собі ноги й руки й обдираючи одіж на собі. Скоріш, скоріш, бо ворог настигає.

Щоб до вежі — там усьому край. Один момент — і буйний лет у невідомий світ, крізь дим і пожежу, крізь сором і знущання, до хмар, до неба, до Бога. Останній гін, остання дорога; серце б'ється, як дзвін, — ворогам прокляття, ось ваша перемога! Добігла до голодової ями. Спотикається на сухих корчах, паде. Господи, невже ж ти не даш сповнити їй діла, від котрого так багато залежить? Невже ж у тій яскині, в котрій вилися колись її ближні, як черваки, ворог допаде її? Ні, ні! Не відмов її сил, дай крил, щоб долетіти, — Боже, світе!

...Встає. Ще трохи, ось і вже, ось і низькі, в землю вросліі двері. Де замок, де ключ?

Це все таке просте, звичайне, а так тяжко звести докупи, так дивно. Ключ не входить до замка, замок заржавів, не слухає ключа, гарчить, двері не подаються, скриплять завіси, не зрушувані здавна, — насилу відчинила й увійшла.

Сопух і темрява кидаються на неї.

Останками сильної волі перемагає їх. Руками чіпається стін, бо сходи ховзкі, повищерблювані, непевні. Але й стіни вогкі, зимні, як хребет гадюки. Дрож проймає її, терпнуть пальці — невже ж це смерть?

"Ще ні, ще ні — не тепер, за хвилину!.."

По сходах збігає вдолину — паде... Вставати, йти!

Але як? І — де?.. В грудях гуде, в голові гуде, склепіння валиться, паде. Кінець...

"Ще ні, ще ні! Боже, дай мені сил сповнити останнє діло!"

Добула чир і кресало. Треба огнем розбудити ту силу, що в бочках спить. Притулила до креміня чир, б'є. Замість у кремінь попадає в пальці... Кров...

Не зважає на біль, б'є, і знов і знов, аж скочили іскри, і запалила скипку. Ожило підземелля, низьке, вузьке, страхітне. Пригадалися казки, оповідання, і тітка, і старенька няня. і все, що було, минуло, неначе огнем спалахнуло, горить... Цить, серце, цить! Досить.

Скипка невелика — спішиться. Пивниці, як лабіринт, — управо, вліво, сходи, арки, пороги, угинаються ноги. На мурах мигтить салітра, літають кажани... Чи дійсність це, чи лиш страхітні сни?.. Спішить!

Відчинила залізні двері, побачила бочки... Ось вони!

Треба одну розбити... Але як і чим?..

В пивниці нема нічого, крім отсих бочок...

Чому ж вона не предбачила того, чом не взяла з собою сокири?..

Вертатися?.. Ні, ні, запізно. Там, певно, вже ворог обсадив замок, подвір'я, зловлять її, не пустять, поведуть перед Меншикова, її — Чуйкевича дружину.

В крайній розпуці добуває штилет, підносить, валить ним у бочку, аж глухий луск відбивається далеким відгомоном від низьких склепінь...

Чи відгомін це, чи чиясь хода?

Наслухувати нема коли. Скипка дотліває.

Спішись, спішись!

Нараз — кров стинається у жилах! Хтось ухопив її за руку, стиснув, здавив, скипку підошвою притовк. Погасла.

Чорно в очах і чорно в душі — усе, усе пропало.

Коли Мотря прийшла до себе, зрозуміла, що чиїсь кріпкі руки виносять її з пивниці. Дихнуло на неї подихом тютюну і горілки — мужчина. Козак чи москаль? — мов блискавка, майнуло через голову Мотрі. На всякий спосіб хтось, хто знає дорогу. Напотемки йде, двері наглухо затріскує за собою і несе її, як безборонну дитину.

— Пусти! — кричить і пручається Мотря, але десять пальців, як десять гаків, приковують її до широких, мужеських грудей.

— Не втечеш, аж тепер ти моя!

Ті звуки врізуються в свідомість, як ніж у серце. Пізнає голос. Це говорить прилуцький наказний полковник, Іван Ніс, найосоружніший для неї із усіх людей на світі.

Сто гадок, як сто вогників, займається у мозку. То спалахнуть, то гаснуть. То ясно робиться нараз, то тим гірша темрява кругом.

...Іван Ніс, цей, що Батурин зрадив.

І тепер вона у його руках — безборонна.

Коли б так ніж, коли б її штилет!

Чіпається тієї гадки, як останньої дошки рятунку. Може, він є у неї? Розбивала ж ним бочку. Вихоплює праву руку, щоб пошукати.

— Не шукай, бо не знайдеш. Твій штилет лишився там, біля бочок. Не пручайся даром. Я не ворог тобі. Люблю тебе, врятую, заховаю.

— Краще забий мене.

— Діточе базікання. Щаслива будь, що впору наспів.

— Чорт надніс тебе? Хто тобі сказав, що я тут?

— Ніхто мені не казав, я догадався, знаючи твою вдачу. Того тільки й боявся, щоб ти не висадила вежі. Дякувати Богу — саме впору наспів. Подякуєш мені, побачиш.

Замість відповіді кидається на нього й руками обхоплює за шию, давить.

Падуть обоє на сходах...

Але він сильніший. Відірвав руки від горла і вхопив обі в свою праву долоню.

Крізь двері чути, як Батурин реве, там — страшний суд.

— Пусти, а то голову об мур розіб'ю.

— Не пущу тебе! Пора до розуму прийти! Погадай — чи не краще по-доброму зі мною. Врятую тебе, може, ще кого. Моє слово має тепер вагу.

— Не хочу я твоєї ласки, проклятий!

— Не проклинай. І без того багато лиха на світі.

— Ти його спричинив, зраднику!

— Хто не зраджує нині?

— Не так, як ти. Для наживи, для пірнача.

— А може, для тебе? Може, для тебе, Мотре?

Хоче підняти її і дальше нести.

— Не піду. Лиши мене тут.

— Невже ж я з глуздів збився. Балакаймо, Мотре, на розум. Нас тільки двоє...

— І Господь Бог над нами.

— Можливо, але він мовчить. Я мушу врятувати тебе. Послухай. Проведу тебе за город. Там мій віз завезе тебе в безпечне місце. Просидиш, поки не втишиться буря. А як побачу, що небезпечно, покину все — і пірнач, і хоч би булаву, й прилину до тебе, щоб грудьми своїми заступити тебе, бо без тебе немає для мене життя.

— Наказний полковнику, — почала Мотря. — За кого ти маєш мене? Я ж перед хвилиною хотіла висадити замок у воздух, а теперь мала б осоромити себе, щоб врятувати життя? Не буде того ніколи! З Батурина не вийду! Що станеться з ним, хай діється зі мною.

Мовчав. І вона замовкла… В Батурині ревіло. Чути було луск стрілів, грюкіт гармат, галас, зойки, ридання. Мотря уявляла собі, що там діється тепер.

— Пусти мене, пусти! — стала благати Носа. — Якщо в тебе є крихітка серця, послухай мого благання. Життя, яке ти обіцяєш мені, гірше від смерті. Краще вбий мене!

— Хочу, щоб ти жила, — мусиш жити!

— Противний ти мені.

Наглим рухом відтрутила його від себе, так що покотився стрімголов, а сама стала втікати по сходах, скоро, скоро, з одного пекла в друге. Бігла, але ноги не слухали її. Дрижали, вгиналися в колінах, важкі, зимні, як два стовпи леду. Руками чіпалася стін, але стіни були ховзкі, й долоні зсувалися по них, як по шклі.

Останки свідомості рвалися, як шматочки кружева, як нитки шовкові, розпливалися, як хмарки по блакиті, канули в порожнечу.

Останні звуки, які болюче вверчувалися в її уши, це був луск важкої мужеської ходи.

Іван Ніс доганяв її. Той самий Ніс, наказний прилуцький полковник, що вбив її вірного чуру, перейшов до москалів і показав їм тайний вхід на замок.

Ще трохи, і вона знов попаде в його руки…

Ще тільки два-три сходи…

Як добре, що якраз тоді перед нею розтворилася безодня і вона полетіла туди, забуваючи про все, — як добре, що її нема!

Нема нічого...

ГУРАГАН

Мотря відітхнула свіжим, зимним воздухом і розплющила очі. Довго не могла зрозуміти, де вона і що таке діється з нею. Повисла між життям і смертю і ніяк не могла перехилитися ні в один, ані в другий бік. Хай би скотилася у тую прірву, з котрої немає вороття, хай би усьому прийшов кінець!.. Коли б так ніж... і вона мимохіть повела правою рукою. Рука не ворухнулася... Невже ж їй відняло руки?

Це питання ніби обухом ударило її. Почула приплив крові до висок і стук власного серця.

Хвилина — чорно, а тоді — ніби блискавка озарила світ. Пригадала собі усе, що сталося нині, і зрозуміла, де вона і що діється з нею.

Прилуцький наказний полковник не вспів її занести де хотів і покинув тут, на замку, в глухому куті, куди ніхто не заходить, а щоб не втікла, щоб не добралася вдруге до вежі, зв'язав їй руки й ноги.

Зубами розмотала пояс, котрим були зв'язані руки, руками увільнила спутані ноги. Але встати не могла. Голова, як камінь, тягнула її взад. Паде на заморожену землю горілиць.

Чого ж цей Батурин так реве? Пороги Дніпрові не ревуть так голосно, як він. Здається, не лиш живі зняли цей нестяменний крик, але й мерці ридають і стогнуть, плаче хожда грудка землі.

Батурин борикається зі смертю.

А вона лежить безсила й чекає кінця.

Ця свідомість доводить її до розпуки.

Збирає останки виснажених сил, підпирається руками, сідає.

Насилу відчиняє повіки. Хоче бачити, що тут діється.

З глухого рогу видно море пожежі. Торчать димарі, валяться останки сволоків, кроквів, лат. Батурин дотліває.

Чорні тіні людей перебігають туди й назад, одинцем і гуртами, шукаючи виходу з того пекла. Його нема. Ворог околив город і замкнув його з усіх боків... Вставати, йти, боротися і гинути разом із ними... Або ні... Ще раз дібратися до тих пивниць, в котрих лежать з порохом бочки й підпалу дожидають. Вхопити головню з пожежі й кинути їм. Хай бухнуть силою, стократ сильнішою від ворожої злості й замість жахливої боротьби хай дадуть своїм і ворогам тихий мир і вічний упокій. Вставати — йти! Мотря підноситься і опирається об мур. З'ясовує собі, де вона і куди найближча дорога до вежі. Недалека, та, мабуть, нелегко пройти. Мабуть, у всім Батурині нема тепер такої стежки, такого переулка, котрим можна б непомічене просунутися.

Спробує. Крадеться попід мур, як тінь. Як побачить людей, що з божевільним криком біжать, не знаючи пощо й куди, притулюється до зимного каміння, пережде й посувається дальше.

Не хоче нічого бачити, нічого розуміти, хоче дібратися до вежі.

Ось вона. Чорна, загравою облита, грізна й мовчалива, неначе свідома своєї страшної тайни. Мотря пересунулася попри голодову яму і нараз стає. Де ж ділися двері до вежі?

Їх нема. Вони заставлені бельками, трамами, закидані останками возів, воріт, усяким хламом, котрий назношено тут Бог вість звідкіль. Поміж тим хламом купи людських тіл. Деякі ще ворушаться, стогнуть, повзуть з тої гидкої купи, як раки з кобелі, і, відсунувшися кілька кроків набік, простягаються і мертвіють. Мотря догадується, що тут було. За вхід до вежі йшов бій. І цей бій уже скінчився. Не увійдуть туди ні наші, ні вороги, страшна сила, яка окривається у вежі, пропаде там навіки. А разом із тим пропала також остання дошка рятунку. Лишається одно — боротьба до витрати останків сил. І це робить Батурин.

Москалі вдерлися воротами, котрі показав їм Ніс. Та не легкий їм хід. Козаки відпирають їх назад. Ніби два моря зударилися, перебивши перешийок землі, що відділював їх від себе. Напирають на себе, то подаються, то йдуть уперед.

За кождий крок, за кождий шматочок землі доводиться платити життям багатьох людей. Але ворогів — як сарани. Гинуть, а на їх місце сунуться нові. Багато має їх цар і не щадить.

Вже не кулями з гармат, а живими людьми на Батурин стріляє. Артилерія мовчить. Ворог з двох боків увійшов до твердині.

Знає це Чечель і, скільки має живих і здорових людей, посилає туди.

Сам на мурі стоїть. Пожежа освітлює Батурин. Гетьманський двір на Гончарівці теж горить. Його гасять — там лишилося ще чимало добра. Міщани, навіть старці та хлопці, б'ються, всіх огорнуло нелюдське завзяття. Ніхто й не гадає здаватьсяся. Хто б вимовив таке слово — смерть. Розідруть на шматки.

Навіть жінки поруч мужів своїх стоять і бороняться, як львиці.

Та не у всіх було стільки фізичної і моральної сили, щоб перетривати борню.

Деякі, побачивши свою домівку в огні, зжахнулися нужди, бездомного скитальства, зимових довгих ночей без даху над головою, без теплого кута для дрібних дітей і перед тією гадкою, як перед страхітною марою, втікають навмання з безтямним криком "о горе!".

Другі, згубивши дітей, пробігають вулицями горючого міста й жахливим голосом, від котрого мороз прошибає кістки, кличуть їх.

Одна з таких, побачивши Мотрю, кидається до неї, руками, як кліщами, стискає її і питається: "Бачила їх? Хлопчик і дівчинка, кажи, бачила?" І трясе Мотрею, неначе відповідь хоче витрясти з неї.

— Не бачила я дітей твоїх, жінко.

— О-ох! — ніби мечем, тим криком прошибає воздух і біжить дальше, щоб знов когось стрінути й питати, поки не наткнеться на ворогів і поки ті не заспокоять її навіки. Там знов молодиця з розпущеним волоссям, з очима, пущеними в стовп, біжить навмання крізь попіл і жужелицю гаряча, незважаючи на те, що огонь запалив її спідницю, що лізе по ній, добирається до живого тіла, — біжить і благає милосердя людського, щоб рятувати її мужа, якого тяжко ранили там біля брами. Чіпається кождого, кого лише стріне, завертає з дороги, не може зрозуміти, як це ніхто не слухає її, не спочуває, і з божевільним прокльоном кидається в огонь. Не може перетривати свого горя.

І бачить Мотря, як ранений у груди козак, затуливши рану рукою, щоб вгамувати кров, біжить до своєї кватири, що вона спопеліла, — біжить, спотикається й паде. Огонь обхоплює його, займається одежа, і він горить.

Не один. Таких багато тепер. На пожарищу скрізь дотлівають трупи.

Гидкий сопух розходиться кругом...

Утікати, утікати звідтіль!

І Мотря попадає в крутіж людської товпи. Як хвиля тріскою в ополонці, так товпа кидає нею. Зрозуміла, що доходить до одного з тих місць, де рішається бій, до брами.

Наші ще не здаються. Вулиця загачена валом з людських трупів, москалів і козаків. Наші з-поза того валу обороняють приступу до міста.

Лускають самопали, розриваються ручні бомби, козаки обороняються списами. Вожда тут нема. Кождий робить що йому на гадку прийде.

Мотря бачить присадкуватого, сутоловатого чоловіка біля тачок.

— Розступіться, люди! — кричить.

Мотря по голосі пізнає гетьманського коваля з Гончарівки, відомого зі своєї нелюдської сили. Він привіз повні тачки старих, з каменя точених куль, що лежали купою на валі, непотрібні нікому. Бере одну за другою й високо понад голови своїх пускає їх на ворогів. За кождам кидом з-поза валу чути зойк, знак, що куля на пусте місце не впала.

— Моя гармата ніколи не хибить, — говорить вдоволено й дальше пускає пудові каменюки, ніби це не кулі, а галушки.

Ніхто не дивується його силі, його тихому завзяттю, бо в кождого є своє діло власне. Щасливий, хто має мушкет і набої! Ладує, міряє, стріляє — і знов, і знов, забуваючи за тою пильною роботою про все.

Але таких щасливих мало.

Ті, з мушкетами, на самому переді. Дуло проти дула.

Їх найбільше паде. За кождим разом, як ворог вдереться на вал, на них перша черга ступати з ним у рукопашний бій. До очей собі скачуть, стискаються смертельними обіймами, аж кості тріщать, аж очі вискакують з лоба.

Таких приступів відбили наші чимало.

Ворожа сила ломилася на козацькім завзяттю. Кому ж би на гадку могли прийти ті, щораз то інші, способи оборони. Ось з батуринського присілка гончар нічого не робить, лиш з пожарища здорові головні добуває й тягне. Люди розступаються перед ним, він розмахується і горюча ломака, як кольориста ракета, летить на густо збиті поруч себе голови москалів. Розступаються, верещать, подаються.

І знов, і знов.

Кольористі огні пускає батуринський гончар. А його син, парубок молодий, як із мармору кутий, поборовши москаля в рукопашнім двобою, бере його за ноги, розмахується і, як сніп через банти в стодолі, перекидає через вал на другий бік.

— Вертайся до своїх, — приговорює за кождим разом.

Мотря бачить ці бої, що нагадують безсмертну поему Гомера, й очам своїм не вірить. Як бігла звідси до вежі, то гадала, що москалі вже вдерлися в город і що нема сили, котра могла б виперти назад.

А все ж таки їх відперли, і раз, і другий, і, може, десятий — змаганням немає кінця.

Наші по-лицарськи б'ються.

Так що ж! І найбільшому лицарству буває кінець. Коли б не Ніс, коли б не тая зрада! А так... І Мотря бачить, що в безладній боротьбі наші не витримають довго. Забагато сил тратять.

Продирається вперед. Дехто пізнає її.

— Мотря Василівна тут! Мотря Василівна з нами! Чує, що радо вітають її, хоч що значить вона, жінка, втомлена й виснажена до краю?

Стає біля коваля. Він уже останніми кулями кидає.

— Дядьку! Беріть провід. Без проводу нас переможуть.

— Як гадаєте, Мотре Василівна?

— На землю, — говорить Мотря.

— На землю! — гукає громовим голосом коваль.

— Допустити їх до валу, а тоді стріляй і вали в них чим хто може.

Коваль повторює приказ.

Козаки з мушкетами криються за валом, міщани, парубки, хлопці припадають до землі. Москалі гадають, що батуринці перестрашилися нового приступу і втікли. Збитою лавою посуваються вперед від брами, вузькою вуличкою між двома високими стінами старих мурів, до того валу, з козацьких і московських трупів, що виріс протягом яких двох годин, мов остання охорона загроженої столиці. Посуваються, розтручуючи по дорозі ранених і трупів, певні остаточної побіди, певні того, що ввійдуть у город.

Ще тільки кроків, може, сто відділює їх від валу, як нараз: "Пали!"

Грюхнули мушкети, посипалися довбні, колоди, запалені головні, з могучої долоні коваля вихопилися і зажужжали в повітрю одна за другою дві останні кам'яні кулі. Ворог, не вспівши вистрілити, захитався, заметушився і з криком та вереском подався назад, оставляючи чимало ранених і вбитих.

"Пали!" — гукнув ще раз коваль, і в забарикадованій брамі зчинилася така суматоха, якої там нині ще не було, хіба тоді, як падало склепіння. Люди на людей напирали, толочили себе, з мушкетами кидалися на себе, розбивали собі черепи, кололи тригранними штиками, торощили себе.

Коваль, побачивши несподіваний успіх, хотів, щоб наші приступом на москалів ішли. Мотря не радила.

— Нам треба щадити людей. Підіждемо, аж вони на нас підуть.

Ждали. Не сталося це так скоро, бо ворог довго не міг прийти до себе. За той час батуринці винесли трупів набік і раненим осмотрили рани.

Ранених було чимало. Поки йшла невпорядкована боротьба, годі їм було видістатися з безладної товпи, не один, не маючи хвилини спокою, стріляючи або кидаючи чим там безупинно, не помічав навіть, що в нього ллється кров, — аж тепер це побачив або почув і відходив набік, під мур, де старі козаки тамували кров хлібом і павутиною або прямо стрільним порохом, розпущеним у слині. Хто з ранених почував у собі силу, вертав назад у бій, хто ні, оставався під муром, дожидаючи вислідів важкої боротьби. Не перечислилася Мотря. Москалі дійсно ще раз наступили, і їх ще раз так само, і з неменшими втратами відперто. Доріжка від валу до воріт, котрою вони наступали, так густо встелилася трупом, що салдати топтали по них, як по подушках. Замість тупоту чобіт чути було зойки та стони, бо між трубами ще були й живі, тяжко ранені, що конали під підривами своїх братів.

В батуринців вступала нова надія. Були й такі, що після відбитого приступу перелазили за вал і, забуваючи про страх і небезпеку, виривали з рук московських трупів теплі ще мушкети, відтинали від ременя або з ременем здирали порохівниці і щасливо вертали до своїх. Гоститимуть ворога їх власними кулями і з їх власних рушниць. Хоробрий коваль з Гончарівки, не маючи своїх, як він казав, кам'яних галушок, щоб ними затикати ненажерну пельку ворожу, пробігав свою "армію", порядкував, роздавав роботу, заохочував, почував себе, як майстер серед челядників у великій кузні.

— Лавами, браття, лавами — поміж лавами вільне місце лишіть, щоб ворожі кулі мали де падати. І не густо в лавах лягайте, чим рідше, тим тяжче ворогові попасти!

В сю мить кількома лавами загатили дорогу. Десь і рискалі взялися, кождий для себе ямку гребе, щоб голову за купиною сховати, бо так безпечніше.

Недавно ще товпа, схвильована, хоробрістю п'яна, але непевна й несвідома, що їй робити, тепер відділ карний і справний, фаланга, котру переломити важко. Без крику і вереску дикого, без лайки гидкої і без нікчемних прокльонів, певні своєї справи, з вірою у свої сили, чекають, коли ворог знов кинеться на них. Зайняті своїм ділом, забувають, що діється в городі і на замку. Але чують, що в городі погано.

Нічого доброго не віщує цей божевільний гул.

Город, як вулкан перед вибухом, клекотить. А найгірше з супротивного боку. Мабуть, там ворог теж. переломив вали і вдирається на пожарище. Загасить його кров'ю!

Не одному хотілося б бігти туди, помагати, бо там теж свої, може, й близькі, але про те навіть не думай. Коваль пробігає між лавами, подає знак. "Готовись!"

Ворог ось-ось нахлине.

Коваль бачить, як за брамою вискакують і знов ховаються чорні ляльки, як у вертепі, чимраз їх більше — хмара. А з тої хмари блискавки падуть. Москалі обстрілюють наших. Але їх кулі переважно у людський вал влучають. Трупів за живих беруть. А все ж таки деяка куля і в живого попаде.

Вже ранений той гончар, що так завзято головнями метав, а його гарний син віддав Богові духа. Вже й ковалеві куля передірявила шапку і, мабуть, чи не задерла чуприни, але він не каже нікому, щоб заколоту не було. Він тут вожд. А все ж таки вже не пробігає поміж лавами, а повзе, скрадається, як тигр; кождої хвилини готовий до скоку.

Добре, що доріжка спускається вдолину. З кождої лави можна ворога брати на ціль. Видно кождий його рух, крок, лави, як сходи, знімаються одна вище другої, а ворог удолині.

Перевалюється крізь браму, вже не стріляє так густо, наступає. В коваля теж мушкет, і в Мотрі — вона біля його:

— Не тратить даром куль. Добре на ціль бери... Па-а-ли!

Гукнули мушкети, вулиця вкрилася димом, світа Божого не видно.

Чути тільки, що козаки недаром стріляють. В вулиці булькотить, хрипить, гаркотить, як у глотці страхітної потвори.

Дим розступається — видно, скачуть чорні ляльки, менше їх, ніж зразу було, але все ще багато, все ще підпригують, підбігають, наближаються до валу.

— Перша лава, ставай! — гукає коваль, і перша лава кидається зі штиками вперед.

— Гурра! Гурра!

Вал ширшає і росте вгору.

Задні лави дальше з мушкетів палять, лупотять стріли, як ціпи в стодолі.

— Гурра! Гурра!

Нараз... Що це таке? В останніх лавах зойк... Кулі ззаду падуть, влучають...

Мотрі чорно зробилося в очах. Вона зрозуміла, що сталося щось найстрашніше, що в цей мент могло статися, — вони попали в два огні. Ворог бере їх у кліщі. Москалі з супротивного боку вдерлися в город. Частина, мабуть, вже посунула на замок, частину кинули на них.

Ті, що на замок пішли, може, й зупиняться ще на короткий час на тих ровах і валах, котрі вирито нині, але тих, що їм отеє на тили заходять, не зупинить ніщо. Зрозумів це коваль і, не надумуючись довго, робить що тут можна ще зробити: каже заднім лавам повертатися лицем до нового ворога, не бентежитися, не втікати, бо нема куди, битися, бо нічого їм більше робить.

Хоч би й прохали пощади, ворог не дасть.

Як гинути, то чесно, як гинули батьки й діди по-козацьки... Так і гинуть.

Кождий з них декількох ворогів тягне на той світ з собою.

Мотря ніколи не уявляла собі, щоб люди могли добувати з себе стільки сил і стільки завзяття, щоб вони спосібні були перемінитися прямо в титанів.

Це почуття величі і подив, пошана для хоробрості бере верх над почуттям небезпеки. Мотрі не страшно, що вона за хвилину згине, її душа переповнена невисловленим захопленням на вид тих людей-героїв. Почуває для них не тільки подив, але і вдяку, і як жалує чого, то хіба що вдяки тієї висловити їм не може. Вони гинуть один за другим, і за хвилину з цілої отсеї лицарської фаланги не останеться нічого більше, крім великої купи скривавлених трупів, поломаних шабель і хмари диму, котрий розвіється з поранковим вітром, як розвівається усе.

Боротися і гинути разом із ними — це одно, що лишається їй. І вона бореться, не думаючи як, не застановляючись, не міркуючи над вислідом боротьби, переміняється в частину тієї збірної душі, яка борониться від насили, від нечесті, від перемоги. І дивно Мотрі, що тая боротьба так довго триває, що сили людські такі невичерпані.

Звідки ж нараз усе захиталося, чому це якраз тепер, досі непобідимі середні лави подаються і розступаються на-боки?

Боковий удар? Чому наші не відпирають його? Невже ж останній мент бракло відваги, щоб вмерти так хоробро, як хоробро боролись? Мотря зжахнулася.

— Вперед! Вперед! — І кидається навмання. Але чує, що чиясь залізна долоня приковує її до себе і відсуває набік... Коваль... Так, це він...

Він останки своїх борців полуоборотом повертає управо, в напрямі валів і мурів, бо несподівано з города наспіла йому визначна підмога — Чечель з сердюками.

Скільки їх? Чому кинули замок? Чому якраз туди звертаються? Невже ж їм у городі нічого більше робить?

На всі ті питання Мотря не вміє відповісти, а думати над ними нема часу.

Чечель весь у крові, без шапки, в порванім контуші, роззвірений, страшний, як фурія, як сам бог війни, з такою силою напер на москалів збоку, так нагло й несподівано для них, що їх товпища зжахнулися, захиталися і мимо накликів своїх офіцерів, мимо усяких зусиль, щоб вдержати їх у боєвім строю, подалися назад, лишаючи на місці чималі втрати в забитих і ранених.

В Чечелеві лави вступає коваль зі своїми недобитками, дехто вспів і свого раненого товариша потягнути за собою, скоро і без вагання, відбиваються направо й наліво, шаблями, прикладами мушкетів, кидають бомби ручні і промощують собі шлях до валів, до того місця, котре заздалегідь вибрав собі в своїй уяві Чечель і до котрого їх веде, поклавши все на одну карту. Город занятий, для нього вже рятунку нема. Його здобула зрада, супроти якої безсиле навіть найзавзятіше лицарство. Чечель хоче з останками хороброї залоги перебитися і вискочити з твердині, перейти Сейм, а там уже, коли не гуртом пробиватися в поле, так хай кождий спасається як може. Жаль козаків. Вони ще придадуться, а в городі чекає їх або безцільна смерть, або допит і жахливі муки.

Сердюки сліпо йдуть за своїм хоробрим полковником, не питаючися, які в нього задуми і плани.

Вперед, вперед, бо за ними лиш сором і муки...

Москалі заливають Батурин. Гасять пожар кров'ю і трупами людей. Живих кидають туди, дітей, що відбилися від своїх батьків і бігали по городі, розпучливо взиваючи рятунку, ловлять їх і з насолодою, якої не

виявляють навіть звірі, знущаються над жертвами своїми, кидають у жар, як на сковороду м'ясо, як вареники в окріп. Займається одіж, жариться живе тіло людське, і противний сопух розноситься кругом.

Неймовірне, страшне автодафе.

— Нелюди! Звірі! — верещать жінки, кидаючися, як львиці, на ратників царських, але їх розпучливий крик стрічається з тупоумним насміхом людей-звірів. "Ось вам!" — і вони за волосся волічуть безталанних жінок, пробивають їх штиками, торощать голови прикладами мушкетів.

Перемога, побіда, заїрське божевілля!

Навіть старці й каліки, що ютилися під мурами, бо ніяк і нікуди їм було втікати, не знаходили пощади. І їх вбивали безпощадно, з глупим і безцільним завзяттям, з охотою винищити все, що виявляло прояви життя, що мало подобу людську.

Так лютує і скаженіє тільки вода, прорвавши греблю, і пожар, вихопившися з тих меж, у які вложив його промисел людський, так скаженіє безумне й бездушне живло. У звірів куди більш милосердя. Роззвірений чоловік від живла і від звірюки страшніший. Це не війна, а різня, не здобута твердиня, а сам спід, сам останній круг пекла.

Не здержати того злочину страхітного, не спам'ятати побідників, не пригадати їх, що й вони люди. Ні, ні!.. Втікати, втікати від них.

І Чечель щасливо пробивається в напрямі Гончарівки. А з ним коваль і його гурт, з ними і Мотря.

Москалі, не стрічаючи дальшого опору, посуваються вперед. Вони бачать здалеку якісь відділи і, не знаючи, що це їхні брати, які з другого боку увійшли в город, беруть їх за козаків, котрі подалися взад, і

стріляють на них. Тамті відстрілюються, добру хвилину триває це непорозуміння, а за той час Чечель зі своїми щасливо доскакує до Гончарівки, зводить по дорозі бій з відірваними московськими відділами, що пустилися на дозволену грабіж, як гієни й шакали на жир, і, користуючися загальним безладдям і суматохою, в котрій не розбирається ніхто, добре відомими стежками й хащами вискакує з города і окривається в байраках і очеретах.

Летить за ним дика оргія звуків, тріск пожежі, луск самопалів, плачі, зойки й ридання мордованих людей, п'яні крики побіди, жалісний рев худоби, все це перемішане з собою, страшне, жахливе, велике, як кінець світа.

Летить, спиняє його, як докір, як грижа совісті, як прокльон, за те, що він кидає безталанний город і що не гине разом із ним.

Але останки тверезого ума кажуть йому рятувати те, що в кождій війні найважніше й найцінніше, — останки регулярної армії, за котру він, як вожд, має відповідь дати.

Рятує.

Вже вони в плавнях. Уже перебралися на другий бік ріки, вже й заграва, що б'є від догорюючого города, не зраджує їх ворогам.

Приймають збігців у свою опіку ліси й поля.

ПОЛІТАВ СНІГ

Політав сніг. Зразу дрібними, а там і великими, щораз густішими платками. Та не білими, а червонуватими, рудими, ніби паленів на вид того, що діялося кругом. Сипався сніг. З чорно-бурих хмар, мов з величезного решета, сипався тихо, густо, одноманітно на руїни міста, на згарища й на безчислені трупи, що лежали кругом, ніби, казав би ти,

милосердне небо хотіло вкрити смертельним рядном того великого покійника, якому на ім'я — Батурин... Втихомирися, засни, ти заслужив собі на вічний упокій!

Але вітер не хотів спокою. На пожарищі зривалися вітряні труби, поривали попіл, іскри, недотлілі ганчірки, жмутки людського волосся, гралися ними, мішали все те з білим сніговим пухом у сумішку брудну й несли на Гончарівку. З глумливим сміхом і з реготом диявольським кидали на гетьманський двір.

Чорт женився з бідою. Тішився радістю великою з приводу свого нинішнього тріумфу.

Такого Каїнового вчинку не бачив він давно. Цвітучий город перемінено в одну довгу та широку могилу, людському тілу завдано нову велику рану, яка не загоїться довго. Цілі століття буде палити свідомість народів, як тавро, випалене на серці розпаленим залізом.

Пожежу гетьманського двора вже пригашено. Варти стоять кругом і не пускають нікого. Не одна ватага салдатів заганялася туди, прочуваючи добру наживу. Але їх здалеку відганяли, як круків від падлини. Світлійший приказав; щоб у грабіжників стріляти, а кого з награбованим добром приловлять, того на гілляку.

Перед головними ворітьми, у сторожівні, стоїть московський офіцер. Він пильно стежить, щоб ніхто до двора не наближався. На липах в'їздової алеї хитається кілька чорних мішків. Так здалеку, в нічних сутінках виглядають повішельники, яких звільна присипає, мов вибілює, сніг. Жадоба гетьманських скарбів завела їх туди.

Тихо круг гетьманського двора. Живої душі тепер у ньому нема. Лиш біла паня ходить по покоях, руками чеше довгі коси і зітхає.

Двірська прислуга, розуміючи, що не оборонить панської домівки, розбіглася на чотири вітри. Кого дігнали і вбили, а кому поталанило крізь великий гетьманський сад до очеретів і лодкою передістатися на другий бік.

Тільки старий дворецький не втікав. Як надбігла перша московська ватага, він собою заступив їй двері.

— Покажи нам, де гетьманські скарби?

— Не знаю. Я їх не ховав.

— Половина тобі, а половина нам. Не бійся, не скривдимо Покажи!

— Не знаю і не покажу.

— Так ми тебе, — і почалася намова не словами, а ділом.

Питали його кнутами й огнем — не виявив нічого. Скатокваного вкинули до темниці, щоб нарозумився.

Там він руку на себе наложив.

Старий лірник нав'язував струни на обсмаленій бандурі, ніби він важнішого діла не мав. Так його й застали грабівники. Гадаючи, що це гетьманський бандурист, стали придиратися до нього. Обиджений бандуру на голові обидника розбив. За те й лежить тепер під старими липами біля двора, і зимний сніг накриває його і його розбиту бандуру... Присипає.

Гойдаються на гілляках повішельники, гілляки скриплять, товчеться гайвороння над ними, варти стережуть гетьманського двора, Батурин стогне, ридає, реве.

Вартові зустрічаються з собою.

— Ріжуть наші.

— Таже не гладять.

— Здалеку страшно, а зблизька привикаєш.

— Всякого норову люди бувають. Наше діло робити що велять.

— А совість?

— Бачив ти її?

— А ти?

— Відколи мене в камаші встромили, забув про неї. Для нас, брат, нема тепер ні совісті, ні Бога, а є одно — начальство.

— На-чальство... — І розходяться у різні боки, бо з вартівні вийшов офіцер,

Але й він, почувши нестямний зойк і гул, затуляє уха рукою і подається назад.

Скриплять гілляки, гайвороння товчеться, сиплеться зимний сніг, великими, густими платками, крізь котрі, ніби крізь сітку, мерехтить червона заграва.

Сніг перемагає огонь. Гасить те, чого не вгасила людська кров.

Вже його кругом нападало стільки, що весь двір ніби в білу сорочку вбрався. А все ж таки, як сильніше вітер повіє, на тім білім рядні видно

золоті та криваві полоси. Хитаються гілляки, і від них чорні тіні на білий сніг падуть.

Сніг паде.

Великий гетьманський сад. Зразу у ньому липи, ясені, клени, а поміж ними стежки, вулички в'ються, то знов розлогі муравники зі статуями і грядками всіляких заграничних квіток, то ставок з містком до острову, а там уже ні стежок, ні грядок, лиш усяка деревина, усякі корчі густо по власній уподобі ростуть, ніби це не сад, а прямо дикий байрак, котрому й кінця немає.

Тільки де-не-де захована поміж корчами самотня лавка стоїть. Тут гетьман любив відпочивати. Дивився на небо, на хутори далекі, розкинені кругом, на церкви з золоченими хрестами, що мерехтіли в синій далечині, дивився і думав про долю тієї країни.

Тепер — усе те присипане снігом, ні стежок-доріжок не пізнати, ні статуй, тільки на одній з лавок, ген далеко в глухім гущавнику, від поля, щось чорне бовваніє.

Сніг паде...

Сніг, білий, зимний, так рівно, спокійно паде. Може, він горами великими ляже, аж до неба... Може, вкриє собою і живих, і трупів, і зло, і добро. І не буде ні пожежі, ні крові, лиш один великий, білий, німий і бездушний спокій. (Думка вривається, як павутина, Мотря не може її зловити. Являється нова).

Тими стежками колись "він" ходив. Може, це його думки шелестять з останніми листками... (Зжахнулася...) Він?.. Гріх думати про нього... О, ох, який там плач, який там шльох... Терновий вінець, коли ж тому кінець?..

(Мотря хусткою голову обтулює щільно).

Сніг паде...

(Думка шовковою ниткою снується)... Там, у тому дворі прощалася з "ним"... Як поїду за Десну, не верну аж на весну... Гадала, на крилах прилетить — не до неї, а до столиці... Не поспів... А тепер — запізно... Тепер усьому кінець... лиш не її... (Затулює уши руками)... Той крик вверчується в мозок. Перед ним не втечеш — хіба сховаєшся у себе... (Замість думок являються питання). Чому не поїхала з "ним"?.. Просив, благав, не послухала... Вартівником у Батурині лишилась... Мала ключ від другого світа... (На цей спомин здригається ціла)... Огонь-лід, лід— огонь, лід... Сніг паде.

...(І знову питання)... Чому з Чечелем не пішла?.. Тягнули її, пробивалася, дійшла аж тут, а дальше сил не стало. Ледви дотягнулася до лавки...

І добре. Добре так. Сказала собі, що Батурина не кине... І не кине... Тільки хвилину посидить, сил набере (щоб тільки в очах не було так чорно!) — і в город!.. (Питання). Пощо?.. (Відповідь). Як то пощо?.. Захищати його... (Питання). Попелища і трупів?.. (Відповідь). Хоч би й того, вона і Батурин одно...

Там він руку на себе наложив.

Старий лірник нав'язував струни на обсмаленій бандурі, ніби він важнішого діла не мав. Так його й застали грабівники. Гадаючи, що це гетьманський бандурист, стали придиратися до нього. Обиджений бандуру на голові обидника розбив. За те й лежить тепер під старими липами біля двора, і зимний сніг накриває його і його розбиту бандуру... Присипає.

Гойдаються на гілляках повішельники, гілляки скриплять, товчеться гайвороння над ними, варти стережуть гетьманського двора, Батурин стогне, ридає, реве.

Вартові зустрічаються з собою.

— Ріжуть наші.

— Таже не гладять.

— Здалеку страшно, а зблизька привикаєш.

— Всякого норову люди бувають. Наше діло робити що велять.

— А совість?

— Бачив ти її?

— А ти?

— Відколи мене в камаші встромили, забув про неї. Для нас, брат, нема тепер ні совісті, ні Бога, а є одно — начальство.

— На-чальство... — І розходяться у різні боки, бо з вартівні вийшов офіцер.

Але й він, почувши нестямний зойк і гул, затуляє уха рукою і подається назад.

Скриплять гілляки, гайвороння товчеться, сиплеться зимний сніг, великими, густими платками, крізь котрі, ніби крізь сітку, мерехтить червона заграва.

Сніг перемагає огонь. Гасить те, чого не вгасила людська кров.

Вже його кругом нападало стільки, що весь двір ніби в білу сорочку вбрався. А все ж таки, як сильніше вітер повіє, на тім білім рядні видно

золоті та криваві полоси. Хитавдться гілляки, і від них чорні тіні на білий сніг падуть.

Сніг паде.

Вітер регочеться в корчах: "Ха-ха-ха!.. Весняний дощ і суховія, дійсність і мрія. ха-ха!"

Від того сміху зимніте ніж від зимна.

В кістках і в голові болюча порожнеча. Тільки той гул, що від городу летить, як гураган. Втікати, втікати перед ним у нетрі власної душі!..

...Ковалівка, Батурин, Бахмач, сонце і сміх, стужа і плач... Поранковий усміх днини і довгі, темні, вечірні години, і ніч, глуха, німа, в котрій нічого нема, лиш горе, широке, безкрає, як безодня, преєсподня... Бе-бевх!.. Душа, завішена в просторах, між небом і землею, в болючій нерішимості, в безсильному, тимчасовому триванню, перехилюється і паде стрімголов...

Бе-бе-вх!

Сніг паде...

ЗНАЙШЛИ

Вартові з офіцером перешукували гетьманський сад, чи не сховався хто.

Зі смолоскипами бігали, заглядаючи між корчі.

— Жаль, що собак нема, собака носом чує.

— Салдат від собаки не гірший.

— А все-таки нюх не такий. Куди!

— А розум?

— Гадаєш, собака дурна?

Балакали, як за добрих часів, і балували снігами.

Попереду офіцер.

— Цс! — дав знак рукою, щоб стали. Сам, як кіт, причаївся і — прискочив до лавки.

— Ти хто?

І відтрутило його, як звичайно відтручує живого чоловіка від мерця.

— Посвітіть!

Розмотав хустку, струснув сніг:

— Гум: Жінка, і не з простих. Та ще нічого собі... Мабуть, не заков'язла.

Відізвався в нім інстинкт мужчини. Казав двом салдатам взяти її уважно і віднести в двір — під відповідальність за недоторкальність особи. Знав своїх людей.

— Як береш? Ну, як береш? Це ж не сніп? Бачиш — з панів, не Матроша яка! Скатіна!

Якнайобережніше взяли й попрямували до двора.

— Зрозумій їх! Казали істреблять усіх без розбору — хлопів і жінок, старих і дітвору. А тут — під відповідальністю.

— Бо паня. Не Матроша. Чув?

— Всі вони руку за собою тягнуть, ті пани.

— Крук крукові не виклює ока.

Оглянулися, чи хто не слідкує за ними. Впевнившися, що ні, нарікали дальше:

— Дурні ми з тобою, брате.

— А тобто чому?

— Бо тому, що не мудрі. Наш брат мордує бідного хахла, а нам би так укупі, та ще попросивши вольницю донську до спілки, одної ніченьки темної та невидненькоі та зробити усім тим баринам-кровопійцям отак-о! — він рукою показав на горло.

Товариш зацитькував його.

— Ще, чого доброго, збудиться і зачує.

— Не бійсь! Її вже ієрихонські труби не збудять. Така, як кість.

— То нащо двигати трупа?

— Спитайсь його. Вони до живих не мають інтересу.

— Правда, цар трупів у спирт кладе і платить.

— За трупи?

— І за спирт з аптеки — особливо.

— Трупів у Батурині набере нині кільки схоче.

— Та не таких, як йому треба. Він хоче особливих.

— О-соб-ли-вих.

Доходять до двора. Там ще є декілька незруйнованих кімнат.

В одній приміщують Мотрю на скіряній канапі.

— Нічого собі, — завважує салдат.

— Красива, та не для нашого брата. Нашому братові і порізаних досить.

Салдати лихі, що не дали їм в городі погуляти.

— Багато того добра змарнували нині, ой багато!

— На мене, то досить, коли б вирізати хлопів.

— І старих баб.

— Хай буде і старих баб, а дівок, та ще гарних, ніяк ні. Гріх. Гріх марнувати дар Божий. Світлійший і дівок різати велів, щоб не плодилася ізміна. Не вигубиш черкаської породи і не викоріниш ізміни.

Післав до лікаря.

Чому ж він не приходить, хоч би фершал який. Може б, ще врятував тую паню. Така красавиця, мабуть, з великого якогось роду, дрібні, білесенькі руки, гладке лице, волос, як шовк. Може, й не треба, щоб вона вмирала? Чимало трупів там!

Не знає чому, але хоче, щоб вона жила, — хоч вона!

І без неї стільки життя змарнували нині, стільки краси, радості, щастя. Вже досить, досить...

Якісь спомини давні, щось гарне й забуте, любе й незбагнуте нагадується йому. Здається, душа розривається надвоє — кіньми розшарпують його. Не видержить.

Затулює очі руками, паде в фотель і плаче, як дитина, він — царський офіцер, та ще драгунського полку, а до того, потомственний дворянин.

Почуває себе грішним, ненавидить світлійшого і всіх генералів і самого царя-антихриста.

— До чорта їх! — вихоплюється йому з уст. — Гієни, озвірюють безвинний народ, і Бог дивиться на те...

Повіяв вітер, захиталися на гілляках трупи повішених грабіжників, закракали ворони.

"Випустять з кліток звірів, а потім вішають їх за те, що кусаються. І де ж тут правда?"

З сильнішим вітром ще сильніше спалахнула заграва, і в її блесках оживилося бліде обличчя Мотрі... "Оживає?"

І йому зробилося страшно. Не може піднести очей туди, де вона лежить, а так хоче, щоб вона ожила, хоче побалакати з людиною, а не з отою тічнею вовків, прощення прохати за тих, що лежать порізані, помордовані, що шкваряться на вуглях, як м'ясо жарене їх світлостям на пир. Забути не може того глухого луску, лопаючих черев, тих кишок виторочених, тої всеї мерзенної гидоти... "Фу! Чорт! Фу!" Чому той фершал не йде?.. І годинник стоїть... А там все ще мордують людей. Виволікають їх із закутин міських, з пивниць, з-під звалиш, з-під жужелиці і ріжуть, як худобину, — людоїди. Кому того треба? Защо? Пощо?

Плутаються гадки... Бачить свій батьківський двір, інколи з вічними лампками, батька, що читає Святе письмо, матір, що постить, сповідається кожного свята і неділі. Пригадує собі, як вчила його заповітів Божих, і прощення, і милосердя, і нараз — він цілий у крові, як тигр, і весь у грязі, як свиня.

Іменно — як свиня!..

Соромиться самого себе.

Як же він представ би на судищі Господнім, коли б його влучила була нині яка козацька куля? Що сказав би там на виправдання своє? Хіба те, що не один він винуватий і що-не один кається своїх Каїнових учинків. Є їх чимало. Так і усі вони, усі — ніщо супроти царя, царя з Божої волі і з Божої ласки.

— А я ж вам вільну волю дав, — скаже Господь.

— Але ж і цар з Божої волі, — відповість, не придумає ніяк, як йому це все звести докупи.

Перестає хлипати, лиш руки й ноги все ще дрижать, мов у лихорадці.

(Коли ж цей фершал прийде?)

Хочеться балакати з живою людиною, щоб не чути, що там твориться в тому Батурині, котрого завтра не буде, — останеться тільки руїна, велика купа вугілля, кісток і стерва... Гидко!

(Чому ж той фершал не йде?)

Наслухає, але чує тільки, як все ще шумить, стогне, реве руйнований город.

Не бачити, не чути, забути!

Але як?

І знов пригадується мати, як проводить молитву, як йому дрібні діточі пальці складає, щоб хрестився по закочу, як пильно вважає, щоб він не перекрутив якого слова в "Отченаші" або у "Вірую", бо це гріх, дуже великий гріх!..

А людей різати не гріх?!

Свиня, іменно — свиня!

Зачиняє вікна і двері, щоб не чути виску.

Ага!.. Мабуть, і мерців розбудив цей крик і вони перевертаються в гробах...

Пригадується йому одна мерзотна картина. Як перебігав через кладбище, побачив солдатів, що перевертали гроби. Добували трухлі домовини, підносили порохняві віка і з мерців здирали коралі, перстені,

золотом перетикані пояси... і тими самими руками вони будуть хреститися, лягаючи на сон або сідаючи до страви, зараз-таки, ще нині.

Соромно, гидко! Свиня! І як побачив це, не втерпів, стріляв до труподерів. Уявляв собі, що до шакалів стріляв. Бачив, як вони з вереском нестяменним падали на мерців, — нові мерці... До чого воно подібне. Боже?!

І пригадав собі ще жахливішу картину.

Зарізана дівчинка лежала, як мальована, гарна, як ангел. Може, одна в батьків. А над нею салдат. Тримав в руці шнурок перлів і зубами розкусував одну, пробував, чи правдива... Голову відрізав, щоб не розірвати шнурка перел. Жаль, щоб не розсипались...

Образи чергувалися так скоро, що, здавалося, череп не здержить того хламу, лусне й розірветься на шматки. Зубами дзвонив, не з зимна, а від зворушення. Як же ти, Боже, можеш дивитися на нас і мовчати? Одно, що робиш, — білим снігом притрушуєш отеє гидке і над всякий вислів жахливе багно... "Білим снігом..." І він усміхнувся гірко.

Ще сильніше повіяв вітер і ще ясніше озарила заграва ділу кімнату.

Які гарні ті шовкові обої, золочені стюки на стелі, важкі оксамитні занавіси біля вікон! Дивно, що салдати не подерли їх ще на онучі... Мабуть, для світлійшого лишили. Він гарненько пообдирає те все і, як крук, затащить до свойого гнізда.

(Мало ще накрав!) І за те, щоб багатилися світлійші, мають гинути тисячі невинних жінок і дітей.

До чого воно подібне? Чому хто не скаже їм до очей, що вони нелюди? Чому він не кине шаблі цареві під ноги, бо це не цар, а звір, "урод", гидкіший від усіх тих бродів", які він стягає з цілої Росії і марище у

спирті, у своїй кунштукамері. На саму гадку про можливість такого моменту кров стинається у жилах. Бачать того мужчину, вищого від усіх, прищатого, жовтуватого, з волоссям, як грива, і з випулистими очима. Гидкий, але великий, — не от міра сего. Все нишкне, мертвіє й маліє перед ким, він — цар!..

"Творю державний народ, — каже, мов грім гримить, — будую нову Росію. Без болю не родиться ніщо. А ти розслинився, як баба, драгунський офіцер! З потомственних дворян! Кисляк, мерзотник — от що таке ти!"

І офіцер кулиться в гетьманському фотелю, ноги йому ще гірше трясуться, очей піднести не сміє, щоб не побачити царя. Це не цар, це — мус...

Чує шорох якийсь... Треба ж дійсності глянути в очі, не втече перед нею — треба.

І він підносить утомлені повіки.

На тім і вривається розмова. Але салдатам не спішно розходиться.

— Красива бариня, — мляскає товстими варгами один.

— Не для пса ковбаса! — завважує другий.

— Чого стоїш? Ну, чого стоїш, стерво! — гукає від порога офіцер. — Пашол вон!

І салдати розскакуються, як собаки від ласого шматка.

Офіцер лишається сам на сам з невідомою.

Він продрог. Ходить по кімнаті, затираючи руки.

— Та й погода яка. Гу-у-у!

Підступає до годинника на магоневій комоді.

Годинник стоїть... Кажуть, що як годинник без причини стане, то в хаті хтось умре.

Йому хочеться, щоб годинник ішов, — відрадніше. Крутить його, тягне за шнурок, щоби грав. Годинник починає грати арію, але вриває її нагло і шипить, харчить, ніби насміхається злобно.

— От тобі і гетьманські часи.

Пригадав собі незнайому, підступив, дивиться, і йому робиться страшно.

— Не дише, біла, як труп, а все ще така гарна. Може, це відьма?

Пригадує собі давно забуті казки про відьом і опирів.

Він утомлений, бо цілу днину "дерся", голодний, як пес. Найкраще пішов би спати, хоч би й тут, на якому фотелю, і спав би, поки не зроблять з тим проклятим Батурином якийсь кінець.

Чує, що розгулялися нерви. Надивився нині на таке, що — тю! Спльовує. "Нема нічого страшнішого, як здобувати твердиню". Має повні уши тих вересків і стонів, сотки очей дивляться на нього страшним поглядом передсмертним, сотки рук чіпаються його за каптан, за рукави, за пальці, навіть за вістря шаблі.

"Фу, чорт! Погано, противно, аж млісно".

Млоїть його від запаху крові і від смороду жареного людського м'яса, — позіхає широко, безконечно, тим позіханням, що свідчить про крайнє вичерпання нервів... "Офіцер!?"...

Це слово підбадьорює його. Соромиться слабості своєї. "Це ж ізмєнніки, на них іншої кари й бути не може".

"А невже ж ізмєнніки не люди?" — відзивається слабий голосок десь із споду душі.

"Авжеж, що люди!" — притакує несміло і знову позіхає, широко, від уха до уха.

Перед ним не цар, лиш очі — не очі, вікна у якийсь другий світ... Чиї вони, ті предивні очі? Він їх бачив колись... Коли? Де?.. Де?..

І пам'ять починає працювати пильно, скоро, передираючись через події нинішні, вчорашні, чимраз дальше в минуле. Відкидає усе гидке, погане, брудне, як болото, як кал, і прочищує шлях. Вже знає. Ті очі бачив він тут, у гетьманському дворі на Гончарівці, може, навіть у тій самій кімнаті, на балю, на котрий прийшов зі своїм комендантом. Такі очі мала там лиш одна людина, і не лиш там, але й на цілому світі — Кочубеєва Мотря. Вони не давали йому спокою, бентежили, тягнули до себе, затроювали те вдоволення, яке дає царському офіцерові вірна служба цареві. З тої пори, як глянув у них, згубив себе...

"Мотря? Кочубеєва Мотря? Тут? Тепер?" — і він зірвався на рівні ноги.

Витягнув шию вперед, глянув — так, це вона! Вона підноситься і теж подається вперед, руку прикладає до чола — може, й вона його пізнала?

Господи, як же він гляне у ті великі очі, він, червоний від крові, як тигр, і брудний, як свиня, іменно — "як свиня". Що відповість, коли вона спитається про батуринців і про сам Батурин! Чи будуть балакати, як

тоді, на балю, коли кругом була така розкіш; лиш розкіш. Як пояснити їй той нелюдський рев і гул, що все ще висить над містом, як буря?

"Мотря?.. Кочубеєва Мотря?.. Мотря Василівна?" Спускає очі, хилить голову до землі, вдаряє закаблуками, робить три кроки назадгузь і нараз, хапаючи голову в руки, ніби зі страху, щоб вона не луснула й не розлетілася на шматки, вибігає в січи.

"Мотря! Кочубеєва Мотря!"

В сінях на фершала наткнувся, на німця. Ішов не поспішаючись. Совісно та спокійно робив свою службу. За те й гроші брав. Дивувався тільки, чому це його до двора кличуть тоді, як на вулиці так багато діла. Але кличуть — іде.

Побачивши вищого офіцера, здоровить його.

— Фершал?

— Так, ваше високородіє, з третього походного лазарету, Якоб Беме.

— Спішись! У тії двері, просто до голубої салі. Вона ще жиє. Може, врятуєш. Спішись!

Побіг.

Якоб Беме озирається за ним від порога:

— Здурів?

СКОРІН

Цей офіцер звався Петро Павлович Скорій. Він визначався не тільки великою хоробрістю та божевільною, як казали, відвагою, але також незвичайною уродою.

Був це такий красунь, що не тільки жінки ставали, мов наврочені, коли він переходив вулицю, але й мужчини дивилися залюбки на цього живого Аполлона. Так його й прозивали в полку.

Кращого мужчини годі собі подумати. Навіть цар любив Скоріна і не бив його в злості, як других, — прямо не підносилася рука. Дякуючи тій вроді, Скорій чимало побував за границею. Його посилали як особливого курієра до заграничних посольств, бо цар любив похвалитися перед світом чимсь незвичайним.

А незвичайним являвся Скорін не тільки вродою, але також дуже політичним поведенням, котрим здобував собі загальну прихильність і доброзичливість. А все ж таки близьких другів він не мав.

Не тому, що не міг когось полюбити й прив'язатися до нього, але прямо — Скорін був дивак. Серед найширшої забави вставав, махав розпучливо рукою і виходив. Ані в вині, ні в костях, ні в дівчатах не знаходив смаку.

Найбільше ще з усього любив коні. Бувало, як не має служби, то сяде на коня, й лучалося, що й півднини гуляє Бог вість куди. А по ночах книжки читав, чужомовні. Який кому хосен з такого друга?

Скорін був мовчаливий, але язик мав гострий, як бритва. Як, бувало, затне кого, то вже не відлижешся ніколи.

Коли б не цей язик, він нині був би вже, може, близько самого царя, як Меншиков. Але Скорін не підлещувався нікому, навіть цареві — ні. І тому, хоч і був вищим офіцером, але до найвищих не дійшов.

Від літ трьох, з того часу як з батуринським царським полковником був у гетьмана на балю, ще гірше став мовчаливим. Говорили собі, що в голові йому перевернулося, бо дуже його там шанували. Сам гетьман попід руки його водив і знайомив з найкращими і найбагатішимв черкашенками, між іншими з Кочубеєвою Мотрею.

Та дійсної причини мовчаливості і відчуженості Скоріна ніхто не знав. Скорін влюбився в Мотрю.

Загордий був, щоб її це сказати. Боявся гарбуза, бо всі говорили, що Мотря дуже носа дере і не на пірнач, а на булаву поглядає. А до того вона завзята українка, а він корінний москаль. Так і не захочуй печеного леду. І Скорін наказав свойому серцю мовчання. Потім стала відома історія Мотрі з гетьманом, потім вона віддалася за Чуйкевича, і — аж нині зустрінувся з нею уперве після того незабутнього для нього балю. І, бач, яка зустрічі

Скорін сидів у вартівні і роздумував над усіми подробицями тієї дивної стрічі. Ніби хтось вигадав таке, ніби це казка, як взагалі усе, що нині діялося в Батурині, — одна страхітна казка, після якої, мабуть, він довго не засне.

Як добули москалі Батурин, Менщиков дав Скорінові приказ обсадити гетьманський двір, бо гадав, чи нема там важних паперів і "перзон" до гетьмана близьких, від котрих можна б добути дещо про його змову. Меншиков знав від Носа, що в Гончарівці заховані також гетьманські клейноди, а може, й другі скарби, бо всього в такім поспіху годі було забрати.

Скорін, заки добували Батурин, "дерся, як диявол", він загалом бився останніми часами так одчайдушно, що всі казали, смерті собі шукає. Але дивитися на солдатські звірства і злочинства в добутому городі йому було незвичайно важко, і тому він утішився, як Меншиков післав його захищати гетьманський двір. Це він і зробив рішучо, скоро, безпощадно.

На жаль, заки прийшов туди, "братія" погуляла дещо. Побили дворецького, вбили якогось бандуриста і ще декого та розграбили чимало. З близьких до гетьмана "перзон" не знайшов тут Скорін нікого, якщо до таких не вчисляти Метрі.

"Мотря?" — і він надумувався, чи йти до неї, чи ні.

Хірург казав, що вона жива, тільки виснажена дуже і "стурбована сильно". Боїться о її ум. Не всяка "комплекція" може перенести такі "перетурбації" та "іритації", а жіноча зокрема! Скорій знав, що йому, як комендантові двора, треба б переслухати Мотрю, заки вона остає ще під свіжим вражінням подій і заки не придумає яких викрутів, щоб затаїти правду, але, з другого боку, він не важився турбувати її. Вроджене лицарське почуття казало йому пошанувати її.

"А якщо Мотря Василівна втече?" — прийшло йому на гадку.

Як царський офіцер, він стривожився, як Скорін — ні. Навіть хотів, щоб утікала. Відповість... Нехай! Він же мужчина.

Краще відповідати йому, ніж їй. А до того — так надоїло життя. Надоїло жити врозріз із своїми переконаннями. Досить тієї облуди...

Але вона не втече, раз, що не може, а по-друге, тому, що не схоче. Не з таких вона, що втікають.

І Скорінові зробилося страшко за Мотрю. Один допрос...

"Треба щось порадити на те".

Довго бився з гадками. Пеки що він тут комендант. Всі мусять слухати його. Може вивезти Мотрю... Вивезе... Коні є, а віз теж, мабуть, десь ще знайдеться. Покладе, накриє, візьме ескорту і виїде з городу. Полковника Скоріна ніхто не здержить. Хай спробує!

І не надумуючись довго, пішов у двір.

— Мотре Василівна, — говорив, несміливо підходячи до неї, як винуватець, — я полковник Петро Павлович Скорін. Ми знайомі з балю у гетьмана в отсьому самому дворі. Пригадуєте собі?

— Полковник Скорін?.. пригадую собі... Чого тобі треба від мене, пане полковнику?

Не знав, як їй це сказати, але почував радість, що відізвалася до нього. Голос її впливав на нього, як після бурі музика. Хотілося слухати, незважаючи на зміст, лиш для самого звуку. Легше ставало на душі.

— Мотре Василівна, — почав тихо й лагідно, ніби не офіцер. — Вам тут оставатися годі. Позвольте перевезти вас.

— Мене? Перевезти? Куди ж би то?

— Куди прихажете. Я готовий до ваших послуг.

Перестрашено глянула на нього. Благородність ворога гірше злякала її, ніж злякало би звірство. Не сподівалася. Силуючись на спокій, відповіла:

— Спасибі вам, Петре Павловичу, — і руку простягнула до нього. — Спасибі, але ви самі бачите, що прихильністю вашою мені хіснуватися годі.

— Чому, Мотре Василівна?

— Бо мені й балакати з вами важко, а не то втікати.

— Важко, бо ворог, розумію... Простіть.

— Ні, не те, Петре Павловичу, не те. Але я хора, дуже хора, балакати не можу.

Він мовчав, та не відходив від неї. Хотілося висповідатися перед нею, скинути гріхи. Нагадувалися слова псалмопівця: "Умиєши мя і паче сніга убілюся".

— Приміщу вас у возі, — почав, — як у колисці, і їхати будете безпечно, не бійтеся. До Скоріна ніхто придиратьсяся не посміє.

Мотря всміхнулася гірко.

— Забуваєте, Петре Павловичу, — сказала, — що ви полковник в армії його величества царя.

Облила його кров.

— Ні, Мотре Василівна, я це тямлю, добре тямлю. Відвезу вас у безпечне місце, вернуся і скажу, що зробив. Не жахаюся кари.

Подивилася на нього довго-довго.

— Ви, Петре Павловичу, справжній герой.

— Я, Мотре Василівна, тільки чоловік.

— Бути чоловіком в теперішніх часах — це найбільше геройство. Але, бачите, і мені хочеться бути як не героїнею, так хоч людиною. Будь ласка, зрозумійте мене. Я з Батурина втікати не можу і не хочу. Хочу тут спокутувати свої гріхи... Але я все ж таки дякую вам, Петре Павловичу. Щирим серцем дякую вам.

Сказала це так, що Скорін не смів більше ні слова відповісти. Побажав спокійної ночі, вклонився і вийшов.

Скорін вернувся до вартівні.

"От тобі жінка!"

Відіпняв шаблю і кинув капелюх на лавку.

"Значиться, нічого не порадиш. Дивними шляхами блукає наш талан. Усе, мабуть, розгадає колись чоловік, тільки свого призначення ні".

Сів і голову опер об стіну. Дивився у вікно.

Сніг ліпив. Ніби завзявся вибілити Батурин. І добре. Нарано не буде видно тих калюж крові, мозків, кишок, того всього, від чого робиться чоловікові гидко, аж млісно...

В голові йому шуміло, як на потоках. Може, тому й здавалося, що в Батурині тихло. Батурин не ревів, лиш гуготів глухо.

"Мабуть, уже й кричати нема кому. Доконали, замучили, — кати". Несвідомо ноги згиналися в колінах. Кляк, голову похилив над стіл і, як над могилою, в котру тільки що спустили покійника, став шептати молитву: "...вічний упокій даруй, Господи, представшимся рабам твоїм... вічний упокій... вічний упокій". Втомлена думка ніяк не могла відірватися від тих слів, не міг спромогтися Скорін на те, щоб піднятися і положитися спати, хоч було вже так пізно... Благовістилося на день.

ЧЕРВОНІ ПАНЧОХИ

— Петре Павловичу! — гукав знайомий голос.

— Петре Павловичу! — і хтось шаблею грюхав до вікна.

Скорін глянув, — світлійший.

Зірвався, припняв шаблю, наложив на голову капелюх і вискочив із вартівні.

Побачив Меншикова на чорному коні, — за ним гурт офіцерів, а там відділ війська, самі кіннотчики. Всі невиспані, але не бліді, а рум'яні, очі світилися, як у вовків.

Скорін глянув на Меншикова. й перше, що завважив, це був прегарний карий кінь по коліна в крові, ніби в червоних панчохах. Кінь іржав, махав головою і нетерпеливо викидував ногами; хотів скинути з себе ті червоні панчохи. Світлійший поплескував його пе гнучкій, піною обляпаній шиї рукою у довгій шведській рукавиці.

Рукавиця теж була більш червона, ніж біла.

"Кат", — майнуло Скорінові через голову. "Кат", — хоч світлійший на ката не подобав, бо був дрібний і невеликої сили.

Але якраз тим прикріше вражала тая кров і тая злюща усмішка на його гарних, немов до цілування сотворених устах.

— Здорові були, Петре Павловичу! — сказав світлійший голосом, в котрім почувалося те вдоволення, яке дає лиш свідомість побіди.

— Здоровля желаю вашій світлості, — глухо відповів Скорін.

Князь подав руку вродливому полковникові. (Треба з ним дружити, бо хтозна, чи завтра не стане він любимцем царя).

Скорін з омерзінням всунув свої пальці в окервавлену долоню князя і, не задержуючи їх там довго, вихопив та почав скоро натягати на них рукавицю.

Світлійший зіскочив з коня, подав його своїому ад'ютантові, обняв Скоріна за стан і пустився з ним до двора. Але снігу нападало по самі коліна.

— Промести стежку! — гукнув світлійший на салдатів, а поки це сталося, почав зі Скоріним балачку.

— Як же тут? — питався. — Усмирили?

— Казав повісити кількох своїх, за грабіж і за мордерство, — відповів Скорін, несвідомо кладучи особливий притиск на останньому слов.

— Мордерство? — повторив Меншиков і ніби здивувався. Але по хвилині махнув рукою. — Не зашкодить. І так тої сволочі забагато на світі. Хай знають дисципліну... А з Мазепиних людей не застукали нікого?

— З Мазепиних людей? — і Скорін задумався.

— Так. З людей ізмєнніка Мазепи, — повторив князь.

— На жаль, ні.

— То зле. Нам треба добути гетьманські клейноди. Кажуть, що дворецький знає, де вони заховані. Чому ти того дворецького не попав у свої руки?

— Бо він повісився, — відповів Скорін.

— Сволоч! — гукнув князь. — Сволоч. Завтра кажу питати трупа.

Скорін видивився на нього.

— Так, трупа питатиму, і то з пристрастієм. Це зробить велике враження. Хай знають, що кари царської, як справедливості Божої, нікому не минути.

Скорінові мурашки полізли по спині.

— Що ж ти на це? — питався князь.

— Консеквенції в такій процедурі не бачу.

— Консеквенції? Не розумію. Висловлюйся ясніше.

— Гетьмана, — почав, — маємо карати за те, що не був вірним, а дворецького, що хотів ним бути.

— Ха-ха-ха! — зареготався князь. — Філософствуємо, полковнику, філософствуємо. А ми не філософи, лиш вірні слуги й воїни його величества царя. Війна має свою філософію, свої принципи і свої власні кодсеквенції.

Скорін глянув у ті вікна, в котрих блимало світло лоєвої свічки.

Там лежала Мотря.

— От я й забув вашій світлості сказати, — почав, ніби про якесь байдуже діло. — В гетьманському саді знайшли ми Мотрю Василівну.

— Мотрю Василівну? — мало не крикнув князь. — Чому ж ти мені зразу не казав. Це ж велика птиця. Го-го! Гетьманова коханка. Не будь хто!

— Донька покійного Кочубея, скараного на смерть за вірність цареві, — поправив Скорін.

— Вже я про ту черкаську вірність і слухати не хочу, — замахав руками князь. Але по хвилині надуми признав. — Правда. Кочубей все-таки поніс несправедливо смерть. Але його донька наче іншого гнізда птиця. Знаємо, знаємо, хто таке Мотря.

— З гетьманом за Десну не пішла.

Меншиков, хитро всміхаючись, глянув на Скоріна.

— Advocatus diaboli [3]. І не дивуюся. Петро Павлович чоловік молодий, а Мотря Василівна жінка великої вроди. Розуміємо. А все ж таки спитаємо і її, може, нам дещо скаже.

— Сумніваюся.

— Побачимо.

І вони увійшли в двір.

НА СУД!

Світлійший на скору руку склав суд. І Скоріна покликав туди. Цей випрошувався як міг. Нічого гидкішого і більше противногоого не було для нього, як такі суди. Судити й карати людей за те, що боронили своєї справи, — де тут провина? Де предмет злочину?..

Не йти, не йти туди за що в світі. Прямо сказати:

"Судіть мене або карайте смертю і без суду. Не піду!"

Але за кождим разом він почував кривда, яку зробив би Мотрі. Лишив би її самою. Як би там не було і що не сталося б, а все-таки біля неї буде він, і може прийти такий момент, коли вій їй поможе. Як треба — поїде до царя, представить річ. Як попасти на добрий настрій царя, то можна і його переконати.

І Скорін пішов на суд.

До його голови ніби хтось молотками валив. По тілі лазили мурашки, млоїло. А тут він — вояк. Треба себе перед людьми по-вояцьки тримати, — полковник!

Повів рукою по чолі, протер очі, поправів чуб і мовчки сів за стіл.

Почував на собі хитрий погляд світлійшого.

— Тобі, Петре Павловичу, як бачу, не здоровиться.

— Так, князю, негарно я себе почуваю.

— Що ж робити? Служба не дружба. Потерпи, брат, потерпи!

Світлійший князь Меншиков був вибритий, вимитий, вичесаний. Від нього заносило навіть пахощами Фрізона з вулиці Сан-Онор. Мав начіпані всі ордени й відзнаки, котрі теліпалися на його вузьких грудях і мигтіли за кождим поворотом його неспокійної фігури.

Інші члени того так званого суду тримали себе менш-більш як звичайно, себто ставилися байдуже до діла. Хіба не все одно, чи когось там ударять десять чи двадцять разів, чи будуть припікати огнем, чи прямо покладуть на колесо, або застромлять на паль? Буде, як скаже світлійший. На те у нього й інструкції царські, — а вони, що таке вони? Покликано тільки для більшої поваги, так сказати — для прикраси. І панове судді перекидуються очима. Питають один одного, чому

світлійший не починає діла. Скорше пічне — скорше скінчить. А світлійшому якраз захотілося думати.

Стоїть при вікні і дивиться на зруйнований город, не так, як дивився колись Єремія, о ні! Йому нагадуються імператори римські, Сціпіо на звалищах Картагіни, Цезарове veni, vidi, vici [4] — він пригадує собі всілякі замітні вислови завойовників світа. Хотілося б і йому, Меншикову, щось такого незвичайного сказати, та нічого на гадку не приходить. Мабуть, тому, що гадка його цілком реальними шляхами мандрує. У нього багато діла. Треба подбати, щоб з Батурина вивезти не тільки гармати, зброю, припаси муніції, але також якнайбільше грошей, срібла, дорогої посуди й іншого добра, і треба вивозити так, щоб найбільше до його комор попало. Та ще й не малу турботу має світлійший із-за того, щоб якнайосновніше прослідити Мазепину зраду, в повний ріст розкрити цю історичну подію. Хай побачить Петро, що поки булави не носитиме його чоловік, хоч би приміром він, Меншиков, поти Україні нема що довіряти. Що казать — багато турбот у Меншикова! Ось, приміром, він не може рішити, як йому забиратися до Мотрі — гостро чи політичне. Петро Павлович казав, що вона хора. Коли б справді не вмерла? Може, цар схоче спокутувати кривду, заподіяну Кочубеєві, нагороджуючи його жінку й дітей, так тоді треба, щоб і Мотря жила. Але ж треба, щоб вона виявила те, що знає про Мазепину зраду, а знає вона, мабуть, більше, ніж другі.

Крізь вікно побачив світлійший тих, що їх мали судити, козацьких старшин і знатніших міщан, яких, здобувши город вхопили зі зброєю в руці. Стояли або прямо лежали, бо вже не мали сил стояти, перед рундуком, порубані, скривавлені, до людей не подібні.

Милосердитися над ними? Ні, такого почуття князь

Меншиков не припускав до свойого серця. Не сміє! І Меншиков крізь вікно дав знак, щоб підводили підсудних.

— Починаємо! — сказав, приступаючи до стола.

Всі відітхнули, ніби їм лекше зробилося. Скорше пічнемо — скорше скінчимо.

Біля дверей стояло двох високих салдатів, здорових, кремезних, з шаблями наголо.

Меншиков кивнув головою, і один з них відчинив двері, переступив поріг і за хвилину вернувся назад, впускаючи перед себе старого козака зі зв'язаними руками. Ні ранги, ні заможності не можна було по нім пізнати. Одіж порвана, волосся скуйовдане, весь, ніби його з колеса зняли. Стояв, потупивши зір. По затиснених устах знати було, що до балачки нескорий.

— Ти хто такий? — спитав Меншиков голосом мало що не байдужим, і запитаний назвав своє ім'я і полк, в котрім служив, і рангу.

— Твій полк з гетьманом Мазепою за Десну пішов.

Чому ти тут залишився?

— Не весь мій полк з ясновельможним подався, моя сотня залишилася тут, і я з нею.

— Значиться, окремі доручення дістав. Які вони? Кажи!

Цей мовчав.

— Говорять тобі, щоб ти виявив, які доручення від Мазепи дістав!

Мовчав.

— Глухий? Востаннє питаю тебе по-людськи, скажи, які доручення мав від гетьмана-ізмінника, і остерігаю тебе, що його величество цар (тут суд піднявся з місця, постояв хвилину і назад сів), його величество цар казав милувати тих, що виявлять жаль і покаються. Їм будуть вернені їх ранги й маєтки, їх буде нагороджено новими, куди ще більшими, а тих, що триватимуть у великому, досіль нечуваному в нас гріху, ждуть кари жорстокі і смерть... Говори!

Мовчав.

— Говори!

Жертва глянула на своїх мучителів поглядом, в котрім була злість, ненависть і безмежна погорда, але не було каяття.

— Чого ви знущаєтеся наді мною? — сказав голосом рішучим. — Карайте, я вам нічого більше сказати не маю і не скажу, так мені, Боже, допоможи во Тройці Твоїй Святій!

Меншиков нервово порушився на кріслі.

— Вивести його геть! — гукчув на салдатів. — З пристрастієм питать. Скотіна! Гадає, маю час на довгі розмови. Тю! Там ось кілько стоїть. Коли ж я скінчу, як з кождим стану вести такі розговори. Тю!

Салдати відчинили двері і хотіли за руки вести козака.

— Лишіть. Не доторкайтеся мене. Сам піду, знаю куди.

Меншиков нервувався. Уявляв собі, що після всіх тих жорстоких звірств, яких жертвою впав Батурин, козаки зм'якнуть, як віск, і що виспівають, як пташки, все, що тільки знають про Мазепу і його плани. А тут перший з них показався твердим, як криця. Якщо і з дальшими буде Тахіw клопіт, так де чого цей суд? Краще їх без суду сколесувата,

почетвертувати, повсаджати на палі. Вже думав дати такий приказ, коли пригадав собі; що треба ж цареві післати якийсь матеріал про Мазепину зраду, треба ж із тих людей щось таки добути, хоч би й брехню, хоч би тільки непевні натяки якісь, а — треба.

І Меншиков звернувся до наймолодшого з офіцерів.

— Вийди, Осипов, на рундук і промов до них. Ти вмієш їхньою мовою балакати. Промов їм до розуму і до совісті. Скажи те, що я перед хвилиною тому сукин-синові балакав, тому сотникові собачому, щоб не треба кождому зокрема в голову лопатою класти, а саме, скажи, що батюшка цар (всі встали і знову присіли), що цар у великій милості своїй, як справедливий монарх-самодержитель, усім їм простить їх велику вину, якщо вони виявлять жаль і покаяніє і як скажуть усе, що знають, тут переді мною, перед його світлістю князем Меншиковим, мов на сповіді святій. Хто ж і дальше триватиме в відомому хахлацькому упрямстві, котре на ніщо нікому й так не здасться, хай знає, що ждуть його такі жорстокі муки, про які ніхто ще досі й не чував. Іди!

Офіцер вийшов і за хвилину чути було, як українською мовою повторював приказ Меншикова, ніби диякон апостола читав.

Один із суддів, розсівшися вигідно в фотелю, похилив голову на груди і захропів.

Меншиков глянув у той бік і зірвався з місця.

— Милостиві господа! — гукнув. — Перед нами діло великої ваги, так сказати, державне діло, а ви спите, як на запічку баби. Того я ніяк не стерплю. Сплячий офіцер не чув. Тепло і м'ягкий фотель вколисали його до сну. Навіть усміхався крізь сон. Це ще гірше дратувало світлійшого.

— Розбудити його!

Сусіди штовхали сплячого офіцера, але цей відганявся від них і дальше хропів. Аж хтось таки доволі дошкульно штовхнув його в бік, і він очуняв. Розікрив повіки, глянув, лице його скорчилося; очі закліпали, і він, побачивши в чім діло, став виправдуватися. Кілька ночей не спав, продрог, а тут так тепло, гарно, сон його зморив. Звиняється.

Світлійший сів у свій фотель і гукнув:

— Подавать там!

Впровадили молодого сердюка, рослого й гарного. По вбранню, хоч подертому, та гарного матеріалу, і по рухах, певних себе, складних, видно було, що це не простого роду дитина. Тільки руку мав обв'язану аж по саме рам'я. Крізь тую, наскорі наложену перев'язку протікала кров.

Мабуть, нелегкі були рани.

— Ти хто такий? — спитав Меншиков, дивлячись грізно на нього.

— Митрофан Дяченко, сердюцького гетьманського полку козак, син Олексія, сотенного писаря тутешньої сотні.

Говорив голосно і певно. В його голосі не почувалося ні жалю, ні тривоги.

Меншиков нахмурив брови.

— Значиться, ти чоловік не простий, може, навіть читати вмієш.

— І писати, — додав сердюк.

— Так тоді понімаєш, яка провина за тобою і яка тебе кара чекає, коли не повинуєшся мойому приказові.

— Ніякої провини я за собою не чую.

— Як? — гукнув світлійший, визвірюючись на нього.

— Не чую ніякої провини за собою, — повторив спокійно сердюк.

— А супротивлення волі його величества царя! А те, що тебе з оружжям у руці зловили! А твої "дерзкі" відповіді тут, на суді!

Сердюк мовчав.

Один із суддів піднявся.

— Ваша світлість позволять доложити собі, що я цього чоловіка пізнав. Він "дрався", як чорт, коли ми входили в замок. Не знаю, скільки наших людей зарубав. Він мого коня ранив, на мене напирав, це я його обезоружив.

Меншиков дав знак, і офіцер присів.

— Що ж ти на це? — спитав сердюка.

— Я козак. Моє діло слухати приказів старшини. Не здаватися, а битися.

— Ти знав, що гетьман зрадив, що його прикази, значиться, не обов'язують нікого; чого дрався?

— Про ніяку зраду я нічого не чув, для мене гетьман — це гетьман, і край.

Меншиков скипів. Сміливі відповіді козака доводили його до нестямної злості, але з другого боку в нім все ж таки озвалося те почуття пошани, яке будиться навіть у найжорстокішому серці на вид хоробрості.

— Гарно, — казав князь, поправляючи на своїй груді ордени. — Гарно. Ти, значиться, слухав свойого начальства, бо не знав, що воно незаконне, що, зрадивши царя, втратило тим самим усяку законну підставу. Але тепер, коли я тобі це обвістив, ти обов'язаний покоритися і виявити нам, що знаєш про зраду бувшого гетьмана Мазепи. Як здішного сотника син, ти, мабуть, знаєш не одно, чого звичайні чорняки не знають.

— А саме? — спитав тим самим байдужним голосом сердюк.

— От хоч би де заховані гетьманські клейноди?

Сердюк розсміявся вголос.

— А хіба ж я їх ховав? А хоч і сховав би, так, гадаєте, скажу? Не на такого попали, ні, ні! — махнув здоровою рукою. — От і придумали! Кажи їм, де гетьман заховав свої клейноди.

Та ще він не вимовив того, як офіцер, що перед хвилиною хропів на своїм фотелю, прискочив до нього.

— Хахло! Мужва! Як ти смів? Як ти, сукин син, смів відзиватися так до його світлості князя?

І, не надумуючись довго, замахнувся на нього. Удар був сильний і болючий, бо офіцер уразив сердюка в болючу руку. Цей затиснув зуби, блиснув, як вовк, очима і, теж не надумуючися довго, здоровою рукою відбив удар так сильно, що офіцер похитнувся і полетів геть під вікно. Райтари вхопили козака, скрутили йому руки назад, він відбивався ногами. Офіцери кинулися на нього з шаблями. Тільки Скорін сидів білий, як стіна.

Ним трясло, як у пропасниці. То вставав, то присідав знову, ніби не міг рішитися, що йому робити. Таке знущання противилося його почуттю людяності і справедливості. Хотілося встати, махнути рукою на все і йти куди очі понесуть. То знову ніби хтось радив йому кинути шаблю під ноги світлійшому і сказати, що він згідний бути вояком, але не катом. Був навіть мент, коли Скорін хотів скочити на рятунок сердюкові. Але всі ті хотіння являлися тільки відрухами не зіпсутої ще до останку душі, відрухами так дивними й незгідними з життєвим досвідом, що Скорін не міг зважитися на те, щоб перевести їх у діло. Закусив зуби і дивився, ніби не при умі. Бачив, як катували парубка, як він пручався усім тілом, відбивався ногами, кусав і як все ж таки остаточно піддавався перемозі. І пригадалися Скорінові всі жахливі картини минулої ночі: той салдат, що відрізав голову дитині, щоб не розірвати шнурка перел, тії райтари, що трупів добували з гробів, щоб поздирати з них трухлі вбрання і золотом перетикані пояси. Пригадалися порозчереплювані голови й повипускувані з черев кишки, і Меншикова кінь у червоних панчохах, і ті трупи, що хиталися на гілляках, як мішки, — все-все! І Скорінові зробилося так гидко, так скучно, так нудно на світі, що не хотілося вже нічого, лиш, щоб раз покінчити з тим усім. Годі довше, годі! Але в його свідомості, десь глибоко на споді, як іскра в попелищі, жевріла ще одна гадка: що буде з Мотрею? І її покличуть на цей суд, стануть питати, знущатися над нею. "Не дожидати того, не бачити!" — протестувала душа, але останки розуму казали витривати, що б там і не було. І Скорін бачив, як князь Меншиков зірвався зі свого місця... Який же він смішний, дарма, що гарний. Як він підпригує, мов кукла на шнурку, як кумедно розвіваються поли його зеленого каптана, показуючи червону підшивку й білі шкурятяні штани з великою латкою на заді. Яке воно жахливо-смішне, отеє ціле життя!

— Панове, на місця! На місця, панове! — гукав світлійший на членів високого суду, котрі возилися біля дверей з сердюком, як з медведем собаки.

Почувши голос вождя, розскакувалися, поправляли каптани, ордени, волосся і вертали на свої місця. Біля дверей стояли райтари, а між ними

лежало щось безобразне, окервавлене, теж гидке, підскакувало в судорогах передсмертних і постогнувало важко.

Князь Меншиков підступив до вікна. Відчинив його і плеснув у долоні.

— Кількох людей тут!

До салі вбігло кількох райтарів.

— Того тут на паль! — приказав світлійший, показуюзчи блискучою від брильянтових перстенів рукою на те щось, що лежало біля дверей.

Підняли й винесли геть.

Хтось хотів замикати вікно. Меншиков не велів. Хай провітриться. В салі, хоч як вона була простора, діймаво, аж млісно, чути було людський піт і кров. Крізь вікно влилася струя зимного повітря. Але разом із нею від города стали напливати дими, свіжий згар і людське голосіння, ї світлійший велів таки зачинити вікно. Члени суду приходили до себе.

— Фу, чорт! — нарікали на сердюка. — Проклятий хахлай, геть мені поцарапав руку.

— Який народ!

— З ними по-людськи годі. Огнем їх і залізом.

— Ніякого послуху не знають. Івана Івановича так у черево штовхнув, що в ньому аж загуділо. Може, й бебехи відбив.

— Можливо. Таж то звір. Росте, як степове бодяччя. Нічого не боїться. Ніякої дисципліни ці прокляті черкаси не знають.

Майор Іван Іванович сидів у своїм фотелю, згорблений, скулений, тримався руками за черево і — то жовк, то зеленів. Нишком поглядав на світлійшого і не смів нічого казати.

Світлійший ходив по салі, як по клітці тигр. Заложив руки за спину, понурив голову, якби нею збирався розбивати мур. Груди його підносилися високо і скоро, аж побренькували ордени.

— Фу, чорт!

Саля принишкла. Князь сердився. Офіцери знали, що не на них сердиться ккязь, а все-таки страшно. Невиспані, голодні, як собаки після довгих ловів, почували в душі злість і злобу до світлійшого, проклинали його невгаваючу енергію, але ніхто з них не важився виявити назверх ніже найменшого сліду отсього невдоволення. Навпаки, кождий готов був усміхатися солодко або робити поважку, ділову міну, відповідно до того, що буде потрібне. За вічним і повсякчасним страхом забували про другі почуття.

Князь сердився! Одинока турбота, то він рішить.

І князь рішився. Після доволі довгого проходу вернув на своє місце. Але не сідав. Стояв за столом, поклавши на нього обі свої перстенями блискучі руки.

Голову задер, ніби зазирав кудись далеко. Ніздря роздувалися, як у звірюки, котра вітрить криваву поживу. Офіцери з-під лоба глипали на нього. Дух запирали собі.

— Господа! — почав світлійший. — Мені бачиться, ділу нашому кінець.

Господа відсапнули.

"Славити Бога, — говорив кождий в души. — Казус, котрого свідками були ми перед хвилиною, настільки жахливий своєю неймовірною сміливістю і настільки проречистий, що я не потребую довго розводитися над ним. Кождому з нас ясно, що тії люди нерозкаяні".

— Авжеж, авжеж, — зашепотіло кругом. — У мене діла повні руки. А врешті я теж чоловік. Я не з заліза. Не можу більше жертвувати собою, як можу.

— Авжеж, авжеж, — притакували йому.

— Ви бачили, що я по-доброму до них балакав, хотів зворушити їх совість і промовити до розуму. Та куди!

— Куди, куди! — притакував весь стіл.

— Так годі... — тут світлійший потер лівою рукою чоло, хвилину помовчав, ніби остаточно рішався. — Так годі... — він підняв голову ще вище і, звертаючись до придверних райтарів, гукчув: — Відчинити двері нарозтвір. Вікна теж, усі, усі!

Райтари в одну мить сповнили його волю. Саля наповнилася димом, шумом, гуготом, усіма голосами, що неслися від міста. Офіцери піднялися зі своїх місць і повернулись, хто в напрямі дверей, хто до вікон. Крізь двері й вікна видно було живий вінок людей, покалічених, окервавлених, що стояли на зимні, пов'язані верівками, ременями, навіть ланцами від возів, а за ними мур московських салдатів з шаблями й рушницями.

Були там сердюки, хоч немилосердно скатовані, а все ж здорові, рослі, горді, були й старі, ремісники, міщани, привиклі до почестей та пошани від своїх і чужих, були хлопці-недолітки, котрі за честь собі мали стояти поруч своїх батьків і дідів, у тій важкій не по їх віку і силам пригоді. Всі вони дожидалися справедливого присуду царського за те, що хотіли

сповнити свій обов'язок супроти рідного города й гетьмана свого. І цей присуд вони почули.

— Бунтарі, хами, ізмєнніки! — гукнув на них Мениніков не своїм голосом, високим, як свист, і пронизливим, як скрип колеса. — Розбишаки, злодії, горлорізи нерозкаяні, я вас навчу, собаки, як супротивлятися найвищій волі царській і як зневажати мене, представника царської влади. Почуєте ви силу мою, що правнукам вашим відпаде охота від усякого бунту і зради, що ваші будуть зриватися зі сну, а жінки прес... ваші родитимуть уроди на світ. Черкаське кодло мерзотне, ви, ви... — і він, виведений із рівноваги, підскакував, бив кулаками по столі і приступував чобітьми, аж побренькували остроги. — Я вас, сукиних синів, заставлю так умирати, як не вмирав ще ніхто на світі, що від того дерева повсихають, і земля зробиться неродючою надовго. Я ваше зрадницьке гніздо переверну догори коренем, зруйную, рознесу, щоб і сліду не осталося з вашої поганої породи. Я вас провчу!

Офіцери стояли, витягнені, як струни. Ніхто не шевельнувся. Салдати задеревіли. Лиш котрийсь із козаків не втерпів.

— Та й розходився як! — промовив до свого сусіда. — Верещить, мов на пуп.

Світлійший зачув цей шепіт. Це його роззвірило ще гірше.

Відсунув стіл, перевернув свій фотель, вискочив крізь двері та з шаблею кинувся на безборонних.

Офіцери зжахнулися. Могла зчинитися різня, котрої висліду годі було передбачити. Розуміли, що ніяк їм оставатися безмовними свідками такого індиценту. Хтось кинувся у двері. За ним побігли й другі. Окружили князя.

— Ваша світлосте, позвольте вам сказати, що ті хами негідні гинути з вашої достойної руки. Лишіть це діло "палачеві". Вони на таку честь собі не заслужили.

Світлійший отямився. Але все-таки ніяк не міг заспокоїтися. Велика відповідальність за батуринське діло, непевна політична ситуація, важкі втрати в людях під час облоги, все воно схвилювало князя, утратив тую владу над собою, яка була основою його дотеперішніх незвичайних успіхів. В таких моментах Меншиков робився другим чоловіком. Тонка, хоч блискуча поволока легко набутої культури й товариської оглади, облітала з нього, і світлійший князь виявляв первісні інстинкти підмосковського громила кулачника. Стуливши п'ястук, штовхав ним старців у груди, підбивав бороди, що аж зуби скрихтіли, плював у лиця:

— Виш які! Падло! Тю!

Жертви княжого гніву безмовним поглядом дивилися на нього. Але ні один не упав на коліна і не благав пощади. Обхопило їх нестямне завзяття, зимне, як сталь, і тверде, як криця. Всі вони з погордою дивилися на свого дикого переможця і як бажали ще чого, то хіба, щоб найскорше відійти від нього. Те хахлацьке завзяття дратувало Меншикова доостанку. Безмовність жертв відбирала в нього ту звірську насолоду, яку мучителям дає жах і тривога мучеників.

— На коліна! — гукнув. — На коліна!

Та ніхто перед ним на коліна не впав, хоч салдати штовхали козаків ззаду — хотіли їх сокрушити.

Князь повів очима по товпі, скочив, як тигр, і, вхопивши лівою рукою за груди якогось сивоголового старця, правою рукою став його бити по голові, по висках, по лиці.

— Не смій! Лиши! Лиши! — зверещав молодий сильний голос. Якийсь парубок продирався крізь товпу. Він розірвав ланцюг, котрим були зв'язані його руки, і, побренькуючи ним понад головами товпи, кричав: — Це мій батько! Не смій!

Меншиков відскочив, подався у двері, салдати загородили дорогу до сходів, офіцери окружили князя.

— На паль його! — гукнув світлійший. — Сейчас на паль. Тут перед брамою. Беріть!

Райтари кинулися на парубка. Почалася борня.

— Живим не дістанете мене! — сказав козак, вихоплюючи штик і пробиваючи себе.

— Щотретього на паль, щочетвертого колесувати, інших повісити, як собак, — приказував світлійший. — Нікого не щадити. Хай чують, що вмирають, стерво вонюче!

Цей приказ заспокоїв його. Вийняв хустку, обтер лице й руки.

— Мішка тут! — гукнув.

З-поміж салдатів висунувся мужчина середнього росту, віспуватий, з маленькими, ніби заспаними очима, з солодкою усмішкою на широких, мов напухлих від ужалення оси, устах. Короткі ноги, довгі руки й високо підняті широкі рамена робили його подібним більше до гориля, ніж до людини. Це був найвправніший з мучителів у цілій армії князя Меншикова. Людина дійсно без серця і, здавалося, навіть без розуму. Робив своє діло цілком спокійно, зимно тупо, без ніякого вражіння, усміхаючися заєдно.

— Чого —ж ти стоїш? — питався його князь. — Числи! Щотретього на паль.

Мішка рахував: раз, два, три — і щотретього відводив набік.І

Їх окружили салдати і повели липовою алеєю за браму. Ніхто не повернувся, ніхто не попрощався з ними. Пощо? Незабаром зустрінуться з ними там, де нема ні болю, ні терпіння, ні світлійшого князя Меншикова.

Мішка став знову числити.

— Раз, два, а третій уже пішов...

— Числи тих, що осталися, — рішив князь, і Мішка числив.

Четвертих відвели на подвір'я.

— Можемо йти, господа, — звернувся князь до своїх офіцерів, і вони вернулись у судову салю. Князь велів позачинювати вікна і двері. Ним трясло. Продрог і нервувався. Скорій сидів біля стола блідий, тер рукою чоло.

— Ти, Петре Павловичу, тут? — спитав князь, побачивши його.

— Я, князю, тут, — відповів Скорін, щоби щось відповісти.

— Не цікавишся ділом?

— Нездоровиться мені.

— Діло вельми цікаве, правда, панове? Знаєте, такого цікавого діла я в своїй практиці не тямлю. Їй-Богу.

Він тер руки і ходив по салі. Коли був схвильований, то не міг усидіти на місці, а до того привик, що й цар так бігав, коли розсердився.

— Кожде зухвальство має свою границю, в хахлів воно безграничне.

Світлійший вдавав, що він спокійно і ділово дивиться на річ.

— Уявіть собі, яке упрямство, яка безгранична злоба, що в тих людях за злість!

— Це не люди, — завважав сонний офіцер, — а звірі.

Князь згірдлчво подивився на нього:

— У кого масло на голові, не лізь на сонце. Звірі, звірі! В тім-то й біда, що вони не звірі, а люди, і то більше розвиті, ніж не один із вас, господа.

Світлійшому хотілося вилаяти своїх офіцерів, щоб на них зігнати решту свого гніву. Але побачив їх глупо вистрашені обличчя, відвернувся до вікна і став пальцями тарабанити по шибі.

— Отеє хоробрий народ, жаль, що неслухняний такий. Разом з ними я весь світ підбив би, не то що з вами.

І в гадках князя помічалися іноді такі заячі скоки, як у царя. Він у не одному хотів наслідувати його, розуміється, як царя не було близько нього, бо в його присутності він складався, як ножик.

— Та нічого не вдієш. Хоч хоробрі, а покарати треба. Треба так покарати, щоб їм на все відхотілося бунту.

Князь дивився, чи перед брамою не затісують палів. Цікавий був, чи кіньми, чи волами наволікати будуть.

— Один чорт, — рішив і махнув рукою. — Пустяки.

Повертаючись від вікна, говорив:

— Ви, господа офіцери, будь ласка, добре бережіться. Як довго останнього батуринця не витягнемо з нори й не повісимо, так довго не можемо себе почувати безпечними. Нині треба нам це діло зробити.

Нараз завважив майора Івана Івановича, що все ще тримався за черево і з болю то жовк, то зеленів.

— Чого ж ти тут торчиш? Не дивись на Петра Павловича. Його недуга іншої сорти, ніж твоя. Десь тут є хірург. Кажи, хай осмотрить тебе. Може, дійсно в тебе бебехи відбиті. Та й копирсався ж цей сердюк, правда? Хоробрий молодець, не те, що ти, майор. Майор! — і Меншиков згірдливо надув свої вузькі, мов до цілунку сотворені губи.

— Йому б, ваша світлосте, — озвався хтось несміливо, — горілки з перцем, це кращий лік від блюментростової масті.

Князь став і глянув на смільчака.

— Може, ти й правду кажеш, брате. Горілка нікому не зашкодить. Кажи принести боклажок і дві-три чарки. Вип'ємо та закусимо. Продрогли й зголодніли ми. Піди!

Світлійший сів.

— Сідайте, господа офіцери. Навіть Петро Павлович вип'є.

— Спасибі! — відповів Скорін.

— Озва, гордиш нашим товариством, полковнику?.. Потомственний дворянин і філософ.

— Мені і без горшки голова болить.

— Як схочеш, а ми таки вип'ємо за здоровля його величества і на погибель врагам і супостатам його.

Всі встали. Мусив піднятися і Скорін.

— Дайте й мені, — попросив. Налили й піднесли йому. Випив і попросив ще. Налили другу. — Ще!

— Ні, Петре Павловичу, — спинив його світлійший, — боюся за твоє здоровля.

— Хочу впитися, князю, — відповів. — Я ще п'яний не був ніколи.

— Як не був, так і нині не треба. Але третю все-таки можна тобі дати, не вп'єшся. А тепер, панове, вертаємо до діла.

Він розгорнув перед собою папери, замачав перо в чорнило, спробував писати — відкинув, узяв друге, полизав, щоб краще чорнило чіпалося пера, і нотував собі якісь пункти своїми, для власного вжитку придуманими карлючками.

— Нам треба переслухати ще одну персону, — почав, відсуваючи папір, — і то жіночого роду, не з простих жінок, а Мотрю Василівну, доньку покійного Василя Леонтійовича, котрого несправедлива смерть хай упаде на чорне сумління хитрого зрадника Мазепи. Як вам відомо, панове, отся Мотря Василівна не була чужою гетьманові Іванові Степановичеві, і якщо вона справді женщина такого ума, як про неї говорять, то треба нам сподіватися, що від неї одної довідаємось більше, ніж від усієї тієї чорної товпи.

І світлійший казав покликати Мотрю Василівну.

— Якщо вона недужа, то можна її тут принести з ліжком, двері доволі широкі.

Суд поправився на своїх кріслах. Мимохіть кожний глянув на свої чоботи, пригладив штани і поправив пальцями волосся. В салю внесли Мотрю Василівну, відому широко й далеко із казкових маєтків, із фантастичних пригод, аж до смерті безталанного батька включно. Всі були цікаві, як вона буде поводитися перед судом і які відповіді подасть. Не менше цікаво було, як світлійший переслухуватиме тую паню, чи так, як козаків і батуринських міщан, чи політичніше. Знали, що світлійший дбав про славу чемного й добре вихованого чоловіка, як звичайно дбають про неї доробкевичі.

Внесли ліжко. На нім лежала Мотря. Була накрита по саму шию, очі повіками накрила. Дві хвилі темного волосся спливали по подушках.

Дивно вражала та жінка серед гурту мужеських грубих облич, так дивно, що навіть світлійший, бачилося, забув язика в роті. Дивився і не знав, що йому робити. Гукати своїм звичайним способом не хотів, але й надто вважливо поводитися теж — ні. Він же тут пан життя і смерті усіх, отже, і її. Як велить, так і буде.

— Ви, Мотря Василівна, Василя Леонтійовича Кочубея донька, а дружина Івана Чуйкевича, гетьманового канцеляриста? — спитав голосом різким, але спокійним, без тону зневажливого і злобного.

— Я Мотря Василівна Чуйкевичева, — почувся тихий, але виразний голос.

— Будь ласка, розкажіть нам, що знаєте про виїзд бувшого гетьмана Івана Степановича Мазепи. Куди і з якими намірами він від'їхав. Вичисліть, хто був при йому, і загалом, будь ласка, говоріть усе, як на суді.

Мотря порушилася на ліжку.

— Знаю, коли гетьман від'їхав, бо при від'їзді його з двора була, а на решту питання дозвольте мені не відповідати.

Князь Меншиков посунувся зі своїм кріслом в напрямі Мотриного ліжка.

— Я, ласкава пані, не дикун, знаю, які вважливості гідна жінка тої "кондиції", що ви, та ще недужа. Але бувають випадки, коли ця чемність мусить уступити перед обов'язком. Моїм обов'язком вимагати від вас точної відповіді на раз поставлене вам питання.

— А моїм обов'язком, князю, мовчати.

— Позвольте пригадати вам, що тут не салон ясновельможного пана гетьмана, а тільки судова кімната, значиться, місце, котре нас звільняє від кавалерських, так милих нашому мужеському серцю обов'язків супроти гарних жінок, вкладаючи на нас натомість єдиний та важкий обов'язок пильної і вірної служби нашому панові й повелителеві, його величеству цареві.

Мотря знову примкнула повіки й лежала в ліжку, як у саркофазі. Байдуже був для неї цей суд, байдуже князь Меншиков і ціла тая трагікомедія.

Хоть сонце піднялося високо, в салі тьмилося від димів, що повисли над містом. Здалеку чути було луск сокир. Це в гетьманському саді стинали щонайкращі, найрівніші дерева на гострі палі для непокірливого козацтва.

За кождим ударом мертвецьки бліде обличчя Мотрі здригалося, ніби це її били.

Скорін мовчки дивився на носи заболочених чобіт, наче вперве їх бачив і ніби дивувався, чому вони такої, а не другої форми. Його прегарне, мов грецька статуя, обличчя тратило свій звичайний вираз, бездушніло. Тільки очі горіли, тільки в них малювалася та внутрішня боротьба, котру Скорін провадив з собою. Його руки лежали спокійно на колінах, але й вони за кождим ударом сокири ледве помітно здригалися. Нікого більше не турбувало те, що діялося поза стінами цього дому. Колесування, всаджування на паль, припікування залізом — вони до того привикли. А вже відрубування голов або вішання — це прямо річ природна, без якої годі собі уявити життя. Як же без того і вдержати "подлий народ" в границях приличності? Навіть шляхотно уроджений чоловік мусить чогось боятися. Хто начальства, хто жінки, хто Бога, а хто всього нараз. Що ж казати про чернь, та ще в часах війни, та ще в такому небезпечному краю, як Україна?

Ніхто об тім не думав. Думали, коли світлійший покінчить діло з Мотрею. Наскучило. Жінка вона гарна, то правда, і значна, донька Кочубея, але годі навіть з такою красунею возитися, як кіт з оселедцем. Або кажи, або хай з тобою кнут говорить.

Офіцери лихі були на Меншикова. Сподівалися сенсації, а тут ніщо, сіро, як цей пізньоосінній день. Охочий до спання майор всувався у фотель, долішня щока обвисала йому, очі маліли, й уже мав знов задрімати, як нараз почув якийсь луск і дзенькіт острог. Це світлійший посунув фотелем і, стаючи над ліжком Мотрі, цідив крізь зуби:

— Ви, Мотре Василівна, мабуть, привикли до своїх козацьких судів, а в нас вони другі. Я з вами довше цяцькатися не можу. Або кажіть, або зачну говорити по-русски. Чула?!

І він тупнув ногою, як на салдата. Скорін порушився на кріслі, підскочив, але запанував над собою і сів назад.

— Чого сердишся, князю? — відповіла спокійно Мотря. — За тобою право й сила переможця, за мною тільки право людини, а вся моя сила — мовчання. Чого хочеш від мене? Хочеш карати — карай, я готова. Посилай мене на смерть, але не вимагай того, чого я ніяк зробити не можу.

Лагідна, переконуюча мова Мотрі заспокоїла князя. Він усе йде не тратив надії, що довідається дещо від неї. Про зносини Мазепи зі шведами — ні, бо, може, вона того й не знає (Мазепа не дурний з такими тайнами звірюватися перед жінками), але все ж таки повинна вона сказати, котрі старшини перейшли з гетьманом і чи забрав він усі інсигнії з собою, чи деякі залишив у Батурині, і де. Хоч те повинна йому сказати. ТІ То ж це за тайни? А для нього все-таки важно знати одно і друге, та ще з її уст. Гетьманські інсигнії — не що-будь. Поминаючи їх реальну вартість, вони при виборі нового гетьмана гратимуть велику ролю. Інсигнії в очах "подлого народу" — це святощі, символ законної влади. Це вона йому мусить сказати. Він погладив вус, притягнув крісло до її ліжка і почав другим голосом:

— Ну, так. Я бачу. Ви попали, так сказати, у важкі обставини. До того недуга. Але, гадаєте, легко мені допитувати таку гарну, таку шляхетно уроджену паню і виставляти себе як людину грубу, неедуковану. Зрозумійте мене. Покиньте ви всілякі упередження і говоріть зі мною, як з чоловіком. Годі ж мені записати в протоколі, що ви не сказали нічого. В якім світлі показав би я себе перед царем. Ні, ні, Мотре Василівна, повірте ви слову мойому, я вам лиха не бажаю, я навіть готовий постояти за вами. Скажу: жінка, котру важко досвідчила судьба, втратила батька, перебула чимало всілякого горя, з рідною матір'ю не могла дійти до ладу — гадаєте, не знаємо, хто така Мотря Кочубеївна. Але ж все-таки відчиніть свої уста, покажіть, що ви не легковажите собі царського суду й не помітаєте мною. Скажіть хоч дещо!

Мотря глянула на Меншикова.

— Чого хочеш, князю?

— Чого я хочу? Ось, приміром, мені цікаво знати, хто з гетьманом відійшов з Батурина, бо хто остався, знаю і знаю, що вони тут творили, між ними й ви, Мотре Василівна.

— З гетьманом відійшов мій муж, Іван Чуйкевич. Я їх випроводжала на поріг отсеї хати.

— А другі?

— Других не бачила й бачити не хотіла.

— Не хотіла. В тім-то і річ. Не хотіла... А знали ви, куди вони йдуть?

— Як знала, то про себе.

— Про себе. Гарно. Це все одно, що нічого не знали б. Ще гірше. Так тоді лишім це діло. Ви не хочете, значиться, видавати людей. Хоч це з вашого боку немудро. Бо ми вже й без вас знаємо.

— Як знаєте, то чого ж питаєте мене? Бачите, що мені балакати важко. Я недужа.

— Чого питаю? Бо це мій обов'язок, пані. Важкий обов'язок. Але якщо ви не хочете балакати про других, щоб не зраджувати їх, так, будь ласка, скажіть, чого це ви, женщина так делікатна й добре уроджена, дралися разом з мужвою, мов яка амазонка? Мені це інтересно знати, навіть дуже, хоч би для зрозуміння отсього сфінкса, що, зветься жіночою душею.

(Князь Меншиков любив себе показати образованим чоловіком, котрому не тайні чужі слова, котрий пройшов курс історії, не минаючи й міфології).

— Але, — .додав нараз, зриваючися з фотеля, — вам, мабуть, важко лежачи говорити. Позвольте, я вам подушку поправлю. Отак.

— Спасибі, князю. Питаєте, чого я боролася з ворогом, котрий облягав наш город? Бо він ворог, ворог, світлійший князю.

Офіцери, почувши новий зворот у допиті, зацікавилися. Дехто встав і підійшов ближче. Світлійший дав рукою знак, щоб вернулися на місця.

— Ворог, — повторив, киваючи головою. — А я гадав, що ми союзники у війні проти шведів. Значиться, не знали ми, в якому характері приходимо до вас.

— Союзник не вдирається насильно в город і не здобуває його, знаючи, що город дістав приказ від свого зверхника не впускати нікого в свої мури.

— Але ж цей зверхник зрадив царя, і ваш город не обов'язаний був його слухати.

— На це питання Батурин відповів вам тричі. Я інакше відповісти не можу.

— Не можете, жаль дуже! Та й за це вам спасибі. Знаємо, хто ми такі та як ставитися до вас. А то все ми дивилися на Україну, як на частину нашої держави, а тут — ми вороги! От тобі що! А чому ж бо те ми, москвичі значиться, вороги вашої України?

— Тому, що не приятелі, а чому не приятелі, це вже ваша річ. Видно, не хочете ними бути.

Офіцери штовхали себе ліктями. Розмова робилася цікавою. По рухах князя і його голосі крізь зуби знали, що в нім накипає нова злість і що він її довго не видержить. Вибухне, і тоді буде цікаво.

— Які ж то такі ворожі дійствія супроти вашої України помітили ви за москалями?

— Ще питаєш, князю? Коли славної пам'яті Богдан Хмельницький за Божою помочею визволив Україну і з доброї волі, вважаючи на спільну віру православну, піддався під протекцію московську, цар під присягою обов'язався у всіх правах і свободах заховати й обороняти військо Запорозьке і весь народ козацький український, землі нашої ні до своїх володінь не прилучаючи, ані не дозволяючи сусідам нарушувати їх цілості.

— Знаємо це і у великім поважанню тримаємо ім'я великого гетьмана Богдана Хмельницького.

— Ім'я то так. Але що сталося з його насліддям? Хто спустошив землю від ріки Случі до Дніпра, перегнав здавна там осілий народ у слободи, а землю передав у кормигу ворожу?

— Зробили це історичні конечності, сильніші від наших бажань. Але невже ж ті землі не заселилися наново?

— Самусь і Палій кращу відповідь дали б від мене. А мені ви позвольте спитати вас, що сталося з городами українськими? Ще за життя Богдана Хмельницького ваше правительство виманило собі право (Меншиков нетерпеливо порушився на кріслі, Мотря говорила дальше)... право тримати свою залогу в Києві, з тим, що її начальник не буде присвоювати собі ніяких прав до міста і до людності його. А тепер у Києві сидить воєвода, ніби другий гетьман і ніби сильніший ще від нього. В Переяславі, Ніжині, Чернігові і по других містах теж стоять московські залоги і не перестають кривдити народу. А наше військо, наші козацькі полки, що мали обороняти рідну землю, ви кидаєте по далеких землях, виставляєте їх на походи далекі, на бої важкі, на всіляку біду, щоб вони вигинули і щоб країна наша не мала своїх оборонців. Тоді вам лекше буде прибрати її до своїх рук, вольності наші покасувати, московські порядки

завести і саме ім'я України загладити навіки. І ви ще питаєтеся, князю, чому Батурин не хотів перед вами відчинити своїх брам і чому я боролася разом з батуринцями проти вас?

Меншиков слухав і не перебивав довгої промови. На ньому помітне було здивування, що жінка, і то молода й гарна жінка, знає історію й цікавиться політичними питаннями. У них таких жінок нема. Вони могли вирости тільки серед ліберального устрою, там, де шанувалася особиста свобода, де ідея незайманості й недоторкальності людини робилися життєвим, якщо не писаним законом. Його бистрий і від природи багато вивінований ум бачив величезну різницю між Києвом і Москвою, розумів, звідки випливає ворожнеча між москвичами й українцями. Два світи, два інші світогляди, дві культури, котрі важко звести докупи, як важко помирити воду з огнем. Між ними мусить іти бій, поки один із противників не ляже переможений, знесилений і надовго неспосібний до дальшої боротьби.

В душі признавав вищість такому жіночому типові, як Мотря, вважав його цікавішим і привабливішим від покірної, слухняної і безвольної північної жінки, і коли б не отеє важке батуринське діло, не відповідальність, яка тяготіла на нім, він радо побалакав би з Мотрею, як любив балакати з культурними, високорозвитими людьми. Але годі — треба кінчити діло.

— Позвольте, Мотре Василівна, завдати вам ще одно питання. Воно вже меншої ваги. Тут діло не в людях, а в предметах мертвих, безжизненних. Вам відомо, де гетьман Мазепа заховав свої гетьманські клейноди?

— Мені?

— Кому ж би, як не вам. Ви ж були близька до нього людина. Може, й ховали разом. Скажіть, де вони? Жаль, щоб такі дорогоцінні предмети попали в руки яких грабіжників, котрі їх продадуть торговцям за будь-

що. Це в вашім інтересі сказати, щоб вони не пропали. Правда? Отже бачите, я не вимагаю від вас нічого важкого й неморального, — будь ласка, скажіть.

Мотря захиталася на хвилину. Князь Меншиков говорив так переконуюче, що годі було не повірити йому. А що як хто із довірених видасть тайну і як дійсно клейноди попадуть у руки грабіжників, котрі їх поломлять на золото, повилуплюють дороге каміння й понівечать? Чи не краще, щоб вони перейшли до ворога, а пізніше вернули від нього до рук нового гетьмана. А все ж таки сказати — це значить видати тайну.

— Князю! — промовила, сідаючи на постелі, Мотря. — Ми все ще балакаємо на двох мовах і не розуміємо себе. Після того, що я вам сказала, мала я деяке право сподіватися, щоб ви дивилися на мене, як на людину свідому, розвиту й морально здорову. А ви, отже, ставите до мене вимоги, як до жінки глупої або неморальної... Тим вона кольнула Меншикова в саме серце. Довго здержувана злість добулась наверх з повною силою первісної людини.

— Мотре Василівна! — гукнув. — Ви обиджаєте мене. Я до того допустити не можу. Я тут вожд, заміститель найвищої волі царя. Я можу зробити з вами що завгодно.

— Робіть!

— І зроблю. Гадаєте, зжахнуся ваших гарних очей і ваших краснорічивих слів! Гадаєте, вчарували мене, як колись старого гетьмана!

— Обиджай, князю, дальше. Я безборонна.

— Не смій перебивати мене. Таке поведення дерзке, своєвільне, недопустиме. Я вговкаю тебе, білоручко, дамо, загнуздаю — о, загнуздаю, — на те я Меншиков! — А звертаючись до своїх офіцерів, він

ніби виправдував себе. — Господа, ви бачили, бачили, господа, як я поводився з нею. Ввічливо, наче Бог зна з якою дамою. Мав на ввазі, що це донька Василя Леонтійовича, а вона обиджає мене. Меншикова. Не смій. — Пустивши раз поводи своїй пристрасній вдачі, він заганявся чимраз дальше: — Фу, чорт! Мальована хахлачка! Гадає, водитиме князя Меншикова, як водила колись за ніс старого Мазепу, — а зась! Поклав твій батько голову на колоду, можеш ти спину підставити під кнут. Кнут не ангел, душі не вийме, а правду скаже... Фу!

— Князю! — почувся нараз голос Скоріна.

Меншиков повернувся туди. Глянули собі в очі... Європа — і по-європейськи вдягнена Азія, людина — і її личина, хитро придумана.

Скорін, о голову вищий від князя і куди ще вродливіший, нагадував в цей мент не Аполлона, а бога Ареса на полі бою. Серед своїх товаришів, від котрих несло горілкою і людською кров'ю, він скидався на чужинця, на мешканця з іншої планети, що припадкове заблудив туди. Ніби за кару його доля послала. З затисненими п'ястуками стояв недвижне, мов статуя, котра оживає нараз і дивується, побачивши своє окруження. Меншиков — дійсність. Скорій — фантом, мрія майбутніх людей. Стояли супроти себе і міряли свої сили. Все принишкло кругом. Що значили при них ті пахолки, прислужники, раби царської волі?

— Чого тобі, Петре Павловичу? — спитав князь, насилу здержуючи свій гнів. — Хорий, так іди! Не спиняй діла.

Скорін, замість відповіді, ступив кроком вперед.

Князь кроком подався назад.

Реальний, тверезий ум світлійшого з вправою московського торговця став перечислювати усі здобутки і втрати з отсього ризиковного діла. Скорін не будь хто. Його полк пропадає за ним, Скоріна шанує цар,

жорстоке поведення з вищим офіцером могло б викликати небажаний настрій серед офіцерських кругів. І на козацьких старшин могло погано вплинути. Треба, значиться, уговкати цього дивака-фантаста, тую перевернену голову...

— Петре Павловичу, чого тобі? Ну, скажи, чого тобі? — спитався лагідніше.

— Князю, це жінка! Пошануй її горе, доволі того знущання.

Князь Меншиков глянув на Скоріна пронизливо, довго і кивнув на драгунів рукою.

— Винести її геть, до найдальших кімнат! Вартових приставити до дверей. Під вікнами також. Нікого не впускати, крім матері. Чекати дальшого розпорядку.

Мотрю винесли. Князь Меншиков приступив до вікна. Тарабанив пальцями по шибках і дивився в напрямі в'їздової брами. Там виростали палі один біля другого, і на них вилися в муках люди.

— Бунтарі! — вицідив Меншиков крізь зуби і повернувся на салю.

Скорін усе ще стояв.

— Чого тобі, ну, чого тобі, Петре Павловичу? Ти, мабуть, з глуздів збився. Пора отямитись. Причарувала тебе хахлачка? Офіцер, полковник! З потомствених дворян!

Скорін мовчав. Але уста його дрижали від множества слів, котрі тиснулися на них з глибин душі.

— Ти ще торчиш? — і Меншиков підступив до нього. Глянув і згірдливо всміхнувся.

Чув, що небезпека минула. Тепер лишалося підскочити, замахнутися і грімким поличником покінчити цей дивний інцидент. Але княжа рука не підіймалася на цей божеський архітвір. Заложив руки в кишені й пустився кругом стола.

— Господа офіцери, — казав, — так бути не може. Я знаю, що війна роздратовує чоловіка до краю. Але на те ми офіцери, щоб панувати над собою. Хто хоче побіджувати других, мусить в першу чергу побідити себе. Жадаємо дисципліни від салдатів, а самі її не вміємо тримати, чого доказом нинішнє поведення Петра Павловича. Чоловік здоровий і при повному умі чогось такого ніяк зробити не може!..

— Князю! — пробував йому перебити Скорін, але князь обернувся наглим зворотом, став біля стола, ліву руку опер на нім, а праву випрямив в напрямі дверей.

— Проч мені з очей! — гукнув, аж усі, що були в салі, присіли і зі страху дух в собі заперли.

Розуміли, що це рішаюча хвилина. Дві вдачі, два світи стиралися з собою. За одним була правда, а за другим — сила. Один боровся за право людини, другий — за право поневолювати її... Котрий з них побідить?

Скорін випрямився, як струна, кинув, собою вперед, зробив два кроки в напрямі стола і став.

— Князю! Так дальше не можна. Доволі того, доволі!

— Проч! — повторив князь, показуючи дальше на двері.

Скорін глянув на князя поглядом, повним жагучої погорди, повернувся і — вийшов.

Ніхто не дивився за ним. Всіх очі прилипли до блискучої рід брильянтових перстенів руки світлійшого. Тая рука в міру того як Скорін наближався до дверей, опускалася все нижче. А коли двері замкнулися за Скоріним, упала на стіл.

Князь Меншиков відітхнув свобідніше.

Побіда була за ним.

Сів і почав щось писати на листах грубого, зеленавого паперу гусячим пером, карлючками, котрі придумав для власного вжитку.

В салі було так тихо, що чути було стони колесованих на подвір'ю людей і рев насаджуваних на палі сердюків.

Нараз усі підскочили на своїх місцях. Князь також. Його перо, як леміш, що вихопиться з руки ратая, заскребло на папері, лишаючи за собою чорну борозну й кілька цяток, мов кілька грудок викиненої з борозни землі.

Хтось стрілив. І то недалеко. В перший мент здавалося, що в салі.

Вбіг драгун.

— Ваша світлосте, позвольте доложити вам, що його високородіє, господин полковник Петро Павлович Скорін зводили наложити на себе руку!

Князь Меншиков устромив у чорнильцю перо і відсунув від себе папери.

— Петро Павлович Скорін?

_ Так, ваша світлосте. Полковник Скорін застрілився.

— Де?

— Отут, перед сходами. Ще живий. Але куля пройшла крізь лоб.

— Лікар є?

— Покликали.

— Так, харашо. Можеш відійти.

Князь Меншиков подався на спинку фотелю і закрив долонями очі. Обчисляв усі плюси й мінуси того так несподіваного інциденту.

Скорін пустив собі кулю в лоб. Сам, з власної і непримушеної волі. Це факт. А все інше — неважно. Скоріна любив цар. Одного любимця, значиться, менше. Це важно. Міг згинути в бою, згинув з власної руки. Хай з Богом спочиває.

Рахунок, значиться, не найгірший.

І Меншиков глянув кругом стола.

Офіцери сиділи, як і перше. Сонний майор, не виносячи мовчання, борикався зі сном. Кліпав своїми вузькими очима. Той, котрого копнув сердюк, вже не жовк і не зеленів, але все ще тримався за черево руками. Горілка з перцем розігрівала його. В деяких очах помітне було здивування. Сенсація.

Єсть нова тема до "коришпонденції".

Але щирого жалю не виявляв ніхто. Покійний Скорін був вояк хоробрий і товариш чесний, та — дивак. З ніким він близько не зійшовся, ходив, як не від світа того. Почувався чужим серед своїх. Може, так і краще, як він зробив. З таким чоловіком годі себе почувати безпечним. Ніколи не збагнем, що він гадає і що може зробити. Що для всіх біле, це для нього чорне. Хай з Богом спочиває.

— Панів офіцерів, — почав князь Меншиков, — беру на свідків, що я покійного Петра Павловича не довів до того, що він з собою зробив. Не повинен я в смерті його.

Офіцери піднялись зі своїх місць.

— Яз ним поступив лагідніше, ніж наші військові приписи велять.

Всі притакнули, а сонний майор додав:

— Покійний Петро Павлович не віднині шукав собі смерті. У боях ліз де найгірша біда.

— За це ми й пошануємо його як хороброго офіцера непобідимої армії його величества царя, — заявив Меншиков, але пригадав собі нараз, що, може, Скорін ще й не вмре, бо не від кождої кулі люди вмирають. Він плеснув у долоні.

— Принести Петра Павловича тут!

Принесли трупа й поклали серед покою. Обступили його кругом і дивилися без спочуття. На війні труп — це явище звичайне. Лікар стояв оподалік.

— Врятувати не міг? — спитався його князь.

— Ніяк не міг, ваша світлосте. Куля застряла в мізку, увійшла правим виском.

Несміливо підійшов і пояснював, що спричинило смерть. Внутрішній розлив крові, тут безсильна всяка поміч лікарська.

Світлійший приклонив коліна, перехрестився й прошепотів молитву. Всі пішли його прикладом, навіть лікар, хоч про нього казали, що він лютер і в Бога не вірить.

— Такий красунь і так опоганив себе, — сказав князь, встаючи та стріпуючи порох зі своїх колін. — Свиня, іменно свиня! Бога в серці не мав. Як можна таке безобразіє з собою робити! Ось до чого, милостиві господа, доводить філософія. Іменно філософія. Не роздумуй над життям, а лиш жий, та ще коли тобі літ мало що понад тридцять і коли носиш офіцерський мундир. Для офіцера потрібна шабля, а не книжка, послух і карність — це для нього закон. Накрить його! — Хтось накинув на покійника плащ, бо світлійшому здавалося, що Петро Павлович підносить ліву повіку і дивиться на нього... Шкода таких очей. Другого такого офіцера в цілій армії нема. Щоб цар не затужив за ним. Може, ще раз схоче глянути на нього. — Залишити його до завтрашньої днини тут. А завтра вранці поховати з почестями серед саду! — Світлійший надумувався хвилину. Потім кивнув на лікаря. Відійшли набік і балакали пошепки. — Як гадаєш, не можна б забальзамувати того тіла?

— Важко, ваша світлосте, не берусь. Матеріалів нема, і діла того ніколи я не робив, не вмію.

— А що ж ти вмієш? Живих краяти? Не дивуюся, що вас люди не люблять.

Фізікус здвигнув раменами.

— Багато ми маємо ворогів на цім світі.

— А на другім ще більше, — додав світлійший. А по хвилині: — Але голову Петра Павловича можеш вложити в спірітус?

— Це я можу зробити.

— Так вложи. Може, цар схоче колись подивитися на неї, а може, примістить у своїй кунштукамері — отже! Лиш відтинай так, щоб ніхто не бачив. Люди суєвірні, дурні — розумієш?

Лікар притакнув, поклонився і подався назад.

— Господа! — звернувся світлійший до своїх офіцерів. — Нам тут більше нічого робить. Поїдемо в город!

Поправив шаблю і ордени, вбрав капелюх, йому подали царськими соболями підбитий плащ і відчинили двері.

ТАЇНСТВО

Під окопом гуртом ордонансів розмовою скорочував нудьгу дожидання.

Салдати водили старшинських коней по боковій алеї.

Коні задирали голови, витягали шиї й іржали. Вітер грався листками, розносив згар.

Клапті чорної сажі падали на коней і на людей. Коні порскали, люди чхали. "Здоров!"

Годі було вгадати, чи це вечір, чи ранок, осінь, чи зима яка, чи томлячий сон.

Брудно, гнітюче, тьмаво.

— Фу, чорт! Який поганий день! — сказав світлійший, ступаючи по сходах.

Гадав, що дихне свіжим воздухом, а тут дими.

— Ще не вгасили? Доволі того фаєрверку! Послав у город ордонансів і казав гасити пожежу. На стежці, недалеко сходів, ступив у калюжу крові. (Червоніла на білім снігу. Видно, що люди оминали її). Кілька крапель бризнуло на білі штани світлійшого... Кров Петра Павловича.

— Свиня!.. Чом не запрятали?

Набрав у пригорщу снігу й витирав пляму. Але кров не сходила. Тільки розмазав її.

Пригадав собі народне повір'я. Крові, котра про вбийника свідчить, не змиєш...

Дурне! Якби це правда, то не один ходив би червоний від ніг до голови. Перший цар...

Світлійшому підвели коня.

Вичищений, білий, без червоних панчіх.

Світлійший поплескав його по шиї. Але кінь відвернувся від нього.

— Чого ж ти відвертаєшся від мене, дурню! — і притулив своє лице до гарної голови звіряти. Чув, як кінь дрижав, аж постогнував. Жилки надувалися, ноги тремтіли. Кінь то дивився перед браму, де торчали

людьми оздоблені палі, то озирався позад себе, де на подвір'ю мучили "бунтарів". Припікали, колесували, здирали скіру.

— Чого дрижиш, ну, чого дрижиш, дурнику? Тобі не зроблять нічого. Не дам. — І світлійший поцілував коня у білий лискучий лоб.

— Іди з ним у бокову алею! — приказував салдатові. — В сад. Бачиш, звірина полошиться, нервується. А ти чіпиш тут не знать чого. Не бачив, як саджають на паль?

Салдат узяв коня за поводи і повернув ним у сад.

— Не шарпай трензлею, вважно провадь, скотіна!

За світлійшим півколесом стояли офіцери.

— Підемо, панове, до Мішки, — сказав князь і усміхнувся, ніби провадив їх туди, де грають серби, танцюють циганки, а карли творять непристойні жарти.

Мішка подвизався. Докладав усіх зусиль, щоб показати себе справжнім мистцем.

— Молодець Мішка! — гукав на нього світлійший.

— Рад послужити вашому величеству, — відповів катюга.

— Дурний ти, Мішка, я не величество, я тільки світлійший, — поправив його князь.

— Як звав, так звав, коби що дав, — не засміявся, а ніби заіржав Мішка.

Меншиков добув з кармана таляра й кинув йому.

— Славний малий, та розуму в нього, як у здохлого теляти. Підемо.

Увійшли у велику гетьманську маштарку, бо повози поїхали з гетьманом, а ті, що залишилися, відставлено до московського обозу. В куті дрімали ще які дві старосвітські брички, спадок по Самойловичу. В них спали мертвецьки п'яні салдати.

Загалом тверезих тут не було. Мученики — п'яні від болю, мучителі — від горілки. Мішка не жалував її — ради "усерднішого дійствія".

Вже сам воздух п'янив. Слабших офіцерів млоїло, їм робилося недобре.

— Нагидив, скотина! — сердився на них світлійший. — Пашол вон! Ще, чого доброго, облюєш мені каптан.

Щасливі, що таким дешевим способом увільнилися від дальшого обов'язку бути свідками "таїнства" [5], вибігали надвір.

— Бачить, скотина, що віддасть учорашній обід, і чекає. Офіцієри! Вам треба було бачити, як цар усмирював стрільців. А то їх млоїть, як хахлам добираються до шкури.

Світлійший дійсно сердився, дивлячись на тую м'якосердність. Він привик до страшного "Преображенського уставу", куди не раз заходив з царем, подивляючи його невичерпані концепції в вигадуванню щораз нових способів мучення людей.

Меншиков завидував цареві це тільки його царського вінця, але й тої велетенської сили, того "твердого характеру", котрому ніщо й ніколи не могло устоятися. Він хотів наслідувати царя, щоб стати гідним його співробітником. На кару батуринців дивився як на завдання великої ваги.

Скинувши рукавицю з правої руки, брав розпалену шину і водив нею по голій спині прикріпленого до лавки старця, приговорюючи:

— Отак його, сукина сина, полегеньки та помаленьки, щоб руку нашу почув. Тверда московська рука, що, хахли питльовані, га?

Тіло шипіло, надувалося, шкварилося, як на сковороді м'ясо, і по маштарці розходилася противна м'ясна вонь.

— Чого ревеш? — гукав світлійший. — Ну, чого ревеш? Не хотів роззявити рота на суді, так і тепер мовчи.

Жертва не видержувала муки. Благала милосердя і пощади, обіцяла сказати все, що знає. Її відчіпали від лави, обливали водою і заставляли зізнавати. Та з зізнань нічого не виходило. Одні якісь нерозгадані фантасмагорії.

Виносили трупа з маштарки, щоб не заважав.

— Духом вони кріпкі, черкаси то, але тілом наш чоловік сильніший, — говорив князь.

— У наших більше вправи, — завважував сонний майор. Він щолиш тут продрухався, мабуть, тому, що бачив діло, а не слова.

— Так, — притакнув світлійший, — нашуих б'ють, а козаки, ніби шляхтичі польські, походжають собі безпечно, мов які графи. Але заждіть! Провчимо ми і вас. Буде одна держава, один цар і один кнут, — незалежники!

Меншиков сердився на привілеї хахлів. Що ж то, вони з іншої глини, як москалі?

— Натягай кріпко! — кричав на тих, що поміж двома лавами розтягали якогось здорового й кріпкого сердюка.

— Це не баба на постелі лежить, а хлоп, як дуб, його хоч волами розривай. Таак!

Кості хрустіли й вихоплювалися зі вставів. Сердюк, зціпивши зуби, глухо стогнав.

Світлійший допитувався його, де гетьманські клейноди.

Мученик, замість відповіді, тільки страшно глянув на своїх катів.

— О, того лиш пусти, — шипів князь, — так він скочить тобі до очей, як тигр. Уговкаємо ми вас, бунтівники, заговірники, ізмєнніки!

Меншиков підступив туди, де кнутами били. Він любив пописуватися своєю силою. Щоб не гадали люди, що малий, так слабий. Подивіться. Вихопив кнут з рук салдата, плюнув у жмені й замахнувся. Удар був настільки сильний, що кров приснула з тіла просто світлійшому в очі.

— От так його! — похвалив сам себе і казав подати води, — промити лице. Наставив долоні, один з офіцерів лив воду з гарно поливаного, полтавського збанка, а світлійший долоні підносив до лиця, розмазуючи кров по цілій голові. Довго не міг її обмити, нарікаючи на тонку козацьку скіру. — В наглого чоловіка вона, як підошва, груба. Взагалі, ми грубошкурий народ, а в них шкура тонка, жіноча. Лиш доторкнися — і сикне, як фонтан.

— Погодітє, задам я вам пам'ятку, до нових вєніков не забудєтє! — повторив улюблену погрозу царя. — Чого не дописав Мазела в коришпонденції з Карлом, це я вам напишу на спинах. Мого письма ніякою водою не змиєш. Меншиков краще травив, коли виговорився гаразд. Услужний офіцер, той, котрого сердюк штовхнув був у черево,

побачивши, що його світлість миється, а нема в що втертися, забув про біль, побіг у палату й приніс гарно вишиваний рушник.

— Спасибі тобі, — дякував світлійший, втираючи свіжовмите лице. — От до того вони мистці, черкаси ті. Скрізь люблять оздобу і розуміються на кунштах. Сховай цей рушник, пригодиться. Лиш не вкради, бо всі ви природжені злодії — вори. "Болiє клонiтеся к лакомству і карману, нежелі к службє", — повторяв Петрові слова, а нахилившися, шепнув: — Та не за те злодія били, що вкрав, а що дався зловити.

Оба розсміялися сердечно.

Людей карали дальше.

Ціла величезна маштарня перемінилася в один великий біль, в один страшливий стон, в одно благання смерті. Тут вона являлася одинокою надією, останнім схоронищем перед жахливими муками катів. Світлійший ходив від жертви, і оком знавця приглядавсь до операцій. Любив совісно повнити свою службу і хотів мати чисту совість перед царем. Не можна сказати, щоб не любив тієї роботи. Вона йому давала більше емоцій, ніж театр або концерт, била на нерви, загострювала апетит. Світлійший більше їв і краще травив, надавившися на муки людські. Краще смакувало йому його власне безпечне життя.

"Безпечне? — і він задумався. — Невже ж може хто бути безпечним у Росії, поки тут царює Петро?"

І в душі світлійшого "решпект" перед царем боровся з ненавистю до нього. Це, друге, почуття перемагало. Світлійший чув, що він не любить царя, тільки боїться його. Царя не любить ніхто, навіть рідний син — ні. Бідний цар...

І світлійший зітхнув. "Всі ми з рабською покорою всепідданіше коримося перед ним, але дякували б Богові, коли б послав його до чорта. Всім нам він скорше або пізніше голову скрутить".

— Як б'єш? Не спішись! Кнут не втече! — гукнув світлійший, і удари залунали з новою силою.

По них чувся вже не зойк і не стон, але тихе, ледви помітне скомління.

— Ваша світлість, — підійшов до нього услужливий офіцер, — позволять сказати собі, що лице ще не вмите як слід.

— Кров?

— Точно так.

— Де?

— На правій повіці.

Світлійший плюнув на палець і потер повіку.

— Зійшла?

— Ще не зівсім.

— Нехай їй чорт.

А в душі погадав собі: все змиєш з себе, тільки людської крові ні. Все одно — на штанах чи на повіці, Петра Павловича чи котрого із хахлів.

— Підемте! — звернувся до офіцерів.

— Тут уже без нас покінчать. Вийшли з маштарки і побачили тих, що їм недобре зробилося.

Стояли бліді, як стіна.

— Офіцери! — сказав до них згірдливо князь. — О-фі-це-ри! А може, в вас совість нечиста? Треба наїзусть вивчити воєнний устав. І треба все як слід робити, що він велить.

Випрямився і відітхнув глибоко.

— Знаєте, панове, такий моціон корисний для нашого здоровля. Найкращим аргументом на це його величество цар. Историческія і философскія кніги, псалми, акафісти, кантики і мадригали, танці і пінія — все воно нікуди не годиться. Мужеська душа потрібує чогось героїческого, потрібує трудів, небезпек, боїв, без того вона м'якне і бабіє. Підемте, господа, туди, де подвизається мій Мішка.

Мішка подвизався. Колесував.

Це була його найулюбленіша робота. Він так "іскустно" прикріплював свою жертву до колеса, що вона не могла навіть скорчитися, не то розпростувати члени. Та ще вмів Мішка не спішитися, а робити діло з "промежутками". Як спинялося колесо, прискакував знов і врадувано гукав:

— Ліва рука вже пішла до чорта.

То знов:

— Але ж покололася права лаба. І сам ляйбмедікус не поскладав би її тепер докупи. Ого!

— А якби так тебе? — завважив хтось.

— Так що? Гадаєш, не видержу? — і Мішка шкірив свої великі рідкі зуби. — Але мене то на колесо за що? Хіба я вірно не служу батюшці цареві?

Це був його перший і останній аргумент. Поза ним Мішка нічого більше не знав. Вірна служба царю й отечеству — і хай світ цілий валиться. На черкасів дивився як на завзятих ворогів. Мучив їх з насолодою. Але й без того мучив би кого-будь, кого б сказали. Навіть світлійшого, коли б приказав цар. Хіба не все одно?.. Щоб давали роботу, щоб дурно хліба не їв.

Колесували на майдані, прилюдно, для більшого пострaху людей. Тих, що не погибли у нічному бою, що їх виловили по далеких садах, витягнули з пивниць, з ям, добули з очеретів, гнали туди, хай дивляться, яка кара чекає кождого, що важиться ставити опір цареві в його задумах великих... Бунтівники!

Світлійший хотів такого страху нагнати Україні, щоб вона присмирніла навіки. Коли він входив зі своїми офіцерами на майдан. Мішка якраз колесував якогось хлопця. Ломив йому руки, ноги, одну за другою, "з промежутками", безсердечно, по-звірськи, гірш звіра. Світлійший глянув в обличчя мученика й відвернувся. Такого болю він не бачив ще в нікого і ніколи, хоч бачив так багато.

— Ну годі. Мішка, годі! — сказав і скривився. — Бачиш, то ще дитина. Не годиться.

Але Мішку годі було спинити, як годі вирвати зловлену пташку з зубів старого кота. Світлійший шаблею відрубав голову хлопчині.

— Тут уже й нас не треба, панове! — сказав до офіцерів. — Не хотів би я попастися до рук отого Мішки. Звір, істинний звір.

— Рад вдоволити ваше височество, — впевняв світлійшого кат і віддав йому по-військовому честь.

І Меншиков відвернувся від його з омерзінням.

— Кровожадний тигр, без совісті, без серця!.. Поїдемо в город, панове.

— Аз тими що робити? — спитав Мішка, показуючи на товпу на майдані.

Князь надумувався хвилину. Було їх кількасот. Деякі виглядали так нещасливо. Будили милосердя навіть у душі Меншикова, так недоступній для того благородного почуття. Меншикову хотілося помилувати хоч тих, що не мали ніякої вини за собою, крім тієї, що черкасами родилися. Все ж таки це християни, православні люди, одної віри народ. Може, вони й не брали участі в бою... Помилувати?! Так, але на це треба багато часу, щоб розслідити діло й перевести суд. Меншиков має на нині суду досить. Напсував собі крові досить чимало. Тут треба поступати скоро, нагло, рішучо. Ті люди не пускали його в город. Насміхалися над ним з мурів. Зневажали його. Меншиков зневаги нікому не простить, хіба сильнішим від себе.

— Половину з них, — рішив, — повісити, інших скоротити о голову! О голову, бо вони зависоке її держать.

— Рубати? — спитав кат.

— Рубати! — відповів князь. Мішка почухав потилицю.

— Багато діла буде.

— Старайся, Мішка, — заохочував його князь. — Тільки чуєш, не сідай нині до обіду. Підіжди — повечеряєш.

Меншиков знав, що спрацьований Мішка був спосібний з'їсти й цілого барана. А потім клався (спати) і спав два-три дні. І не було тоді такої сили, щоб рушила його. Можна було гарматами котити — не чув. Лежав надутий, як гора. Постогнував крізь сон. Кидав собою, як зловлений сом. Годі було перейти попри його, не затуливши носа.

* * *

Коли світлійший переїздив попри палі, на котрих сиділи "бунтівники", його гарний кінь сполошився. Ставав дуба, рвався на боки, стогнав.

Услужливий офіцер відступив світлійшому свого коня. Цей ішов спокійно.

— Чому це так? — питався світлійший офіцера. — Мій не хоче йти, а твій іде спокійно.

— Бо мій кінь, ваша світлосте, вже мало що видить. Сліпне зі старості, — відповів той.

Світлійший оком знавця дивився на палі.

— Нічого, — казав. — А все-таки краще застромлювати на залізні шпилі.

— Хахлам і деревляних досить, — завважив офіцер.

— Правда.

Світлійшому пригадалася Красная площадь у Лобного мєста в Москві. Там від року 1698-го торчали на залізних шпилях голови збунтованих стрільців. Сам цар їх повідрубував і позашпилював "собствеяною рукою" при звуках сурм і при грюкоті бубнів.

Чи не зробити б у Києві такого параду? Не зашкодило б.

Навіть найстрашніші кари забуваються згодом. Стають казкою давноминулих днів. Людям треба "argumentum ad oculos" [6]. А тим паче хахлам. Це вельми свавольний народ. Нікого не бояться. Треба їм раз нагнати страху. Всіх їх не виріжеш. Особливо тепер, коли цареві треба багато війська на війну зі шведом. Хахли — воїнственний народ.

І світлійший зажурився. Чи не буде сердитися цар, що він вигубив так багато людей, та ще таких спосібних до бою козаків?.. Світлійший скаже, що згинули з оружжям у руці, і цар заспокоїться. Скаже, що не хотіли здаватися. А безборонних він винищив розмірно мало. Кількасот людей покарав примірно для пострaху. Цар губив куди більше...

Переїжджаючи вільною ходою попри палі, роздумував над тим, які б то нові придумати кари, щоб слава про них розійшлася широко й далеко по збунтованім краю, бо сам Батурин назавтра стане городом мерців. Лишуться тут тільки згарища і трупи. Інакше бути не може...

За проїжджаючим князем поверталися посаджені на своїх сідалах жахливих сідельники страшні й водили за ним кривавими очима. Годі було зрозуміти, чи благали пощади, чи посилали свій останній прокляття...

Все одно!

І світлійший стиснув острогами сліпуватого коня. Минаючи останній паль, спитав:

— Добре сидіти?.. Що?

ГЕТЬМАНОВІ СКАРБИ

Офіцери їхали за князем в приличному, воєнним уставом приписаному віддаленню.

Деякі здригалися, але не показували того по собі. То поправляли плащі, то погукували на коней, що нерадо проходили крізь страхітну алею.

На деяких обличчях малювалася дивна, тупоумна цікавість, яка буває звичайно в малорозвитих людей, коли їм доводиться бачити людські муки. Ні жаху, ні спочуття.

Тільки ті, що їм недобре робилося в маштарці, понурили голови й поплескували коней по шиях, ніби то коні бояться, а не вони.

Проїхали.

Довго ще бігли за ними стони й важкі зітхання. Чіпалися кінських копит, хотіли завернути князя. Але князь не любив вертатися з дороги.

Нема нічого небезпечнішого для вождя, як на війні показати себе м'ягким.

Тільки чоловік твердого серця може втримати дисципліну.

Хай конають.

М'ягкосердні офіцери під'їхали до себе. Їх коні ступали рядом.

— Страшно, брат, що?

— Життя — один жах. Краще не думати, а жити.

— Мого дядька теж посадили на паль в Москві, на Красній площі, біля Лобного мєста. Розказувала мати, що три дні й три ночі сидів. Страшно мучився.

— Один сам собі життя відбирає, а другий рад би вмерти і не може.

Під ногами хлюпотіло болото — зі снігом і кров'ю перемішане.

— Гидко так. Не дивуюся, що Петро Павлович наложив руку на себе.

— Тільки ти, чуєш, не пробуй. Дивись на мене, брат. Мій батько був стрільцем. За царевною стояв. Зарубали. А я все ж таки, славити Бога, капітан. І зі мною всіляко бувало. Як дуже зле, то гадаю про матір. Усе треба про когось гадать.

Над городом висів туман. Густий, сірий, аж чорний. Все губилося в тій мутній імлі. Тільки іноді спалахне щось, скипить, заклекотить, полум'я бухне високо й гасне. Салдати гасили пожежу. Бігали по Батурині, як по пеклі чорти. Як привиди, суєтилися їх чорні силуети.

Коні стиралися боками о себе, їздці штовхали себе чобітьми. Відрадніше було.

— Як дивлюся, брате, на отсей Батурин, то не знаю, чи я жию, чи мені тільки сниться.

— Кажу тобі, не думай. Горе думаючій людині.

— Гадаєш, цар і Меншиков не думають?

— Їм вільно, а нам ні. Вони за всіх думають і відповідають за всіх. Наше діло слухати й робити що нам велять. За роботою забуваєш про все.

— Гарна мені робота!

Їм коні перескакували через трупи. Лежали то одинцем, то на купах.

З перерізаними горлами, з поторощеними черепами, з проколеними наскрізь грудьми.

Коні жахалися і відскакували набік. Треба було поводи кріпко тримати в руках.

Іржали. Те іржання далекою луною гомоніло серед мертвецької тиші. Салдати не кричали, не кляли, як звичайно.

Здавалося, що й вони зжахнулися свого нічного діла. Гасили останки пожежі та стягали трупи, бо не можна було не то проїхати, але й пройти. Їх черевики і чоботи, камаші і штани були поляпані кров'ю, як у різників.

— Жорстокий наш народ, — почав молодий капітан.

— Кождий народ жорстокий, нема нічого страшнішого, як пустити людей на людей.

— А все ж таки чого ми так мордуємо тих хахлів?

— Щоб вони не мордували нас.

— Хахли?

— Гадаєш, що не вміють? А Синоп, Трапезунт, а Царгород?

— Але до нас вони не пхаються.

— Бо не потребують. Мало в них землі і всякого добра?

— Тому, гадаєш, поруйнувати треба.

— Треба чи ні, це знати цареві, не нам. Цар, кажуть, до моря іде, крізь Pontus Euxinus [7] до Персії та до Індії багатої, цілий світ підіб'є, як другий Олександр... А ми люди його.

— На мене, то найкраще дома сидіти. В нас деревенька така уютлива, ставок і річка протікає. Перед хатою на стовпиках рундук. Як сядеш вечером і задивишся перед собою, на поля, на ліси, на шуварі, повні водної птиці, так прямо рай. Нічого тобі й не треба. Та ще коли б дружина люба й вірна, та двоє-троє діточок...

Минали хату, перед котрою на подвір'ю лежала ціла вирізана сім'я. Батько, мати, дідусь і кількоро діточок. Сам дріб. Чіпалися одежі батьків, і так їх порізали.

Офіцер зняв капелюх і перехрестився.

— То ще ніщо, — потішав його товариш. — Я тут бачив куди ще жахливіші картини. Випорювали дітей з матірних лон... Тьфу!

— Ну, брат, кажи що хоч, а таки наш салдат — то дич.

— Салдати такі, як їх офіцери.

— А офіцери, як вожд.

— Від вожда прикази йдуть. Він відповість за все.

— Перед ким?

— Перед Господом Богом відповість.

— Чекай псе, нім кобила здохне.

Доїздили до майдану.

Тут світлійший зупинив позиченого коня й пересів на свого. Цей стенувся, почувши пана. Не полошився, лише квичав, як свиня. Меншиков гладив і заспокоював його.

— Здурів кінь, сказився! Заспокій же ж ся раз!

На майдані "під караулом" стояв спорий гурт козаків. Між ними чимало старшин, іменитих родів сини. Порубані, посічені, покалічені й обезвічені, в подертих сорочках, бо свитки й контуші, нав'ть чоботи москалі з них позабирали для себе, робили вражіння відірваних від шибениць або знятих з лави тортур. Нагадували перших християн в римському Колізею, кинутих на поталу диких звірів.

Меяшиков переїхав конем перед тим фронтом. Пильно заглядав кождому в очі. Шукав між ними знайомих, в першу чергу Кенігзена і Чечеля. котрих конче хотів дістати в свої руки. Їх не було. Князь сердився.

— Де полковник Чечель? — гукав. — Хоч би з-під землі, а я його мушу добути.

Козаки здвигали раменами.

— Брехуни, облудники, фарисеї! Від вас ніколи не довідаєшся правди.

Наїхав на котрогось конем. Кінь знявся на задніх ногах, але на чоловіка не скочив.

— Говори, де полковник Чечель?

— Не знаю, ваша світлосте. Може, вбитий.

— Брешеш! Не вбитий він. Салдати скрізь між трупами шукали. Кажи, де заховали, а то язики повириваю, шкуру живцем здеру.

Козаки мовчали, як німі. Світлійший повернувся до своїх.

— Привести мені Мішку сейчас. Вішати й голови рубати може хто-небудь, а мені тут доброго майстра треба, бо тут панове старшини, люди образовані, значиться, не чернь. Знали вони, що таке зраджувати царя, знали...

Світлійший закашлявся, дим зайшов до горла.

— Як панове старшини вітали моїх послів, так я привітаю їх. Ще краще, бо князь Меншиков не хоче оставатися в довгу.

Ворони надлетіли такою великою хмарою, що темно зробилося нараз, зняли такий крик, що світлійшому годі їх було перекричати.

Казав стріляти до них. Птахи розліталися на всі боки. Нараз двох ордонансів прискакало на спінених конях.

— Що таке?

— Гетьманські клейноди знайшлися.

— Лиш клейноди?

— І грошей чимало теж.

— Де?

— В окремому склепу.

Світлійший погладив вус. Блиснув очима, як вовк. Не скрив жадоби гроша.

— Безпечні там ті скарби? — спитав.

— Так, ваша світлосте. Коло того склепу варти ратним строєм стоять і бережуть грошей і клейнодів тих накріпко, щоб крадежі й "утечки" з ними ніякої бути не могло, — відповів, ніби з книжки прочитав, ордонанс.

— Харашо. Побачимо.

Навіть про козацьких старшин забув. Вість про Мазепині скарби полонила його ум.

Був певний, що ті скарби чималі. У кого ж і є гроші, як не в Мазепи?

Меншикова свербіли руки. Щось до них нині прилипне. Покликав одного із полковників, котрому більше других довіряв.

— Передаю на тебе тих людей, — показав на козацьких старшин. — Їх треба покарати відповідно до ранг і до заслуг. Добиратися їм до живих печінок помаленьки та полегеньки, щоб чули, що здихають. Зараз тут Мішка надбіжить, він мистець. Добре пильнуй, щоб не втік котрий. Молодшим повідрізувати уха й носи, подломити руки, поприв'язувати до дощок і пустити на Сейм. Старших, — тут Меншиков підніс свій голос, — поздиравши їм їх хахлацькі чуби, повісити, й шибениці теж на тратвах з водою на Сейм пустить. Хай пливуть на пострах неспокійної країни! Побачимо, чи захочеться хахлам бунтуватися вдруге.

Повернув коня, але пригадав собі, що він полошиться, і пересів на другого.

Кивнув на своїх офіцерів і пустився назад на Гончарівку. Сердився, що не прочищено головної вулиці. Скрізь бельки, головні, трупи. Годі

було проїхати. А світлійший спішився. Тягнуло його Мазепине золото до себе.

Ворони знов збилися у велику чорну хмару і летіли за ним. Ніби де князь, так для них і жир. Хоч жиру і без того скрізь було багато.

Більше, ніж сподівався князь. Навіть більше, ніж того хотів. Як семейний чоловік, нерадо дивився на помордованих жінок і дітей. Але, Боже ти мій! Це ж війна. Ще гірше ніж війна, — бунт!

"САВСЬКА ЦАРИЦЯ МАГДАЛИНА"

Мотря після допросу лежала в боковій, далекій кімнаті сама-одна.

Знала, що за дверима і під вікнами стоять вартові, котрим приказано "со всяким остерегательством" присмотрювать за нею, щоб туди ніхто не увійшов і щоб вона "утечки не учинила".

Дубові віконниці на залізних завісах при вікнах, з малими, в олово оправленими шибками позамикано наглухо. В кімнаті темно було, неначе серед ночі.

І добре. Бо, дякуючи тому, Мотря не знала, що діялося иа майдані і в маштарці. Чула тільки стріл, але за останні часи так до стрілів привикли, що не гук, а тишина бентежила її.

Щолиш в тій тишині, лежачи безсильно на постелі, почувала всю велич свого горя. Була здана на ласку й неласку ворогів. Може, вже вирішено її долю. Може, за хвилину відчиняться двері й увійдуть кати.

Не бентежилася тієї гадки — деревіла. Пережила стільки, що тратила чуття. Що гіршого могло статися від того, що вже побачила? Очима тіла й душі... Жахливі картини пересувалися перед нею, забираючи з собою останки сил.

Тривала завішена між небом і землею, між життям і смертю, рвалися останні волосинки свідомості, терпли руки й ноги, переставало бити серце, ось-ось, і полетить стрімголов, як летіла колись на розгуканім коні, поки не зупинив його Чуйкевич.

Пощо? Чи не краще було згинути тоді, добровільно, в буйному розгуканню сил, у вихрі неусвідомлених бажань? І чи не краще було заснути при останніх звуках розбитої бандури, заснути і не збудитися більше. Не переживала б того, що опісля прийшло. Батько, мати, гетьман — і серце починало бити живіше, по тілі розливалося тепло. Невже ж завмираюче життя хоче ще раз майнути перед нею всіма привабами своїми, цілою величею своєї буйної краси? Хтось розвивав довгу-довгу, шовками вишивану стяжку, хтось веселку кидав їй під ноги, сипав жемчуг довкола, струшував пахуче квіття з батуринських садів, хтось і буйні крила причіпав їй до рамен... "Мотре, сонце моє!"

Нараз не білі, але чорні коні й чорний віз грюкотить по черепах людських. Скаче до очей червоне болото. Яке ж воно гидке! Який сопух розходиться млісний! Болото з тіла, з мозків на голові, на шпиці й на дзвони коліс. Не спинять возу, жене вперед.

Коням з ніздрів сиплеться полум'я. Від нього запалюються на полях збіжжа, по селах стріхи, скрізь червоні віхи, горять ліси, жаль Божої краси, жаль України?.. Все для царської потіхи...

Куди ви, куди, демони руїни? Криваві ваші сліди, криваві кидаєте тіні на життя... Прийде каяття, та вороття не буде!..

Хто ви, люди? Звідкіль?.. З півночі?.. Невже ж там живе така людська порода? Від рода та до рода озвірення народа, яка й кому з того вигода?.. Пощо вас тут? Жене вас кнут, щоб підбивати світ? По трупах батьків, на кривду вдів, на плач сиріт антихрист вас жене... Послухайте мене — верніться!

Не слухають, ні. Звірячий страх жене... Проклін їм, проклін, від Сяну по Дін — проклін!

Петро Павлович?.. Він?.. Ти Аполлон чи Арес списовладний? Породила тебе Волга, чи Дон, чи Вавилон маскарадний?..

Звідкіль ти гарний такий узявся серед тієї мерзотної гидоти? В кого ти вдався? Хто ти? Невже ж і тобі в отсій боротьбі антихриста з Христом приснився сон нез'ясований, херувимами мальований, серафимами золочений, а життям-буттям потолочений, і пошарпаний, поболочений, як сон, що приснився мені?

Невже ж там, у твоїй вітчині, лучаються теж люди, що мають серце, серце в груді, а не жовч і їдь, мозок в лобі, а не мідь, а в утробі не жадобу їжі й наживи, — ні! Який ти нещасливий?.. Такий, як я, сестра твоя в Христі, вечеровая зоря над пожарищем. Вітер свище, виють вовки, в балках хатки, опущені, сумні...

Подай же руку мені. Крізь провалля віків, крізь помсту і гнів помандруємо назустріч Христові, в країну нової обнови, далеку, далеку, далеку. Чому не відповідаєш?

Чого затис уста?

Гадаєш — жінка я пуста і пустословна?

Гадаєш — пісня я любовна, повна томлячої жаги, кохання без ваги?

Савська цариця? Марія Єгиптянка — Магдалина?

Киприди жриця, Содоми дитина? Кинута на українські лани?

Єлена з троянської війни?

Ах ні. Куди там, куди мені!

Я тільки Мотря, Кочубеєва донька. Знаєш? Того, що голову зрубали, бо забажав булави.

Не так він, як мати.

Не важко булаву до рук своїх дістати.

А важко донести щасливо до могили.

Глянь на тих, що досі її носили, і на того, що нині несе...

Де він? Де? Чому так забарився? Забув чи припізнився, чому вік не йде?

Грім землею трясе, повертаються вгору ріки, замкни, замкни повіки, бо з ума зійдеш, збожеволієш!

...Я Мотря, я тільки Мотря, Чуйкевича дружина, на леваді квітка синя, в винограднику китиця доспілого вина...

...Не пий, бо сон тобі присниться дивний. Я дивна, непритяменна...

Рідна мати не знала мене... Мати дитину жене у монастир. Круки злітаються на жир. Бачиш? Скільки їх! Круки — це гріх! Злітаються на жир і крячуть. В небі ангели плачуть, що сон, наш нез'ясований, херувимами мальований, серафимами золочений, лежить посеред шляхів. Мій сон згорів, але заграва триватиме віки... Та заграва — це слава...

Мотрині думки розліталися, як птахи, на всі сторони світа. Мотрі здавалося, що з ними розлітається й вона, руки тут, ноги там, голова розколюється, болить, аж до нестями.

Встати, насилу встати, доволіктися до кафлевої печі і розбити голову, як глиняну посуду. Пощо її?.. Не зведесь. У неї ні рук, ні ніг нема. Хіба ж це вона? Це не Мотря. Мотря була друга, Мотря — це була потуга, а тепер — неміч безсила, Мотря, як квіт, котрий підкосила судьби невблаганна коса. Де ділась сила і краса, де ділись мрії і бажання, погасла зіронька остання, темрява і могила. Та не скінчився світ, з-над могили сонце встане, усміхнене, рум'яне, дихне жадобою життя, нові думки, нове чуття, і знов воскресну я. Мотря губилася в думках. Розпливалася в них, як річка в морі, як звук у просторі, як слід вірла у хмарах. Мотрі — нема.

Любов Федорівна сиділа біля постелі доньки й не знала, що їй робити. Пробувала всіх ліків, що мала у своїй домашній аптеці. — не помагали. Лікаря кликати не сміла. Він був біля Кенігзена. Світлійший прккказав, щоб Кенігзен жив, поки його не переслухають і не покарають. Лікар старався сповнити приказ світлійшого.

Для Любові Федорівни світлійший був незвичайно ввічливим. Не питав її про ніщо, обіцяв ласку царську і заспокоював, що їй не станеться кривда. Вона вдовиця по Василю Леонтійовичу, що через злобу гетьмана Мазепи втратив життя, спасаючи царя. На прохання матері згодився злагодити долю її доньки. Хоч вона заслужила собі на велику кару, але ради пам'яті батька світлійший дозволяє Любові Федорівні взяти поки що під свій догляд доньку. Обі вони не можуть оставатися в Батурині. Ще нині дістануть карету і конвой, їх відвезуть у найближчий монастир. Що дальше — рішить цар. Ще нині, значиться, їм треба в дорогу. Як же тут Мотрю везти?

Любов Федорівна клала зимну воду, розгрівала ноги доньки, цілувала її по рухах.

— Підніми свої повіки, глянь на матір свою безталанну, ти тепер для неї усе.

— Мати... Любов Федорівна... Тут?.. І тебе загнали в цей кут, звідкіля виходу нема...

— Не бійся, Мотре. Ще нині виберемося з того пекла. Переїдемо в місце захистне, безпечне, заживемо. Подужаєш, розвеселишся, будемо дякувати Богові, що пощадив нас.

— А їх?

— Кого?

— Усіх... Гадаєш, Мотря — голубка сизокрила, гадаєш, вона гетьмана любила, Чуйкевича, тебе? Не любила я нікого і всіх. Не бажала я нічого — це гріх. А бажала я усього для всіх — волі і слави. Чому ти не така, мамо, як колись.

— Яка, доню, яка?

— Горда, невгнута. І тебе доля зломила. Доля — то сила, а ми тільки люди. Доля і люди — вороги споконвічні.

— Лиши це, Мотре. Господь усьому суддя. Нехай славиться його ім'я святе. Він не забуде про нас.

— Про Україну забув.

— Господь не забуває про ніщо.

— Забув. Ворогам її кинув на поталу.

— І вороги не вічні. Нині нам, а завтра їм.

— Завтра буде запізно... Чуєш, мамо? Дзвонять дзвона. Похорони... похорони... ховають Україну. Насипали могилу аж до хмар. А на могилі не хрест, лиш цар... А гуш! А гуш! А гуш!

Женіть його! Женіть! Бо шкода душ, бо шкода душ!..

Не прогнали... Пропало... О-го!

Любов Федорівна заспокоювала доньку. Нема такої могили, щоб можна Україну похоронити. Ще більшою і кращою воскресне.

— Але коли?.. Нас тоді на світі не буде. Настануть покоління з болем у душі, зі страхом у серці. Покоління-раби. Страшно, мамо.

— Бог милосердний — не відвернеться, простить.

— Великі гріхи наші. Не знаю, чи схоче простити!.

— Треба вірити, Мотре. Будемо молитися до Бога.

— В монастирі?.. Молитися треба ділами.

Любов Федорівна не знала, що відповісти. Пригадала собі першу мандрівку Мотрі в монастир.

— Поки що — там, бо нині там тільки й безпечно. А втишиться, так переїдемо на хутір.

— З ласки царя... А може, у Сибір... Не ти, а я. Любов Федорівна одно мала на гадці, щоб заспокоїти Мотрю. Кождої хвилини могла заїхати карета, бо світлійший велів, щоб ще нині вночі зруйнувати двір до основ.

Треба Мотрю забрати. І Любов Федорівна нахилилася над постеллю. Монастир недалеко від Десни.

— А за Десною, ти знаєш… — прошепотіла. Донька глянула на маму. Повіки підносилися, зіниці росли й наливалися життям.

— Як поїду за Десну, не верну аж на весну. Їдьмо, мамо! — і пробувала встати. Але голова тягнула її назад на подушки.

Любов Федорівна натирала виски старим вином.

— Я тобі, доню, і вбрання тепле привезла, шубочку соболеву, тую, що ти так любила. Дай, я вберу тебе.

Мотря не противилася. Лежала без чуття. Думки порозліталися, як птахи, і в голові зробилося тихо. Лиш того почуття, немов то її розтягають і розшарпують, не могла позбутися. Почуття прикре, аж болюче.

Коли б заснути кріпко-кріпко і не будитися більше...

Погасла коротка днина. Любов Федорівна запалила свічку і готовилася в дорогу. Мотря лежала вбрана. Не рухалася. Заснула.

В Любові Федорівни тільки й гадки було, щоб її вирвати з того пекла й перевезти в монастир. За тою гадкою забувала про все, про свої маєтки і про синів. Сини — мужчини, дадуть собі раду, а маєтків — пощо їй маєтків. Коли б Мотря жива. Сини... І Любов Федорівна здригнулася...

Пригадала собі сина Василя, що був оженений з Апостоловою донькою. Апостол з Мазепою пішов. Коли б цар не хотів карати зятя за провину тестя. Але ж бо Василь покійного Василя Леонтійовича син. Що син, то не зять. Батько ближчий від тестя.

І вона заспокоїлася. Якось Бог дасть, коли б тільки щасливо перевезти Мотрю.

Заторохтіла карета, хтось легко постукав у двері. .

— Увійдіть.

Увійшов офіцер, котрому Меншиков доручив конвой. Вдвійку винесли Мотрю, примістили в кареті, обтулили, і карета двигнулася з місця. Торохтіла по замерзлій землі.

Любов Федорівна нахилилася над донькою, долоні свої тримала над її очима. Боялася, щоб Мотря не побачила страхітливих палів.

Але Мотря не приходила до себе. Втратила пам'ять чи спала. Карета скоро переїхала вулицю і повернула на поле. Потонула в густій імлі, як у хвилях моря. Лишала за собою згарища, трупи, руїну — жахливе діло переможців.

Стада воронів і круків налітали, як хмари. Крякали й билися над трупами, хоч їх було скрізь так багато. Тисячі.

Перед мостом карета зупинилася. Тут збивали тратви, на котрих мали пускати шибениці з козаками. Любов Федорівна перехрестилася, відвернулася від Мотрі і важко заридала.

— Беззаконіє моє прости і гріх мой перед тобою єсть вину, — шептала слова псалмопівця.

ДИВУВАВСЯ СЕЙМ...

Дивувався Сейм, перепливаючи попри Батурин, чому там нині так тихо.

Звичайно навіть серед ночі світилося у деяких вікнах.

В'їздових брам і замкових мурів пильнувала узброєна сторожа, вартівники з ліхтариками й галябардами проходили вулицями й вигукували: "Осторожно з огнем!"

Не було ночі, щоб до гетьманського двора не прискакав на баскому коні якийсь післанець, щоб не надтягнув, опізнившися в дорозі, якийсь полковник, сотник або другий старшина. Чумаки радо спочивали в Батурині, знаючи, що тут їм не буде ніякої шкоди. Чужі купці приїздили з возами, навантаженими всяким добром. По заїзних дворах не раз і цілу ніч забавлялося веселе товариство.

Нині ніби гураган перелетів туди. Камінь на камені не остався. Ні один двір не залишився цілим.

Ані краса, ні старанність будинків не спинили руїнницького завзяття. Гинули жінки, зарівно як і мужчини, діти, як і старці, вимордовано дідів, батьків і внуків.

Трупи не похорочені лежать там, де їх заскочила смерть. Для більшої зневаги, для пострахy населення відмовлено їм останньої християнської прислуги.

Хай над ними небесні зорі замість яких свічок світять, а вовки хай їм "вічную" співають.

Замість людей гайвороння, круки і всяка чорна птиця з усіх сторін злетілася на похорони.

Але зорі не хочуть світити, місяця не видно, тільки вітер виє, раз ніби плаче, то знов ніби злобно регочеться-дивується, бо ніщо не спиняє його лету: ні хати, ні мури, ні навіть дерева крислаті. Ще тільки останки замкових мурів торчать, ніби останки зубів у розторощеній щоці велетня.

Але й цей останній слід могучості колишнього Батурина залишиться тільки до слідуючого ранку. Замок мають знищити до основ, щоб нелегко було його відбудувати.

Приказ царський і завзяття князя Меншикова повисли над гетьманською столицею. Батурин має стрінути доля Нінівії, Трої, Картагени і Єрусалиму. На вербах над Сеймом мають повиснути не гарфи старозавітних співців, а трупи повішених батуринців, щоб степові вітри, як на струнах, грали на них свою журливу пісню, пісню, яка довго-довго лунатиме широко й далеко крізь простори віків.

Дивується Сейм, перепливаючи попри Батурин, що таке сталося нині з резиденцією гетьманською...

Лиш не дивуються московські караули. Привикли до руїни. Слова "цар" і "кара" зливаються в одно поняття. Іван Грозний і Новгород Великий, цар Петро і Батурин.

Цар Петро цілі повіти нищив і вилюднював. Основне, безпощадно. Буде, як він велить.

Двох вартових на руїнах Батурина розмовляє з собою.

— Завзятий народ, ті черкаси. Боронилися, як орти. Соромно казать, але від мене якийсь дід відбивався голіруч. Я на нього зі штиком, а він на мене з кулаком.

— І що?

— Що ж би. Все-таки що штик, то не кулак. Поклав я його. Але натомився чимало. Прискакував, проклятий, підпригував, присідав і кілька разів так мене штовхнув, що аж свічки засвітилися в очах.

— Зі мною, брат, ще гірше було. Вбігаю до якоїсь міщанської хати, а там жінка з шаблею у руці. Так на мене наперла проклята баба, що треба було подаватися назад на подвір'я. Як вовчиця вовченят, так вона боронила своїх дітей.

— І ти втік?

— Не втік, а завалив двері і хату підпалив.

— Згоріли?

— Авжеж. Ні живої душі не випустили ми звідси. Знаєш, коли б не те, що був таки добре випивший, то, мабуть, не діждав би нинішньої ночі. Нам не жалували горілки, а горілка додає відваги.

— Розгріває.

— Не лиш розгріває, а таке щось робить з чоловіком, чортзна-що. Такої хоробрості набираєш, що по-тверезому і згадувати страшно. Сам себе не пізнаєш.

— А все ж таки, брат, страшно.

— Чого?

— Людей ми порізали, не поросят.

— Звірі звірів гризуть, а люди людей. Не будь війни, то намножилося б тільки народу, що й плюнути не було б де. Та ще черкасів. Дуже то плідний народ — ті черкаси.

— Плідна земля, так і народ плідний. Вся сила від землі. Коли б ми не знищили Батурина, то він за декілька літ виріс би, як Москва.

— Може б, і на Москву пішов.

— Може б, і пішов. А не ходили козаки на турків?

— І наших вони побивали. Згадати Конотопи. Мій батько під Конотопом упав.

— Там наших вигинуло багато.

— Отож-то, брат. Знає батюшка цар, що робить.

— Знає.

Вітер ухопив якийсь сніпок і крутив ним. Сніпок підскакував, як живий.

— Чорт весілля справляє.

— Багато нині радості між чортами.

— Людям горе, а чортам радість.

— Не згадуй чортів серед ночі!

Хрестилися тричі й відрікалися сатани і всіх діл його.

— Чуєш?

— Що?

— Наче хтось стогне.

— Пустяки... Це так. Після кождої різні причувається чоловікові, ніби хтось стогне і плаче. Поналазить того в уши і не дає спокою.

— Ні, таки стогне. Піду подивитися що.

— Іди. Постою сам. І так нічого бояться. В Батурині самі мерці.

За хвилину той, другий, вернувся.

— І що?

— Козак якийсь не міг умерти. Не дорізали добре. Просив добити.

— І ти добив?

— Ще б мені. Маю досить на совісті того гріха. Я йому свій штик. Проколовся.

— Страшно, брат!

— Чого?

— Стільки кровопроливства ми нині учинили.

— Ми? Робимо те, що нам приказує цар. Присунулися до себе й шепотом розмовляли дальше.

— Цар? А може, це не цар, лиш антихрист?

— Може... А нам не один чорт.

— Певно, що не один. За антихриста Бог каратиме.

— Як антихрист побідить, тоді він буде Бог.

— А як ні?

— Дурний! Малчать і не розгаварівать. Що таке ми? І салдат сплюнув.

— От бачиш, що наш брат: тьфу!.. Я перше боявся теж. Хотів утікати в ліси, душу спасать. Кажуть, по наших лісах чимало таких, що перед антихристом тікають. Але гадаю собі: пощо? Душа від Бога, хай Бог турбується нею. Що я тут мудрого своїм дурним розумом придумаю? Або Бог сильний, а тоді треба слухати його. Ми тільки люди.

— Люди! — і другий злобно засміявся. — Люди! Христос приказував любити ближнього, прощати.

— Або я знаю, що приказував Христос. Попи знають, а попи за царем.

— Не всі.

— Правда, що не всі. Але ж попи благословлять нас хрестом святим, випроводжаючи в похід. Чорт їх знає, де правда. Краще не думати над тим, бо збожеволієш.

— Кажуть, у Батурині було нині багато божевільних, особливо жінок.

— В жінок розум слабший. Не витримували довго. Я сам бачив таку, що подавала себе за святу Катерину.

— Одна казала, що вона ангелиця з неба. Підскакувала, руки розгортала, як крила, ніби до неба летіла, і — не могла. Багато сміху було, поки ми її не вбили.

— Гарна?

— В Батурині багато гарних жінок. Аж жаль. Я на таку дівчину попав, кажу тобі, та таку гарну, що хоч пальці цілуй.

— І?

Салдат тільки рукою махнув.

— Хотів з нею отак-о погратися трохи, розумієш, а вона як не лусне мене в пику, аж мені зуби захиталися. Красуня!

— І — що? Що? — допитувався товариш. Йому хотілося почути щось веселого, живого.

— Вбив я її. А тепер жалую, бо вже на таку гарну не попаду. Але не міг поздержати злості. І таки заболіло.

Сильно вдарила.

Присунулися ще ближче. Шептали собі до уха.

— Знаєш, брат, у нашім баталіоні є такий, що живих жінок не любить.

— Ні?

— Навіть не дивиться на них.

— А як?

— До вмерлих охоту має.

— До вмерлих? — і той, другий, сплюнув. — Того я навіть слухати не люблю. Живі з живими, а вмерле другий світ. Нам до них не торкатися.

— Грішно.

Замовкли й дивилися перед себе у пітьму, ніби хотіли розв'язати нічну загадку, що таке вмерлі і що другий світ. Нараз ліктями один другого торкнув.

— Бачиш?

— Що?

— Ніби хтось ходить.

— Де?

— По кладбищу. Бачиш?

Другий притакнув.

— Ніби ходить... Вмерлець!..

Перехрестилися і мовили молитву.

— Говорять, душа дев'ять днів не покидає того місця, де жило її тіло. Звичайно на вінику сідає і торчить.

— Я чотирнадцятого дня душу на вікні бачив. Притулилася до шибки, така біла-біла, й дивилася так сумно на світ.

— Бідна душа, жаль їй відходити від нас. Все-таки привикаєш. До всього чоловік привикає.

— І не тільки те. Що на цім світі — кождий знає з нас, а що на другім — не знає ніхто.

— На другім краще.

— Для праведних, а для грішників пекло.

— Підемо, брат, до пекла.

— Га, що ж, як треба, то підемо.

— А тії тут до неба помандрують. Вони вже спокутували всі свої гріхи.

— Подякують нам.

— Говори. Все-таки, брат, позбавили ми їх життя. Бачиш, снуються ще по кладбищу.

— Сновигають... Говорять, після битви душі погибших у бою дальше з собою б'ються. Як задивитися на хмари, то видно.

— Чого не побачиш на хмарах. На хмарах і кораблі пливуть, і палаци знімаються, і люди товпищами снуються. Багато цікавого на світі.

З острахом дивилися на недалеке кладбище, по котрім щось снувалося. Попідносили комніри, повсували руки в рукави і мовчали.

На кладбищу з одної гробниці виліз дід. Його ранили були, пролежав поміж трупами до ночі, а як скінчилася різня, хильцем, то повзучи, як вуж, доліз до кладбища. Всунувся у гробницю, котру відчинили салдати, ограблюючи домовини, і там пересидів до півночі. Темно, вітер снігом і попелами мете, салдати сплять, кого горілка приспала, а хто втомився, "працюючи" надміру, і дід зважився вилізти зі свойого сховку. Розглядався кругом.

— Різуни окаянні! Такого гріха натворили. Не пощадили ні жінок, ні дітей. Бог би їх побив!

Припадав до тіл, мацав рукою, чи теплі, ухо прикладав до грудей, чи не почує удару живого серця. Морозом смерті проймало його. Дід не боявся трупів. Прожив більше ніж сотню літ. За молодих літ не в одній пригоді бував. Раз у битві цілий його курінь поляг. Він один остався. З-поза трупів, як з-поза валу, на ворогів стріляв. Не раз онукам розказував тую пригоду. Оповіданням своїм викликував не страх, а завзяття. Треба, щоб хтось живим у Батурині остався і внукам розказав, як його руйнували. Треба, щоб смерть не затулила правді уста. Шукав живих.

Як же втішився, натрапивши на якогось недобитого козака. Осмотрив рану, заволік його до гробниці і примістив.

— Не стогни, щоб ворог не почув. Вони ранком покинуть наш Батурин, вовкам і крукам пишуть його на жир. А ми, сину, на злість їм житимемо. Зробимо тут лад. Позапрятуємо покійників, поживемо ще. Життя навіть від царів сильніше.

Якогось хлопця на плечах приніс, бо цей сил не мав іти.

І теж примістив його поза домовинами в могилі. Молодицю якусь привів.

— Не плач, доню, не плач. Досить тут сліз пролилося. Який із них хосен? Хосен може бути лиш з діла. Діло робитимемо.

Вірив, що Батурин не пропав. Чорт зерно пшениці знайшов. В землю його загріб і ратицею притоптав, щоб не зродило. А зерно щолиш у землі скільчилося, виросло й видало стократний плід.

Дід вірив, що і з Батурином так само буде. Не пропаде він, о, не пропаде!

Останеться. Хоч би лиш він один — дід. Розкаже живим, що протерпіли покійні. Живі хай живе гадають.

Правди і волі не заховаєш у землю і не притопчеш своїм чортячим копитом, ратицею антихристовою.

Поживемо ще. То лише тим, що вмирали, здавалося, немов скінчився світ. Дід вірить у його безконечність, вірить, що Укоаїна не вмре. Скільки її не грабували вороги. Хто на Вкраїну прийшов, цей і ворог. А вона оживала, обновлювалася і процвітала новою красою. Невмируща вона.

— Одно страшне, — говорив до себе дід, — що робучий народ дивиться на світ не своїми очима. Дивиться і не бачить, де ворог, а де свій. Суєтиться. Після кождої пригоди вину на провідників спихає. Вони завинили його нещастю.

Дід зжахнувся. Пригадав собі, як народ вождів своїх ворогам видавав.

— Хай ваша голова за нас іде.

От що боліло діда. Він сам був не з панів, але з "подлих", як москалі казали. То поживши чимало й роздивившися в світі, побачив, де світло, а де тінь. Батька Хмельницького часи пам'ятав. І його двічі хотіли видавати. Та він не з таких був. І поміж козацтвом мав чимало вірних собі, що скорше дали б себе покраяти на шматки, ніж видали б свойого вожда.

Втомившися важкою працею, дід присів на камені біля гробу й думками сто літ життя свойого пробігав.

Який довжезний шлях і скільки на ньому горя!

А все із-за тієї суєтливості. Не вміємо ми однодушне постояти за свою правду.

Батурин стояв...

Дід кляк і молився довго-довго.

— Господи Боже, життя і радості подателю, судіє справедливий і безкорисний, прийми жертву отсю велику, найбільшу з дотеперішніх, за прощення наших гріхів. Не досвідчай нас карами новими, жорстокими, не посилай на нас ворогів невблаганних, дай нам бути хазяїнами повновласними у своїй власній хаті. Дай нам. Боже, добитися волі, щоб славилося твоє ім'я святе, щоб ми не проклинали, а благословили тебе своїми вольними устами.

І молився дід, щоб Господь не велів йому вмирати з прокльоном на устах, лиш позволив з надією в душі відійти з цього світу. Він чесно прожив на ньому сотню літ, не жалував трудів, не жахався ні ран, ані мук, витривало боровся за волю і за славу. Не доведи, Господи, щоб після того, що сталося з Батурином, народ показав себе негідним найвищого добра, своєї славної держави. Не доведи, щоб він у засліпленню, мов у сліпоті, тривав, не розбираючись, де вороги, а де приятелі його, щоб він зраджував провідників своїх. Був би це гріх важкіший від усіх гріхів наших, за який прийшлося б нам покутувати довго, може, століттями цілими. "Господи! Жизні і блага подателю, не опускай нас".

Московські караули понасували комніри на вуха, повпихали змерзлі руки в рукави, з острахом спозирали на цвинтар.

— Страшно, брат!

— Страшно...

ГАРМАТИ

Біля кождої гармати два щонайсильніші драгуни, як кати. В кождого в руках молоти двопудові. Диво, як їх чоловік може двигнути.

Підносять, жили їм набігають, як посторонки, обличчя наливаються кров'ю... у-ух!

Молоти, як удари грому, в дула гармат валять, гармати здригаються і дзвонять, як на соборах щонайбільші дзвони. Ще голосніше, гучніше, тривожніше.

Ніби рятунку благають. Ніхто на рятунок не йде. Хоробрий гарматний осаул Кенігзен, побачивши, що Батурин пропав, даром дожидався, коли разом із замком полетить до неба. Догадався, що Мотрі не повелось свого сповнити, й хотів сам собі зробити кінець. Не довелось. До його приставили сторожу, старому хірургові батогами грозили, що недобре стеріг. А раннім ранком посадили обох у волоську під будою брику і виправили за Сейм. Кенігзен з обозом московським поїде до царя. Йому, Чечелеві (як зловлять) і другим визначним старшинам зроблять окремий парад. Царський суд, по царським приписам муки та й окрема смерть.

Пушкарі здебільшого погибли, бо не хотіли здати своїх гармат. Тих, що живими в московські руки попали, ще перед виїздом з города покарають. Вони збиті в гурт, зв'язані по рукам і по ногам, що шевельнутися годі, біля муру на свій кінець чекають. Догадуються, яку нагорода за їхню хоробрість придумував для них князь. Чекають.

А драгуни гармати розбивають, важкі, котрі з місця рушити годі, щонайбільші. За кождим ударом сипляться решткі мурів, охає земля, ворони зриваються з трупів і з криком якнайдальше від того місця летять... "Ух-ух-у-ух!"

І за кождим ударом відлітають з гармат мистецькі, гарно вироблені оздоби, з арматурами, з надписами, з роками, коли їх відлито. Деякі ще з Богданових часів, інші гетьман Мазепа придбав, не жалуючи великих

грошей. Всім їм тепер кінець. Батурин треба безборонним лишити навіки-віків.

Череп'я з дул, особливо гарно повироблювані голови, князь Меншиков з собою забере. Менші гармати поїдуть перед ним, як полонені, як свідки його великої побіди.

Прощайтеся з містом своїм, з місцями, на котрих так довго стояли. Заревіть ще раз, чи не забули ревіти, чи вас Кенігзен не загвоздив. А щоб ви пороху й куль не збавляли даром — підіждіть.

І до кождого дула прив'язують одного з гармашів. Руки до дула, ноги до коліс, студене гирло доторкається теплих плечей.

— Пали!

Гармата підстрибує, реве, випльовує з довгого горла ядро і разом із ним плює шматками порозриваного людського тіла. Прощаються з Батурином гармати.

Підкочують під них колісниці, впрягають по дві-три пари коней, не скорих, а кріпких, і гармати найближчою дорогою з города виїжджають.

Та дорога хоч не прометена, а виїжджена гаразд. Чимало трупів переїхали на ній. Кості поторощили, а тіло перемісили зі снігом, з попелом, з жужелицею, із заморозею земною в нерозгаданої краски болото.

Переїжджають гармати, фальконети і гаківниці, за ними вже не коні, а люди на низьких, залізом кутих візках вивозять усяких розмірів моздірі. За гарматами останки муніції з Батурина вивозять в ящиках і в бочках скірами, пологнами й кожухами понакриваних, щоб порох не замок, бо сніг політає мокрий і легко топлквний.

А за муніцією тягнуться вози. навантажені шаблями, рушницями, самопалами, аркебузами й торунськими мушкетами, булавами до розбивання шоломів і молотами до розвалювання панцирів, вони навантажені бердишами і списами дев'ятьліктевими, вози повні усякої збруї з ріжних фабрик і з ріжних часів, котрої чимало призбиралося в городі і в гетьманських складах. Усе, що з димом не пішло, що не змарнувалося в бою і чого салдати не розікрали, як круки, вивозив з Батурина князь.

Їхали на возах цілі гори кожухів, свиток, контушів, делій, гунь, байбараків, усякого мужеського, жіночого й діточого вбрання, а за ними, як зі снопами, торохтіли вози з біллям, шнурами кріпко поперев'язувані й рублями згори попридавлювані, щоб не губилося те добро по дорозі. А на дальших возах, телігах, мажах тисячі пар чобіт, юхтових, грубо кутих і сап'янців жовтих та червоних без підківок, бо їх здебільшого салдати, збираючи цей крам на купи, до своїх кишень поховали, черевдки з тонкими підошвами оксамитні й мешти шовкові, а далі всілякі пояси, хустки, скатерки, занавіси, звої полотна й постави сукна, стільки того, що можна б кілька ярмарків великих заповнити, можна б одягнути і прибрати кілька міст, хоч би й на яке велике свято. І меблів, і посуди не залишив князь. Усе, що могло пригодитися, що мало яку-небудь вартість, забирав світлійший із собою. Його в Батурині не треба. Батуринцям уже нічого не треба, їх трупи лежать голі, обдерті, німі. Не треба крукам добиратися до тіла. Вовки не потребують роздирати чобіт. Легше пообжирають тіло аж до костей. Коли б був час, світлійший казав би розкопати город, бо, мабуть, не одно в землю позакопували міщани. Та йому спішно. І так забарився довго. Щоб не сердився цар.

Що кращого й ціннішого — перські коври й турецькі макати, срібну посуду й соболеві шуби світлійший велів зібрати на окремих, шкіряними будами понакриваних возах. Вони під сильною ескортою їдуть. А посередині скрині з гетьманськими скарбами. Їх добре треба мати на оці, бо салдати, а навіть офіцери "боліє клоняться к лакомству і карману, нежелі к службє". Не треба доводити їх до гріха.

А на останніх возах поміж чурами та конюхами, поміж усяким "подлим" стаєнним та кухонним народом сидять жінки, дівчата й молодиці. Хто їх там нині розбере. Це здебільшого ті, що по шинках і по гостинних дворах служили, нетутешні, квітки, вітрами з чужих піль занесені. Гасили вони не тільки жагу горла, але й сердечну спрагу своїх гостей, і як уміли приговорювати до них колись, так і тепер договорилися до того, що їх пощадили. Нехай там, пригодяться. Це нешкідливий народ. І їхав цей нешкідливий народ на нові непередбачені пригоди, на нові дикі забави, в нових, чужих панів. Понасували собі хустки на очі, бо соромилися тих трупів, що з німим докором, скляними очима дивилися на них.

За возами ступали відділи московського війська. Брудні, обплямлені кров'ю, притрушені сажею і димами, грімко вистукували чобітьми. Кармани повіддувалися. Годі їм було поховати всього добра.

Офіцери приставали до них:

— Бач, як набухався, злодюга.

— Дещицю запопав, ваше високородіє. Гріх, щоб марнувалося добро.

За військом везли ранених. Їм одним не поталанило.

Вивозили з Батурина порозбивані голови та покалічені руки й ноги. В Батурині боронилися навіть жінки.

Перед Сеймом спинилася та довга, різноманітна валка. Ворог не напирав на них ззаду. Чекаючи на чергу, поки їх впустять на міст, роззявлювали роти і дивилися на Сейм.

Вдруге такого не побачать.

Сеймом плили дошки, колоди, тратви.

До дощок і колод поприбивані або поприв'язувані козаки. Тільки вбрання на них — що власна кров. Це їх червона китайка, заслуга козацька.

Приймає Сейм козаків у свої обійми, несе, колише гойдає їх на своїх хвилях, ніби заспокоїти хоче їх болі важкі і їх сором великий. Колоди на криги попадають, борикаються з ними, криги беруть їх підспід, перекидають, перескакують через них. То знову крига вдаряє об колоду, вискакує на неї і лягає козакові на груди. З берегів і з мосту розлягаються крики і сміхи.

— Накрився, щоб тепліше було! Через другого лиш перевалилася, шкуру поздиравши з нього.

— Не все в середу Петра, — гукає товпа. Крига колоду підспід бере.

— Той уже має спокій. Другу до берега прибило.

— Відбивай, відбивай, хай і там люди побачать! Відбивають колоду від берега, і вона дальше посувається, хитається, підпригує, крутиться, гуляє, як тріска.

Пливуть червоні, страхітні дошки й колоди далі річкою

Сейм, звіщаючи мешканців хуторів і сіл прибережних про силу і славу великого царя.

— Тратва, тратва пливе! — і товпа захиталася, схвилювалася, збентежилася.

Та, не зі страху перед тим, що побачила, а з цікавості, якої не може позбутися на вид мук і страждань своїх ближніх.

Нічого цікавішого не знає. Штовхаються, тручаються, деруться, кождий хоче дістатися на місце, з котрого краще видно. Вдруге такого не побачать.

На тратвах шибениці, а на них козацькі старшини. Чуби їм пообдирали. Висять, неначе в червоних шапках. З голов кров червоними поясами спливає на їх голі тіла. Червоні тратви, червониться вода.

Тратви теж попадають на криги, але їх криги не спинять, пливуть, похитуючись злегка. Хитаються шибениці, а повішені гойдаються на них, як на дзвініці дзвони. Вимахують руками й ногами — грізно-смішні.

Товпа реве.

Тратви перепливають і губляться в імлі. Вже не видно ні дощок, ні трупів, тільки на сірому небі бовваніють червоні плями... Гаснуть... кругом імла, густа, важка, гнітюча.

Зривається вітер. Хвилює Сейм, шумить, ніби сердиться. Валка посувається до мосту. Перевалилася.

Двигається табор. За ним остається руїна. Трупи, калюжі крові, недогризені кістки, гній.

Дивується Сейм, що так тихо кругом. Тільки гайворони хмарами на зруйнований город налітають, крилами б'ють, кричать, за смачніший шматок деруться... як люди...

По городі бігають собаки. Шукають своїх хазяїнів, а знайшовши їх неживими, сідають біля трупів і виють.

По кладбищу снується столітній дід. Як Агасфер, як Богом забутий грішник, котрий умерти не може.

У його тепер діла дуже багато. На дідовій голові весь Батурин — останки життя, що збереглося між ними.

Хоч погасиш пожар, огонь ще довго в попелищу тліє. Дід певний, що так само іскри нашого життя ворог не погасив докраю. Дід у Батурині хазяїном тепер. Перешукає його, перериє, загляне в кождий куток, в кожлу щіль і добуде звідтам усе, що живе й цінне. Недужих лічитиме, голодних накормить. Він знає, де є хліб.

А тоді й на трупів черга прийде. Добре, що зимно,

Полежать. Не дармуватиме дід. Сто літ трудився, потрудиться й тепер. Не боїться праці, не праця страшна, а лінивство, охота жити з легкої руки, та ще з чужої. Дідові треба впевнитися, чи не лишив тут князь яких караулів або чи не поскривалися тут які мародери. Ця порода людей найпоганіша з усього — гієни.

Дід добуває з-під домовини рушницю, набиває її, іде.

Озираючися, наслухуючи, ловлячи кождяй шелест сухого листя, обходить кладбище і зазирає у город... Тихо, тільки трупи, круки і собаки.

Вночі, може, й вовки до того товариства надтягнуть, а з ними і всіляке гільтайство, що Бога не боїться. Багато в діда роботи. Він перешукує город. Знає оподалік від замку один тайник. Не великий, але безпечний.

Туди стягає усіх недобитих, ранених і здорових. Знає, чого ворог не знав: де, в якій пивниці задоловано збіжжя і м'ясо, де заховано білля й одіж. Усе знає. Кому ж би знати, як не йому!

— Нема, дітоньки, гетьмана в нашім Батурині, ані Чечеля, ні Кенігзена, так слухайте мене. Хтось приказувати мусить. Від безладдя і від непослуху все наше безталання.

І діда слухають. Здорові виходять разом із ним перешукувати город. Переносять у тайник тих, що в гробниці лежали. Улаштовуються там, як перші християни.

Дід нікому плакати не дозволяє. Закуси зуби і жий. Жий ворогам на злість, наперекір цареві.

— Не винищить він нас! Життя сильніше від насили.

А коли втомлений цілоденною працею стає під вечір на останках мурів і дивиться туди, куди Меншиков зі своїм військом відійшов, то подобає на опира або на духа помсти. Ніби дух Батурина з гробу встав і грозить цареві Петрові:

"Не приборкаєш нас!"

Круки з кркком літають понад його лисою головою.

— Проженемо вас, підождіть, — каже до них. Бездомні пси пізнають діда, ластяться до нього, скомлять. Він і про них обіцяє подбати, накормить їх, щоб тільки не бралися до трупів, бо це гріх.

Потішає, що на руїні пічнеться нове життя, спалахне теплий огонь, жінки варитимуть страву, собакам знов своє діло буде. Не забуде дід про нікого і про ніщо.

Сходить з мурів, бо ніч. Як привид, по пожарищу снується.

Як тінь, всувається до потайника. Життя, винищене угорі, поки що мусить сховатися вниз, у підземелля.

УКРАЇНСЬКА ДУШЕ!

Чечель з недобитками козацтва крізь гетьманський сад насилу з обложеного Батурина вийшов. Ворожих відділів тут не було. Вороги на досить далеких звідси пунктах вдиралися в город і заливали його.

Попадалися тільки московські варти, кінні й піші чурі погибших царських офіцерів, конюхи, котрі перед кнутами й батогами повтікали з обозу, і всілякий другий хибкий народ. Як вовки студеною зимою крутяться біля хуторів і дворів, щоб зарвати яке теля або хоч вівцю, так вони мишкували кругом города, як не кине їм доля який шматок зі свого багатого стола. Гетьманський двір приманював їх зокрема. Казки про його багатства розпалювали їх уяву. Закрадалися туди, забуваючи про небезпеку. Або пан, або пропав.

Зі сторожами треба було зводити бій. І то скоро, нагло, бо це рішало про життя і смерть. Це ж не будь-хто, а полковник Чечель з останками козаків з города вискакував. Щоб сторожі не подали про це знаку, треба їм навіки затулити рот. Розлюченими звірами кидалися на них, зводили короткий і жахливий бій не пальною зброєю, а ножами, келепами, кулаками і щасливо добігали до Сейму.

Гонив за ними рев добутого города, що конав на ножах, серед жахливих мук. Гонили за ними зойки різаних жінок і дітей, останні вигуки завзяття хоробрих баїуринських оборонців. Червона луна присвічувала їм дорогу, Батурин горів, як мученик на кострі.

А вони втікають!

Чечелеве серце розпадалося на дві половини. Одна казала: "Вертай і гинь разом із другими", друга радила втікати, спасаючи спосібних до

дальшої війни козаків. Батурин — це тільки один стан у визвольній боротьбі, хто знає, які бої чекають ще його. Жаль кождого живого чоловіка. Треба щадити кожду мужеську долоню, що може двигнути меч. Чуття і розум боролися в Чечелевій душі. Розум перемагав. Перейти Сейм, пробратися до Десни, до гетьмана, до шведів — це було його теперішнє бажання. Кождий козак, якого туди приведе, за сотню вартий — бо він Батурин пережив.

Полковник Чечель провадить свою невелику ватагу. Були тут не тільки сердюки і всяких полків козацтва останки, але й міщани, а навіть дещо черні, що настягалася до Батуриьна ще перед облогою і переживала недолю цього безталанного міста. Ціла ватага — одна велика рана, бо ледве чи був тут один здоровий чоловік, один, з котрого не спливала б кров, один, котрого душа не страдала б на саму згадку про Батурин. Втомлені, виснажені доостанку, з мозками, розпаленими хоробливим жаром, з серцями, повними невисловленого жалю, з очама, в котрих горіла охота помсти, бігли за своїм провідником навмання, обідрані, півголі, здержуючи насилу стони тіла й ридання душі. Тільки зуби дзвонили, кланцали, як сікачі, і калічили до крові уста.

Деяких покидала сила. Прилишалися, падали на землю зимну, заморожену, на сніг, у болото, тонким ледом, як западня, покрите.

Тратили пам'ять на хвилину, а вернувши до неї, зривалися знову, бігли, хотіли дігнати своїх. Щоб лиш разом, щоб не конати одинцем на вітрах і стужі, на бездорожних полях, серед страху, що кождої хвилини настигне їх погоня. Біжать, падуть, головами розбивають лід, з ран останки крові витікають, не спасти, не спасти їм життя! Обезсилені, з морозом, а не з кров'ю у жилах лежать у шуварах і лозах понад Сеймом, борикаються зі смертю. Лежать і слухають, як десь далеко скиглить, зітхає, ридає і реве їх безталанний Батурин, як чоловік, що гине і сконати не може. А з-поза Сейму, з лугів і очеретів світять, як огники блудні, голодні очі вовків.

Маліє Чечелева ватага. Чий крик зачує полковник, того піднесе з землі, візьме за руку, рятує.

І другі роблять так, як він. Але годі вертатися по тих, що прилишились. Полковник Чечель провадить тих, що за ним ідуть. І сам він порубаний та посіканий, кров з неосмотрених ран спливає, в жилах то жар, то лід. Завзяття його на ногах тримає, почуття відповідальності не дає покластися на землю і сказати: "Робіть собі що знаєте, я дальше не можу йти".

Полковник Чечель хоче дібратися до гетьмана та здати йому звіт. Розказати, як виконав приказ свойого вожда, хоче почути від нього виправдання або догану, готов прийняти кару за те, що города не вдержав, а втративши усяку надію, утік.

Полковник Чечель на всякий випадок перед приходом москалів декілька човнів сховав у шуварах.

Знає, де вони, боїться тільки, чи ворог їх не добачив і не забрав.

Тепер туди дібратися можна, бо на болотах заморозь стоїть... Човни, славити Бога, є!

Добувають їх, знаходять весла, тягнуть до води. Кождий до першого спішиться. Всі хочуть першими переплисти ріку, ніби на другому березі вже ніякої небезпеки нема, — спасення. Доводиться бої зі своїми людьми зводити, з тою нашою природженою безкарністю, з тим кари гідних безладдям. До розуму приговорює їм, до сумління. Бачать же — він не спішиться, жде, поки переправляться усі, останній переїде. Насилу вговорює їх, як Харон, перевозить українські душі за Лету, на другий бік.

Допали другого берега, принишкли до землі, дрижать, дзвонять зубами — замерзають.

Дехто радить розпалити огонь.

Людям треба огрітися, тепло додасть їм сили. Без нього вони закостеніють. Полковник Чечель противиться. Каже, що це божевілля. Побачать вороги, ще погадають, що гетьман на відбій поспішає. Самі себе ворогам видадуть у руки.

— Розпалюй огонь. Спасаймо себе. Не слухаймо його.

У товпі почуваються вигуки зловіщі.

— Довів Батурин до загибелі, хоче загубити нас.

— Як побачив, що не вдержить города, чому з москалями на переговори не пішов.

Чечель на вигуки не відповідає.

— Хто хоче, хай за мною іде, хто ні, хай гріється біля огню. Відповідаю тільки за тих, що слухають мене.

Українська душе, хто тебе може збагнути!

Як Дніпро, ти широка, як пороги, шумлива й буйна, неспокійна, не довіряєш нікому, сама проти себе стаєш. Всю вину на других складаєш, за собою не признаєш гріха. Котрого з провідників своїх не обкидала камінням і болотом, навіть найбільшого з тих, що вічною славою тебе покрив.

У ДОБРИХ ЛЮДЕЙ

Перед ними блиснуло світло — одно, друге, десяте. То мигтіли, то погасали, як блудні огники на ставищу. Перша гадка, чи не вовки це?

Але світла не зміняли з місця, значиться, не вовки це, а в селі світиться у хатах. Вступила в них нова сила, бо ніщо так не підбадьорює чоловіка, як свідомість, що після довгої, тривожної мандрівки попадеш до хати, в котрій тепло й привітно, в котрій живуть люди, які не перебули того, що ти. Забувається про небезпеку, кудись дівається жахливе питання "що дальше?", хочеться прямо сісти на лаві, з'їсти ложку теплої страви й не думати про ніщо.

Розбрелись по хатах одинцем, найбільше по двох-трьох.

Нема що триматися купи, хай кождий промишляє як може. Купою тепер далеко не зайдеш, бо неважко попасти тепер на московську патрулю, одинцем все-таки скорше якось даш собі раду.

Свої не зрадять, а поможуть. Числили на спочуття.

Дехто гадав спочити трохи, поживитися і дальше йти, бо не в одного були у недалеких слободах родичі або знайомі. Ранених або тут сховають, поки не видужають, або перевезуть у сіні, в трощі тощо, є всякі способи помогти ближньому, якщо охоти не бракує. Чечель заждав, поки не примістилися люди, а тоді його чура застукав до якогось вікна. Не скоро й не радо відчинили. Такі часи, що по ночах краще не пускай знайомого в хату.

— А хто там? — питав хазяїн, заглядаючи крізь вікно

— Перше впустіть, а тоді й почуєте хто, — відповів чура.

Хазяїн, почувши хлоп'ячий голос, відчинив двері і впустив чуру. Цей розказав йому, який то нічний гість за порогом чекає.

— Боже ж ти мій! — заметушився хазяїн. — Чому ж ви мені зразу того не казали? — Вибіг, за коліна Чечеля обіймив. — Простіть, що ждали.

Будь ласка, заходьте. Жінко, докинь до печі трісок. Подай нам теплої страви, не гайся. Не сподівався я такого гостя, куди там, куди!

Він колись козакував, а тепер сидів на невеличкім хазяйстві; вітати полковника в своїй хаті, хоч би тільки припадкове, це була для нього велика честь. Не скривав своєї радості. Але зараз же догадався, в чім діло. Знав, що москалі облягають Батурин, а коли Чечель тут, так, значиться, з Батурином погано. Глянув з-під ока на гостя і на його чуру, але питатися не смів. Не міг. Важко було. Догадувався, що почує.

Зложив укількоро коврик і постелив на лавці.

— Сідайте, ваша милосте. Тут вам краще буде. Ви здорожені. Боже ти мій, Боже!

Не знав, як йому повести розмову.

Чечелеві теж важко було починати. В його душі Ненаситець ревів, обривалися кручі й летіли у продасть, небо валилося на землю, а земля западалася кудись.

Хазяйка накривала стіл. Ставила страву, хазяїн краяв хліб і наливав горілку.

— Не знаю, чи смію вас просити, — говорив, подаючи чарку.

Чечель випив мовчки. Позволив чурі сісти за стіл і просив, щоб і йому чарку подали.

— Продрог хлопець, — сказав, — дивуюся, що не прилишився, як другі.

— Славний з нього козак, — похвалила хазяйка й погладила хлопця по голові. — Хай здоровий росте. Хоробрих козаків нам тепер треба більше, ніж коли. — Вона не втерпіла. — А що ж там у Батурині чувати? — спитала.

Чечелеві почорніло в очах. Це просте питання поставило перед ним у повний ріст цілу велику і страшну подію.

Махнув рукою.

— Невже ж? — спитав тривожно хазяїн.

— Еге ж, — відповів за Чечеля чура. — Нема нашого Батурина, нема! — Закрив долонями очі і заридав, як дитина. Хазяйка пригорнула його до себе. Хазяїн стояв, ніби стовп. Задеревів.

— Нехай діється воля твоя святая, — сказав по хвилині й перехрестився до образів.

Важка мовчанка згнітила їх. Тільки хлопець плакав, аж заходився. Ніхто не потішав його, знали, що він за всіх їх плаче і що на цей плач ніякої потіхи бути не може.

— Страва стигне, — озвався врешті хазяїн, звертаючись до Чечеля. — Їжте, ваша милосте, кріпіться, бо на тім, що сталося, ще не кінець.

— Це щолиш початок, — притакнув Чечель. — Початок, а кінця ще й не видно. Багато ще прийдеться нам витерпіти, багато ще потече сліз і крові, поки буде так, як треба.

— Ісусе Христе, Сине Божий; помилуй нас, — молилася хазяйка, а хазяїн, помовчавши хвилину, спитався несміло:

— Як же він, той Батурун, здався, чи як?

— Ні, — відповів Чечель. — Його москалі здобули.

— І зруйнували, — доповів чура.

— Здобули. Я так собі й гадав, бо коли б здався, то не гостив би я вас нині в своїй хаті. Нехай же Богові милосердному буде дяка й за те. Добре, що не здався. Бо погадати собі, який би це був сором. Резиденція, президія і — здалася. Правду сказати, я того й не сподівався. Чечель і Кенігзен, гадаю собі, і здали москалям Батурин. Ні, цього бути не може.

— Не здобули б москалі Батурина, — почав крізь сльози чура, — якщо Ніс не зрадив би був входу.

— Ніс? З яких же це Носів?

— А Іван, прилуцький наказний полковник.

— Цей? Нехай же його Господь тяжко за таке гидке діло скарає. Забажалося наказному полковникові совершенним стати. І чого то людина для тих почестей марних не зробить, аж погадати страшно!

— Бога в серці не має. — кивала головою хазяйка.

— Такий гарний город, і змарнував. Проміняв за пірнач. Бодай би його Бог тим пірначем побив. По кривді людській він його доскочив, а не чесними заслугами козацькими добув. Такий гарний город, і через нього пропав. Один замок який, а церкви, а двори! Бувало, дивишся і надивитися не можеш, така краса, таке добро. А тепер, погадати, нічого нема. На попелище приїдеш, на руїну. От що.

Плакала. Чоловік потішав її. Казав, що відбудують Батурин. От і Київ скільки років палили, грабували й плюндрували, а він все-таки двигався з руїни на славу Богові і людям.

— Відбудують, та життя людям не вернуть, — відповіла хазяйка і стала випитуватися про своїх знайомих у Батурині, чи врятували вони життя і добро, котрі частини города зацілили і що з нього залишилося.

— Залишилися згарища і трупи, — відповів Чечель. А помовчавши хвилину, додав:

— Та ще залишився я зі жмінкою втікачів.

Він гірко всміхнувся. Не міг скрити злості на самого себе, за те, що втікав. Під час утечі в першу чергу про небезпеку думав, про те, щоб вивести людей, а тепер совість стала докоряти йому, що тисячі погибли, як герої і як мученики, а він з десятками втік, як трус. Послухав розуму, котрий казав рятувати себе і тих, що живими остались, а тепер серце і совість гризли його. Казали, що поступив самолюбиво та що безкарно йому це не пройде.

Гірко робилося на душі, але розум все-таки брав перевагу над серцем, казав, що лишня жертва — це гріх і що легше було згинути, ніж пускатися на такі труди, невигоди й небезпеки, які його тепер чекають.

— Хто тобі може дати гваранцію, — казав собі Чечель, — що за хвилину не впадуть до села царські люди і не захоплять тебе. Може, селяни й раді б тебе не дати, та чи їх сила?

Хазяїн ніби вгадав його чорні гадки.

— Ваша милість не потребують боятися. Ми люди певні й вірні.

— Сподіюся, — відповів Чечель.

— Козак, хоч і на ріллі осяде, а честі своєї лицарської не забуде.

— Так воно й повинно бути.

— Так воно і є. Ми гетьманові доховаємо віри, бо знаємо, що він нас до злого не веде. Як треба чого боятися, — додав, принижуючи голос, — так хіба черні.

— Черні?

— Того гільтайства, що намножилося тепер за час війни і що тільки глядить, де б легким способом поживитися.

— Як гайвороння, налітають на спокійних людей і не дивляться, чи свій, чи ворог, не бояться гріха, — нарікала хазяйка.

— Перед ними треба оберігатися.

— Всі вони подають себе за козаків, а це прямо розбишаки, а не козаки.

— Страшний народ.

— А ще страшніше, що в нас щось такого може бути.

Гетьман Іван Степанович казав винищувати ті банди, й вони його за це не люблять і не люблять гетьманців, бо вважають їх своїми ворогами.

— В упорядкованій державі для них місця бути не може.

— Тому-то вони і слухати про державу не хочуть. Для них усе одно — гетьман, хан, король, цар, щоб їх на службу прийняв і гроші платив або щоб їм дозволив по-своєму промишляти. От кого боятися нам.

— А навідуються вони до вашого села? — спитав Чечель.

— Дотепер, славити Бога, ні. Наше село хоч і не мале собі і не бідне, так не на шляху лежить. Це одно. А друге — знають, що ми не безборонні. Самопалів у нас небагато. У мене та ще в декого. І не всі вміють з самопалів стріляти. Але зате в кождій стрісі заховані списи, а з луків у нас і хлопчики стріляють, та ще як, як татари. До нас якою-будь купою і не підходь, а вони великими ватагами не ходять, бо від москалів непевно. Москалі з ними коротку розправу чинять, або приставай до них, або гинь.

Чечель і без того знав про ті своєвільні купи, що тільки лиха творили на Україні, йому тільки цікаво було довідатися, як до них ставився осілий народ. Почувши, що неприхильне, заспокоївся.

— А що ж тепер, ваша милість, гадають починати? — спитав несміливо хазяїн.

— До гетьмана перебиратися.

— За Десну?

— За Десну, батьку.

— Важко.

— Чому б то?

— А тому, що цар, як тільки почув про перехід гетьмана до шведів, або, як вони кажуть, про "ізмєну", так зараз велів Меншикову послати над Десну кілька полків драгунів, щоб не дозволити оставшомуся війську козацькому переправлятися на той бік по прелесті гетьманськой.

— Невже ж?

— Так воно є. Тепер понад Десною московські драгуни стоять. Переходи караулами обсадили, по дорогам застави поклали, — нікого за Десну не пускають. Уже їм дехто в руки попав, що до гетьмана поспішався.

— І що?

— Те, що звичайно москалі в таких припадках роблять, батоги й кнути на місці, а тоді до посольської похідної канцелярії відправляють питати, чи з гетьманом Мазепою змови проти царя не мав. Переказують, що таке навіть з одним гетьманським канцеляристом склалося.

Для Чечеля були це несподівані новини. Сидячи в обложеному Батурині, він не знав, що за той час діялося на Україні. Не гадав, що цар так скоро й рішучо поробить усі заходи, щоб у почині здавити мазепинське повстання. Мабуть, зрозумів небезпеку і — спішився. А ми?.. У нас є — Носи... І на саму згадку про цього мерзотника Чечель здригнувся.

— Іван Ніс, — повторив уголос, затискаючи кулаки. — Коли б не цей Ніс!

— Прокляте будь ім'я од рода та до рода, — сказав, спльовуючи, хазяїн.

— Хто на Батурин гляне, той і Носа спом'яне, — додала хазяйка, — так, як отеє ми його споминаємо, зрадника окаянного.

І вона, підперши бороду рукою, хиталася журливо.

— Такий город, такий гарний город, і видав ворогам на поталу.

Чечель не тільки дивувався вірності хазяїнів для гетьмана й жалеві за його зруйнованою столицею, скільки їх свідомості і знанню справи. Сидить у селі, далеко від битого шляху, ніхто туди не заглядає, а знають, що гетьман до шведів перейшов, і про розпорядки царські чули, і про все.

— А скажіть мені, будь ласка, — просив, — звідки ви всі вісті берете, і, як бачу, вісті правдиві, а не якісь там бабські сплітки?

Хазяїн хитро всміхнувся.

— Ваша милість знають, що козак чує, як трава росте. Нас тут кількох колишніх козаків, здебільшого таких, що до служби військової неспосібними стали, тому й на ріллі поселилися. Але ми цікавимося, що діється у світі. Все хтось з певних людей на звіди їде. Скрізь маємо своїх вірників, ті й переказують нам.

— Так у вас є своя почта?

— Щось ніби жива почта. — А наблизившися до Чечеля, шепотом сказав: — Ми вже й гетьманський маніфест читали. Я собі навіть відписав його, бо я письменний.

— То вже й маніфести з того приводу ходять?

— Еге ж. Гетьман розсилає свої, а цар свої. Цар пише, нібито гетьман зрадив його, не для добра народу, а для власної користі. Нібито він нас польським панам, а церкву нашу єзуїтам на поталу віддати бажає.

— Ого!

— То ще не все. Слухайте дальше. Та ще каже, нібито не москалі наш народ угнітали, а гетьман, нібито не цар усякі податки на нас накладав, а лиш гетьман багатився кривдою нашою.

— І ви вірите?

— Хто дурний, хай вірить. Я до них не належу. Каже цар, що він одного єфимка з України до своєї казни не хоче. Обіцяє тим, що вернуть до нього, "милостквоє отпущеніє вин їх, содержаніє чинов і маєтностей їх без всякого умаленія" та ще нагороди великі за вірну службу.

— За таку, як Ніс йому служив, — докинула хазяйка.

— А гетьман?

— Що пише гетьман, питаєте?

— Так.

Хазяїн попросив його в алькир, добув із-за образа вчетверо зложений лист паперу і сказав:

— Читайте, що наш гетьман пише.

Чечель прочитав гетьманський маніфест, зложив його назад і, віддаючи, спитався:

— Що ж ви на це?

— Питаєте? Гетьманові вірю. Він правду пише. Перейшов до шведа не ради користі, а лиш щоб визволити нас із царської неволі, з того ярма, котрого довше носити годі. Невже ж ми сліпі чи дурні, щоб не бачити, до чого воно йшло? До скасовання нашого козацтва й гетьманства та до перестроєння нашої землі на московський лад. Це всякому ясно, хоч не всякому страшко, бо багато є таких, що це їх ані болить, ні свербить. А хіба ж нам не все одно, хто над нами панує. Хлопові одна біда — говорять, бо дурні. Та ми, козацькі люди, знаємо світові лад.

— Так ви спочуваєте тому, що гетьман зробив? — спитав Чечель.

— Не тільки спочуваємо, але й постояти готові.

— То гарно. А багато вас?

— Того я вам, пане полковнику, ніяк сказати не можу. Але народ козацький, хазяйський, гадаю, одної думки зі мною. Тільки всілякий на землі неосілий, хибкий народ, цей, звичайно, туди й хилиться, куди вітер повіє. І за нього боюся. Дещо і за старшин, за тих, що з гетьманом не пішли.

Чечель задумався, бо і він того боявся. Старшини, звичайно, люди багаті, мають луги й ліси, лани та млини, усякі доходи й вигоди, жаль їм буде втратити ті маєтки. Та ще тепер, коли цар обнадежує усякою ласкою своєю, хто тільки покається і вернеться до нього. Не одного він на цей гачок легко зловити може. Зокрема тих, хто мають родини, жінки і дрібні діти. Що станеться з ними? Ані їх із собою брати, ані дома лишати — от і біда!

— А не знаєте, куди діваються жінки й діти тих старшин, що з гетьманом пішли? Хазяїн тер чоло.

— Підождіть, будь ласка, хай пригадаю. Щось мені і про них доповідали. Ага. Кажуть, немов то деякі до Прилуки втікли. Там нібито й Орликова жінка і гетьманського господаря Цурки.

— Прилука досить далеко від воєнного терену, може, їм там і безпечно буде.

— Не знаю, може. Тільки в Прилуці всього сотня вояків, і то народ не дуже надійний, такі, що з полків повтікали. Не знаю, чи можна їм довіряти, бо не без маєтків старшинські жінки до Прилуки прибули.

І оба вони зажурилися. Думали, як дуже дальший розвиток справи залежний буде від того, як себе там ті старшинські родини почуватимуть, бо чого для своїх жінок і дітей не зроблять їх мужі й батьки.

— Але ми балакаємо, — почав господар, — а ваша милість утомлені. Який же я нездара. Жінко! А приладь там постіль у світлиці і дай чистої води в цинову вмивальницю, та ще добудь із скрині білля щонайтоншого, спішись.

— Ніби я цього сама не знала, — відповіла йому жінка, — аж ти мені це потребував казати. Все наготовлене як слід. Проси їх милість, хай зволять перейти у другу половину хати.

Чечель щолиш тепер почув, що йому дійсно нічого так дуже не треба, як води, білля і постелі. Він ледве на ногах тримався, повіки спадали йому на очі, як крила птиці, котра вже дальше летіти не може, в голові ніби буря шуміла.

Подякував добрій хазяйці і з хазяїном перейшов через сіни до світлиці. Тут за печею були криті двері до малої кімнатки без вікон і без других дверей, якої ніхто не догадався б. В тій кімнатці приготовано для Чечеля, а в світлиці на лавці для його чури.

І щолиш тепер, як Чечель обмився і хотів перебрати сорочку, побачив, що вона поприсихала до тіла. Насилу повіддирали, хазяїн осмотрив рани, бо як колишній козак, розумів це діло, побажав гостеві спокійної ночі і вийшов. В світлиці моргнув на чуру. Цей зрозумів знак і вибіг за ним.

Сиділи втрійку, і чура розказував про Батурин, і як батуринці не хотіли впустити царського війська, і як Ніс зрадою впровадив туди москалів, який бій ішов, як Кенігзена ранили, як боронився полковник

Чечель і як він, втративши всяку надію, з останками своїх людей вискочив з города і забіг аж тут.

— І тепер ми отеє у вас, а там, у Батурині, лиш згарища і трупи, лиш москалі, як чорти, снуються по тім пеклі, і гайвороння над трупами кряче.

Він уже не плакав, тільки скреготав зубами й затискав молоді кулаки.

Жаль уступав перед почуттям помсти, котре перший раз явилося в хлоп'ячій душі.

Помститися, помститися за те все, що накоїли вороги. Хазяйка кивалася, і по стіні за її спиною хиталася велика, довга тінь, як маятник на годиннику, завішенім десь у просторах.

Хазяїн вхопив голову у руки, підпер лікті на колінах і дивився в угол хати, ніби в глухий кут, з котрого виходу нема.

Надворі шумів вітер і політав сніжок.

СУСІДИ

Нараз хазяїн голову підняв:

— Цитьте!

Всі троє стрепенулися. Наслухували. Хтось улицею ішов, відсунув ворота, наближався до хати.

Хазяїн устав.

— Не йди! — крикнула жінка й потягнула його за полу.

— Пусти! — відповів, вириваючися від неї. — Не знаєш — гість у дім, Бог у дім. Гостя нам треба боронити. Ти, хлопче, йди у світлицю і зачини на защіпку двері. Нікого не впускай, поки я не вернуся.

Взяв самопал, відчинив засув і вийшов.

Незабаром вернувся з трьома сусідами.

Виправдувалися, що спати не дають, на хату в таку пізню пору нападають, але бачили, що світиться у вікнах, так поступили.

— Ви ще не знаєте, що сталося? — питав один.

Хазяїн дав жінці знак, щоб мовчала.

— Нічого не знаємо, — відповів.

— Кажіть, що сталося.

— Москалі Батурин добули і зруйнували.

— Що ви кажете? — крикнули обоє і руки заломили. — Батурин? Резиденцію гетьманську? Це неможливо! Город був укріплений, Кенігзен, Чечель і гетьман недалеко, і здобули? Як же це? — вдавали, що нічого не знають.

— Гетьман недалеко, та на час не поспів, — пояснив сусід.

— Не спішився, — доповів другий. — Він добре, що сам до шведів перейшов, безпечно себе почуває, а що станеться з народом, це для його так, як для мене торішній сніг.

Хазяїн здивувався. Дотепер про гетьмана ніхто так не відзивався.

— Ти, брате, — почав, — несправедливо кажеш. Як не поспів, то, видно, що не міг, не сподівався, що Батурин так скоро здасться.

— Він не здавався.

— А як же? — випитувався хазяїн, нібито він і справді нічого не знає.

— Наказний полковник Ніс ізрадив, ворогові хід у город показав. Іван Ніс, як знаєш, наказний прилуцький полковник, забажав совершенним стати і видав Меншикову Батурин. Москалі город спалили, а людей перерізали, не жалуючи ні жінок, ні старців, ні дітей.

Хазяйка запаску до очей піднесла, ридала.

— Старшини всіх нас продадуть, як на заріз худобу, вони тільки того й чекають.

Хазяїн попросив гостей сідати.

— Хто вам це, люди добрі, казав? — питався.

— То ти ще нічого не знаєш? Люди з Батурина прийшли, тії, що з Чечелем насилу з города вискочили.

— А де ж полковник Чечель?

— Кажуть, що у когось у селі. Лихий його зна, де він. Може, дальше пішов. Здав Батурин, а тепер до москалів піде, "милостивого отпущенія вин" у світлійшого просити. Вони до його, як по свячену воду йдуть.

— Хто?

— Хто ж би? Старшини. Випрошують собі ствердження давніх грамот і нових на всякі маєтності просять, а ми, хто таке ми? Для старшин ми гречкосії, коли прямо не чернь, хто про нас дбає, — скажи! Вони викрутяться, як в'юни, а ми цареві за гетьманову зраду відповідь дамо, хоч ми в тій зраді неповинні, бо ми гетьманові до шведів переходити не казали.

— Жаль говорить з тебе, мій брате, — заспокоював його хазяїн.

— Не жаль, а правда.

— Може, й правда, але така, як тобі здається.

— А тобі — ні, бо ти за старшинами руку тягнеш, гадаєш, сотником тебе зроблять, — по смерті, — додав глумливо.

— Того я собі не бажаю і ані чинів, ні маєтностей не хочу, бо й того, що в мене є, для мене і для жінки досить.

— Досить, та від прибутку голова не болить.

— Як кого. Та не мене. Я за правду стою. А на мою гадку, правда ані по нашому боці, ані по їх, лиш посередині.

— Себто як?

— А так, що є і гідні старшини, і негідні, як і поміж нами буває. Що Ніс погано зробив, що нічого гіршого і зробити не можна, того я не перечу.

— Бо не можеш.

— І не хочу. Я б його, як бішену собаку, колом забив, коли б він мені під руку попався. Але невже ж цей Ніс тільки простих людей ворогам на

поталу віддав? Невже ж у Батурині не погибли також наші старшини, їх жінки й діти? І кілько! А кілько їх ще на муки піде, хай Бог ті муки за наше спасення прийме, — і він перехрестився.

Перехрестилися і зітхнули всі.

— То правда, — відповів розсерджений сусід. — Але гетьман теж недобре зробив. Перейшов, а нас оставив на ласку й неласку судьби — робіть собі що хочете.

— Того він ніяк не гадав. Як ішов до шведів, так це тому, щоб скорше з ними до нас вернутися й захищати нас перед москалями, а що трапиться такий подлий зрадник, як Ніс, того він предвидіти не міг, як ані ти, ані я нічого такого не предвиджували і навіть не гадали собі.

— А Чечель?

— Сам кажеш, що полковник Чечель Батурина не здав, що він обороняв його хоробро.

— А все-таки втік. Може, за ним уже й погоня біжить, ще він нещастя на наше село накличе. Москалі скажуть, що ми Чечеля перед ними скривали, спалять наші хати, а нас переріжуть та перевішають, коли б на палі не повсаджали.

— Так тоді по-твойому що?

— Треба нам перешукати село, чи він де не сховався.

— А як сховався? — повторив. — То що тоді?

— Тоді треба його москалям передати, хай його голова за всі наші голови йде.

— Мати Божа! — аж скрикнула хазяйка. — Як ви, сусіде добрий, щось такого можете казати? Свого чоловіка, такого славного козака, такого лицаря катам у руки видавати?

— Як ми їх не дамо, то вони видадуть нас, побачите. Не пора міркувати, що годиться, а що ні, а пора про себе дбати, бо ніхто про нас не дбає.

— Недобре ти, сусіде, радиш, — озвався хазяїн хати, — я такої ради і слухати не хочу. Я до того руки своєї не приложу. Краще голову покладу, ніж юдою стану. А ти що, брате, на це? — спитав другого сусіда.

Цей, видно, з гадками бився.

— Гадаю, — казав, — що нема що Чечелем турбуватися. Хтозна, де він тепер. Може, в другому селі, а може, по дорозі в чужі руки попав. Наша турбота — його люди. Боюся, щоб нам за них якого лиха не було. Декількох можна притулити в селі, перебрати, ніби це челядь або свої. Але не всіх. Старшин треба відправити в дорогу. І то чим скорше, тим краще.

— За те, що билися за нас?

— За нас?

— А за кого ж? За нашу волю, за те, за що й ми боролися колись, як були молодими. Пригадаю собі, у яких пригодах ми не раз були. І чи видавали нас наші люди? Своїх людей на муки, на смерть видавати! Страшно, товариші, страшно!

— Страшно, але як конечно, то нічого не вдієш. Краще хай потерпить дехто, ніж терпіти має народ.

— Нехай терплять другі, щоб тільки не ми, правда? — і хазяїн гірко всміхнувся. Тамті дивилися на нього з-під лоба й вертіли в руках шапками.

Один глипав чорними очима, як вовк, другому вуса нервово дрижали від збентеження. Упадок Батурина нагнав їм такого страху, що готові були до всього, щоб тільки запопасти ласки в ворогів.

Хазяїн знав своїх односельчан. Небагато між ними таких, що на них покладатися можна. Це здебільшого старші, з діда-прадіда козаки. Решта — народ хибкий. Поки добре, то й вони добрі, а не дай Боже лихої пригоди, то щось таке вам зроблять, чого й наймудріша голова не передбачить.

— Знаєте ви що? — почав хазяїн, силуючися на спокій. — Якщо ви справді гадаєте видавати їх, то в першу чергу видайте мене.

— Вас? — і сусіди аж підскочили на лаві.

— Так, мене, — відповів рішучо, — бо я проти Москви стояв і стою, я гетьманові вірним був і є, я тих, що Батурина обороняли, за лицарів тримаю, а не за злочинців, котрих карати треба. Беріть і в'яжіть мене, хай моя голова за ваші йде, бо, видно, не сидіти нам довше в одному селі, ми тепер люди з інших світів.

Почувши таке гірке й несподіване слово, замовкли, бо і що ж було казати? Розуміли, що правда не по їхньому боці, але життя від правди сильніше. Рятувати себе і своє добро — от що було для них найважніше. Честь, правда, справедливість — усе воно гарно, та не тоді, як ворог на карку.

Хазяїн читав у їх душах, як у книжці.

— Як же буде? — почав. — Пізна година. Вже й ранок недалеко, треба рішаться, щоб нас дійсно який чорт не заскочив та не наробив бешкету.

— Хай буде, як громада скаже. Громада — великий чоловік.

— А на моє, громада — капустяна голова. Вискочить який горлай, застрашить людей, і вирішать таке, що й погадати страшно. Знаєте, як воно тепер буває у громаді. Молоді старшини воловодять. Наймит хазяїном править. Поганих часів дожили ми. Краще було у бою полягти, ніж дочекатися такого. Сором від смерті страшніший. Люди добрі, що ви сорому не боїтеся, що ви суду Господнього не жахаєтесь!

— Суд царський від суду Божого страшніший, бо Господь милосердний, а цар — ні.

— Але й милосердя Боже свої границі має. Не переступаймо їх!

— Царська власть від Бога, нам слухати треба що цар велить.

— А гетьманська вдасть від кого, від чорта?

— Від царя, — відповіли, щасливі, що попали на таку розв'язку, яка буцімто заспокоювала їх совість.

— Хто вам це сказав? — питався стривожений хазяїн, — хто вам, люди добрі, таку небилицю повів?

— Піп у церкві проповідував.

Хазяїн зрозумів усе. Попи з царем тримають, з тим царем, що зневажає віру й насміхається з Бога. Цар на гетьмана наклеп пустив,

буцімто він наші церкви й монастирі єзуїтам віддати бажає, і попи послухали його.

— Розумію вас, — почав хазяїн голосом сумним, ніби він отеє на якійсь ступі балака. — Ви повірили попам. А знаєте-як вони, ті попи, собі міркують?

— Як?

— А так, що гетьман за Десною, а цар тут. Заки гетьман зі шведами поспіє, цар може з ними зробити що захоче. Та ще міркують вочи собі, що хоч тепер гетьмана зрадять, так це ніщо. Як побідить цар, то він їх за тую зраду всілякими маєтностями обдарує, а якщо гетьман зі шведами верх візьме, то він їм простить, бо гетьман свій чоловік і своїх духовників не буде так карати, як за що-будь карає їх цар. І ви повірили попам?

— Вони слуги Божі і закони Господні краще знають, ніж ми. Хай вони перед Богом відповідають за нас.

— Кождий за себе відповість, бо на те у нас розум і вольна воля є. Якщо царська власть від Бога, то гетьманська теж від нього. Гетьмана вибрав народ, а голос народу — голос Бога. Не гідні ми зватися людьми вольними, коли не розуміємо того.

— Як голос народу — голос Бога, то чому ж ти не хочеш слухати того, що громада скаже, громада — теж народ.

— Та не така, як наша, і не в таку пору, як тепер. Нашу громаду чорт опутав, і вона голосу Божого не чує — з отсеї розмови бачу. Та я на суд нечестивих не піду.

— А нам пора. Простіть, що позбавили сну.

— Який там сон тепер. Спасибі, що зайшли. Бувайте! Відпровадив їх до воріт, глянув на вулицю, постояв і, стурбований, вернувся до жінки.

— Ось воно як! — сказав, ховаючи самопал під постелю. — Щось таке твориться тепер у нас на Україні, чого ніяк не розберу. Народ не той став.

— Інші часи, інші люди, — зітхала жінка.

— Але ж двох правд нема і двох честей також ні. Що було справедливим, осталося для внуків, а що ні, те ні.

— Не всякий так гадає, як ти.

— Не всякий, але подумай лиш — предательство!

— Пре-да-тель-ство! — повторив, розкладаючи безладно руками.

— Були предателі за часів Христових, є й тепер. І тепер розпкяли б Христа.

— Добре ти кажеш: і тепер розпняли б Христа за те, що він людям добра бажав. А людям треба не благодаті небесної, а звичайної наживи, і не слова Господнього вони бояться, а лиш кнута. Страшно подумати, жінко. В Батурині кілька тисяч людей смерть за нашу правду понесло і муки страшні протерпіли, а тут вони тих мучеників, що від рук мучителів спаслися, мучителям видавати хочуть. Я того не переживу.

Ходив по хаті, збентежений до краю.

В його словах почувався такий великий жаль, що слухати було важко. Щоб повернути його від тих гадок, хазяйка просто спитала:

— Чи не краще нам полковника Чечеля кудись заховати?

— Куди?

— А хоч би в омшаник.

— Гадаєш, не знайдуть. Перед своїм ворогом не сховаєшся.

— То, може б, йому дати коня і провести куди безпечно?

— Не пора тепер. Світає. Треба чекати ночі.

— Жаль, що ми того скорше не зробили.

— Як? Не бачила його? Таж це не чоловік, а тінь. На ногах устояти не міг. Порубаний такий. Дивуюся, що від упливу крові по дорозі не впав.

— Так що ж буде?

— Що Бог дасть, але я його живим зі своєї хати не видам.

Жінка мовила поранню молитву і збиралася палити в печі.

ЛИЦАР У БЛИСКУЧІЙ ЗБРУЇ

На майдані збирався народ. Старші на колодах сиділи, пихкаючи люльки, молодші стояли кругом.

Сходило сонце.

Зразу поза хатами і поміж деревами в садах являлася золота смуга, ясна, що аж за очі брала. Згодом ясність тая піднімалася вгору,

розкидуючи кругом своє щедре проміння. Ніби незрима рука золоте зерно сипала на землю, ніби небесний сівач ішов понад землею і сіяв.

Декому здавалося, що з-поза обрію з мрачних країн темної ночі виїжджає лицар у блискучій збруї на білому коні, з золотим мечем у долоні. На шоломі в нього китиця огненних пер, вітер обриває їх і кидає на землю. Рожами кладуться вони на поля, на верховіття дерев, на криші хат, пелюстки, платочки рожевого квіття стеляться кругом. Їде велетень лицар, мерехтить сріблиста збруя, сяєво ясне ллється з золотого меча, а перед ним утікає ніч. Горбиться, кулиться, до землі присідає і по ставищах, по мокляках, по оболонях волочить за собою спідницю довгу з непевної темряви і з нічної імли.

Дивляться сивоголові господарі, як білий лицар чорну ніч проганяє, знімають шапки й голосно хрестяться, а наймит якийсь, що недавно до села приплівся, поміж молодшими гукає:

— Пора діло кінчить. Доволі кров нашу пили, кровопийці. Доволі крутили нами. В потребі нашому братові золоті гори обіцяють, приманюють улесливими словами. Хочеш у війську служить, то в реєстр впишемо тебе, а хочеш на землі працювати, так і землю дістанеш. А прошу.

— І млинок, і ставок, і вишневий садок, — доповідав його товариш.

— Дістанеш на Йосафатовій долині, а тепер маєш не садок, а в задок.

Сміються кругом.

— А скінчиться війна, так гонять тебе з полку, як собаку з хрестин. Ти хто такий? Хахло, тягло, хамська твоя мати, йди на панів працювати. От яка наша правда, браття.

— Авжеж, авжеж, — гомонить поза спинами тих, що на колодах сиділи.

— Ти до чого, синку, ведеш? — підняв на нього полинялі очі сивоголовий дідусь.

Сторонився. Та тільки на хвилину. Побачивши, що одномишлеників кругом чимало, відповідає сміливо, аж гордо:

— До чого ж би, як не до того, щоб не слухати панів-старшин.

— Ані дуків-серебреників.

— Досить слухалися, та й дослухалися ось до чого. І підняв руки, як до лету птах, показуючи подрану кожушину.

— Сорочки на хребті не маю. Тільки моїх маєтків, що тая дранка, і тільки худоби, що тії воші в ній. Розбагатів.

— Потішся. Ти не один. Багато таких, що так розбагатіли, багато!

— Біля гетьмана доробилися.

— Біля ізмінника.

— Податями та налогами всілякими народ обкладав, а все буцімто для царя, цар приказує, а цар у маніхвесті виразно говорить, що він з України одного єфимка брати не хоче, що це гетьман до своєї кишені гроші з народу здирав.

— У гетьмана в кождому дворі гроші.

— А в нашого брата що спина, то воші.

Притакували кругом.

Дід з полинялими очима сумно дивився на лицаря ясного, що понад обрієм на білому коні проїжджав, і на ніч темну, що в байраках перед ним ховалася. Але спідниця її брудна й мокра волочилася по землі, як смородлива ганчірка. Дід нишком покаянний псалом шепотів.

— Я також, — почав другий, — так собі своїм простим розумом міркую, що ближча сорочка, ніж кожух. Ближчий нам робучий народ, ніж старшини.

— Ближчий, ближчий!

— Хто з робучого народу, хай залишається у нас. Скажемо, що свої, а хто зі старшин, того видати цареві. Цареві нецікаво нас до рук своїх дістати, бо хто ми таке? — "подлий народ". Цар знає, що всякі факції від старшин ідуть, старшин йому давай.

— Справедливо сказано: старшин йому давай. Нагородить нас. Так і видаваймо їх, пеських синів.

Дід перервав псалом.

— Видамо своїх, так чужих нам нашлють, а гадаєте, що чужі кращі від наших?

— Менший жаль, бо чужі. Від свойого кривда гірше болить.

— Авжеж, авжеж. Своя рука дошкульніше б'є.

— Так наші предки гадали, і тому в нас добра немає, тому ми у чужому ярмі. Гей, діти, які ви нерозумні. Від своєї кривди куди легше визволитися, ніж від чужої. Свого гетьмана скинеш, коли він негодящий,

а царського намісника не спекаєшся, бо за ним стоїть цар, і військо, і всі сили його, а в тебе що? В тебе лишиться голий кулак і безсильний жаль у серці, і отеє вся твоя оборона. І будеш битися, як перепілка в снігах на морозі, і скиглити будеш, як чайка, нарікаючи на свій розум дурний. Прийде каяття, та вороття не буде.

Із-за гаю знімалася хмара й летіла ясному лицареві назустріч. Хотіла прикрити його, ніби невод розпускали на небі.

— Хай що хоче буде, щоб не було, як є. Несила довше кривду терпіть.

— Несила, несила!

— Гетьмани визволювали нас від ляхів, а татар накликали.

— Татари загонами народ гонили у ясир.

— А Мазепа гадаєте що? Визволює Україну від москалів, а шведам продає.

— Лютрам-бузовірам.

— Не хочемо, не приймаємося!

— Послухай його маніхвестів, поможи побити царя, то він панів польських накличе на нас, закріпостить народ.

— Буде що лан, то пан, а що розвалений тин, то селянин.

— Церкви єзуїтам віддасть, у монастирях уніатів понасаджує, польські порядки на Україні заведе.

— Не хочемо того, не приймаємося.

— Краще під православного царя.

— Краще! Краще!

— До чорта з гетьманом! Видаваймо старшин, хай ідуть за голови наші.

Даром дядько з полинялими очима добивався до слова. Ні віку, ні розуму не шанували. Горлаї перед вели.

— Нассалися п'явки нашої крові, відривать пора.

— Пора, пора!..

— Перетрусити село, чи де Чечеля немає. За його нам від царя велика ласка буде.

— Він світлійшого князя Меншикова обидив, царського війська в Батурин не впустив, царських послів зневажив.

— А тепер Батурин пропав, а Чечель перед карою втікає.

— Через нього тисячі народу пропало, на його невинно пролита кров паде, на погибіль йому!

— На погибіль Чечелеві! На погибіль старшинам!

— Видаймо Чечеля цареві. Відведім його до найближчого московського караулу.

— Відведім, відведім! — ревіла товпа.

Снігова хмара ясного лицаря тінями накривала.

Меркли блискучі бляхи на його широких грудях, снідею заходив шолом, меч іржою вкривався. Щедрою рукою розсипані троянди линяли й ниділи під чобітьми роз'юшених людей.

А з байраків, з болот, недобре ще примерзлих, підносилася брудна спідниця ночі. Вітер її піддирав, підносив і понад селом, як заболоченою хоругвою, вимахував.

— Чечеля, Чечеля нам давай! До біса полковників, до біса нам старшин!

— І без них поживемо!

— На погибіль їм!

— На погибіль

Хазяїн, у котрого полковник Чечель ночував, насилу добився до слова. Старий, багатий козак мав числечних сторонників у селі. Постояли за ним. Зацитькували ревунів.

— Дайте ж чоловікові слова! — казали. — Не шуміть! Криками далеко не зайдемо. Це тільки жиди криком городські мури валили, наш крик такої сили не має. Вкліз на колоду і став заспокоювати народ. Казав те, шо й сусідам на розмові у своїй хаті говорив, а саме, що не всі старшини лихі, що є й між ними люди з великими заслугами. Обороняв гетьмана, котрий, на його гадку, багато доброго зробив...

— Дукам, серебреникам, а не нам.

— Не будь дуків, не було б що і взяти в руки.

— Ой, прибрали ви нас у свої загарбливі руки, так що й дихати важко.

— Та кінець панованню вашому, пани!

— Кінець нам, а ви гадаєте шо, безконечні? — питався хазяїн.

— Поки землі, поти нас, — відповідали. — А ви от що! — дмухали на долоню, показуючи, як старшини полетять на чотири вітри.

— Ми вже раз з вами зробимо якийсь лад, — грозили.

— Поки зробите, послухайте правдивого слова.

— Не треба, не хочемо, не цікаві...

— Цитьте, хай говорить. Кажіть, дядьку, кажіть.

— Своїх людей на поталу ворогам давати не годиться.

— Треба!

— Не треба!

— Мус!

Поривалися на себе з кулаками. Насилу старші й жінки, що повибігали з хат, зупинили бійку.

— За зраду Бог вас каратиме, як покарав юду, що зрадив Христа.

— Гетьмана покарає, бо він теж ізрадив.

— Але не вас і не Україну.

— Україна — це ми.

— А ми — ні? — питалися докірливо старші. — А ми ж що?

— Ви струп на нашому тілі. П'явки, опирі, кровопийці!

Отак кругом. Що заспокояться на хвилину, то знову шум і погана лайка. Вже й до рукопашного бою доходило, бо годі було старим козакам і хазяїнам поважним стерпіти обиду від наймитів і всякого зайшлого народу, котрий, на їх гадку, як обідував, то з власної вини, бо гроша в кармані втримати не вмів. Що заробив, те й пропив.

Дійшло до того, що червоними півнями грозили, казали:

"Підіждіть, хай настане ніч, а вона недалеко, бо день тепер короткий!"

— То я аж такого сорому дочекався, — нарікав сивий дідусь, з полинялими очима, що вже кудись далеко, ніби поза другий беріг, заглядали. — То вже в нас аж до такого дійшло! Не буде вам благословення Божого, ой, не буде, бо ви нічого пошанувати не вмієте, нічого святого у вас нема. Настали часи, що яйце від курки мудріше й діти батьків розуму вчити хочуть.

— Як батьки дурні, то і вчити їх треба, — озвався хтось.

Дідусь мав синів і внуків у громаді.

Не втерпіли обиди. Затріщали плоти, зчіпилися люди з собою, кинулися жінки й діти мужам і батькам на підмогу, перемінився майдан у кітловище людське, в котрім варилася страва чортові на снідання.

— Карли панам проч із старшинами, хай пропадають дуки; Чечеля, Чечеля нам!

Чорна хмара повисла над селом. Пропав, сховався, поїхав кудись геть срібнопанцирний лицар.

Вулицею надходив чоловік у козацькому контуші, з шаблею при боці, праву, поранену руку за пазуху встромив. Голову мав перев'язану — тільки одним оком дивився.

— Чечель! Чечель! — зашепотіло кругом.

Ступив на майдан, біля колод, на котрих старші хазяї сиділи, став і тим одним оком журливо на погане грище глядів.

Вчорашній розпучливий бій, лицарська смерть батуринців, щоб доховати віру гетьманові й оборонити чесне ім'я столиці, і отся нинішня гидка, глупа, безтяменна гризня — які ж далекі й неподібні до себе моменти, які ж супротивні образи! Там вірність і віра, там хоробрість і жертва, тут глупота і підлість — ніба це два світи, два народи, дві інші культури. Страшне, неправдоподібне, неможливе!

Роздумував над причинами, шукав виправдання якогось, щоб заспокоїти себе, щоб не зневіритися в силу і вартість тієї стихії, і не знаходив нічого. Одно приходило йому на гадку, а саме, що тут степ, а там город, тут ніби тая золота воля, а там життя. Привикли люди до законів, до ладу, до влади, розвили в собі почуття державне, зрозуміли, що таке честь, і боролися за неї хоробро, як тільки чоловік боротися може.

І почув він у душі своїй таку велику вдячність для отсих лицарів батуринських, таку для них пошану, що отся гризня, на яку тепер дивився, змаліла в його очах до розмірів гризні собак за кістку, кинену крізь вікно панської кухні на смородливий смітник.

"Батурин смертю своєю живий буде, Батурин побідить позагробною побідою, — потішав себе, не відчуваючи в серці свойому для отсих чорних

лицарів народного безглуздя нічого більше, крім опрощення сумного. — Прости їм, Боже, прости, Україно, бо не знають, що творять..."

— Чечель! Чечель! — шепотіло кругом.

Слово "Чечель", ніби зимна вода на роз'юшених собак, лилося на ті голови гарячі, від засліплення п'яні.

Розділювалися купи, що напирали на себе, один від другого відставав, виймали пальці з чубів, переставали давити себе в обіймах, відскакували набоки, так що над майданом тільки жмутки вирваного волосся літали, тільки пояси валялися, тільки пара з людей била, як із коней, на яких забагато тягару накладено.

— Полковник Чечель! Чечель!

А Чечель стояв, ніби він тут ні при чім.

Його гадки блукали зарослими шляхами України, тими, що могли вести до волі і слави, а завели до сорому і до неволі. "Чому? Чому?" — питався себе, забуваючи про тую небезпеку, в яку попав, гіршу від учорашньої.

Вчора грозила йому смерть серед бою з ворогами, смерть вождя, котрий позиції не хотів здавати. Нині висіла над ним гроза впасти жертвою своїх власних людей, темних, засліплених, розлючених, як звіряче стадо. І пригадувалися йому ті найчорніші моменти з історії рідного краю, котрі кидали тінь на найсвітліші події, моменти, від котрих кров стинається в жилах, від котрих лиця огнем пашать, моменти найбільшої невдяки, найчорнішої зради — зради провідників товпою.

— Товпою, несвідомою, чорною товпою, — повторив, дивлячись на те, що діялося кругом.

— Чому ж та товпа темна й несвідома в нас? — питався себе Чечель. І замість відповіді пригадалися Лобода, Брюховецький, Самійлович, Тетеря і багато, багато їх, що тую товпу, замість робити силою творчо-свідомою, цькували, під'юджували, підбадьорювали влесливими словами, заохочуючи до безнастанної боротьби не для загального добра, а для особистих вигід. Хто обіцяє більше, хто голосніше кричить, за тим вони підуть. — Багато, багато вини за нами, — казав Чечель собі. — Верхи не трималися купи, і доли тягнули їх уділ. Замість доли підтягати вгору, ми для успіху хвилевого схилялися вниз, понижували себе й понижували справу, аж дійшли до отсього, що діється тут.

— Ви кликали мене, — сказав голосом грімким, в якім не почувалося ні жаху, ні тривоги. — Гадали, втік, сховався, боюся вашого суду? Ні, браття. Нема мені чого боятися і ховатися я теж не потребую. Я тут!

Дехто обтирав з обличчя кров, колупав у щоці, чи зуби кріпко сидять, гладив вус, чи його не відірвали.

Дивилися з-під лоба, ніби боялися погляду чоловіка, котрого перед хвилею раді були затоптати в болото.

— Чого вам треба від мене? — питався полковник Чечель.

Не відповідав ніхто.

— Батурина вам жаль? Ніхто так не жалує за ним, як я, бо в ньому були мої гордощі, моя надія, слава, в ньому був я. Там я сили свої лишив, на батуринських валах кров свою пролив, тоді як ви тільки злобою і помстою дихали на себе.

Чув, що лагідним словом совісті їх не зворушить, а влещувати не хотів, розуміючи, що тільки правда, єдина свята, чиста правда може отверезити їх.

— За Батурин я перед гетьманом, перед найвищим вождом своїм справу здам, якщо Господь дозволить мені стати перед маєстатом його, а як ні — то перед Богом, котрий колись усіх нас розсудить, — розсудить мене і вас.

Підступали ближче до нього, ніби хотіли краще чути і розуміти його.

— Одного жалую я нині, а саме, що у Батурині разом із другими не поляг.

— Отож воно і є, — підхопив хтось. Чечель глянув у той бік.

— А жалую тому, бо краще з хоробрими людьми трупом лежати, аніж поміж негідними жити.

— Ого, ого! — почулося вже більше голосів.

— Він обиджає нас. Хоробрий який. Легше словами кидати, ніж шаблею рубать.

Чечель шаблю з пахви добув. Тільки шматок рукоятки тримався, та й був пощерблений і весь у крові

— Ось вам шабля моя. Як ви своїми краще працювали, так плюньте на мою.

Сивоголовий дід піднявся зі свойого місця, підступив до Чечеля і попрохав тієї шаблі.

— Будь ласка! — і Чечель йому подав.

Дід шаблю на руках угору підняв, ніби молився до неї, а потім її побожно поцілував.

— Правдива козацька шабля, — сказав і хотів Чечелеві віддать, але й другі підходили до нього, бо й собі хотіти бачити тую шаблю, котра так хоробро гетьманську столицю обороняла. І ходила тая шабля з рук до рук, як живий свідок учорашньої страшної боротьби за славу й волю і за честь України. Приглядалися до неї, доторкалися руками, ніби вона жива, хоч порубана, хоч із неї тільки малий шматок остався.

— Кажете, що я втік, — говорив Чечель дальше, — що я Батурин лишив, а сам перед карою спасався... Брехня! Я боронив Батурин, поки ще можна було обороняти. Трупи оборони моєї не потребують, а попіл і згарища сил моїх не вартні. Тих, що живцем у руки ворогів попали, я вирвати не міг. А решту своїх людей і решту своїх сил хотів я заховати, щоб боротися дальше за тих, що замість обороняти волю й честь, заколот чинять, брат на брата каїнову руку підносять, безталанний край до заглади ведуть. І за те ви хочете мене москалям видавати? Га, що ж — беріть, потерплю за вас, може, Господь муки мої за спасення ваше прийме. Може, діти, що бачитимуть цей сором, зжахнуться його і виростуть кращими й чеснішими від батьків своїх. Чого ж ви стоїте? В'яжіть мене, ведіть до караула, продавайте за юдиний гріш і впийтеся за нього, щоб позабули себе і свій гріх.

Мов зачарована стояла громада. Ніхто і пари з рота не пустив. Старі козаки сумно голови похилили, жінки втирали сльози. Чечелеві жаль груди роздирав. Душу хотів виговорити з себе, не тому, щоб живим звідтіля вийти, а щоб правду сказать, хоч би за неї прийшлося заплатити життям. Чув гореч на устах і гіркі були його слова, як полин, як чарка отрути.

— Батьки і діди ваші куди більше від мене на муки і на смерть видавали, кажучи: "Хай ідуть за голови наші!" Навіть батька Богдана чернь двічі видати хотіла, так не було руки, котра б піднялася на нього. Я не Богдан, я тільки полковник Чечель, той, що Батурина боронив, та не оборонив, бо зрада відчинила ворота, а зрада від хоробрості сильніша. Чого ж ви чекаєте, спішіться, бо якщо скортить мене отсю шаблю,

замість у похву, в груди свої вложити, так тоді пропадуть ваші гроші, пропадуть царські милості. Спішіться!

Та ніхто не важився підступити до полковника Чечеля. Рука не піднімалася. Стояв він, як живий докір за тую кривду, котру збиралися йому зробити. Зворушена совість бачила в Чечелю образ усіх тих провідників козацтва, котрих чернь носила на руках, а опісля кидала в болото або у важкий момент метала ними, як бездушною колодою у ворожий табір. Не лиш гіркими словами, але й ранами своїми, цілою виснаженою появою обвинувачував Чечель товпу за її кривди супроти одиниць, за непорозуміння поміж ними і за незрозуміння спільного добра. Не розуміли, що залежали від себе. Навіть ті, що так недавно ще гукали: "Чечеля, Чечеля нам!", як гукала колись жидівська товпа: "Распни, распни Христа", навіть ті замовкли тепер, ніби в рот води набрали, й дивилися тільки, куди б то їм непомітно виховзнутися з майдану. А виховзнувшися, ховалися між клунями й хатами, бо хотіли свій сором сховати.

Сховалося і сонце у хмарі, з котрої замість білого снігу став накрапати зимний, куди гірше від снігу дошкульний зимовий дощ. Тьмився світ, ніби це не до полудня йшло, а бралося під вечір. Сутеніло.

Біля колод стояв Чечель, дивлячись на пустий майдан, як на боєвище, з котрого ворог утік.

На колодах сиділи старі діди з головами, повними турбот про минуле своє та про майбутнє. Не одно, чого не розуміли колись, зрозуміли тепер, і як могли б, то заховалися б під землю, щоб лиш заховати цей сором, що їх душі палив. Їх село, їх громада збиралася полковника Чечеля ворогам в руки видавати на кару, на жорстоку смерть. Слава тобі, Боже, що не прийшло до того. За тими думками незчулися й не помітили, як до села наближилася ватага гільтаїв, котрі, почувши, що гетьман за Десною, що Батурин упав, вилазили зі своїх криївок, збиралися у великі купи і з темряви нічної виходили на світло дня. Почувши, що цар прощає усім, хто

проти гетьмана заявиться, і що москалі платять за видачу мазепинців, пустилася на ті промисли погані. Гріш їх манив, їх манила надія наживи.

А все інше не мало для них ніякої ваги. Раз їх викинув народ, не оглядалися на нього. Жити хотіли, а як, якими промислами — їм байдуже.

Помагали караулам царським виловлювати мазепинців, ставали за собак у тих поганих ловах. Ішли по слідах батуринських утікачів і забрели аж тут. Головна річ Чечель.

За нього заплатять москалі більше, як за сотню звичайних людей. Чечеля, Чечеля їм у руки дістать! Награбували коней, запаслись у рушниці, вже вони не розбишаки нічні, а прямо якась військова частина. Вже в них свій отаман є, котрого слухають безумовно, бо за непослух смерть.

Обступили майдан, налетіли на нього, як круки, що зачули падло. Нажива, нажива буде!

Даремна оборона. Налет неприготованим застав село. Хазяїни, відрізані від своїх хат, з майдану виходу не мали. Голіруч супротивлятися не станеш. Діди очам своїм не вірять. Невже ж. вони дожили аж до того? Невже ж сподівалися таких часів, воюючи колись хоробро і чесно за своїх молодих літ? Невже ж це Україна, невже ж отся розбишацька ватага — це їхні земляки, люди одної віри й одної крові? З дива вийти не можуть. Боже, помилуй нас.

Чечель зрозумів, що з тими ніякої балачки бути не може. Це вже найгірші зі злих. До них слово приступу не має, на них є одно — сила. Та він безсильний був. Права рука горіла, на тілі повно ран. Мозок кров'ю запливає.

— Ось він, Чечель! Бери! — І заки зрозумів ці слова, почув аркан на своїй шиї, почув шнури на руках і ногах, побачив очі, як вовчі сліпаки, і сопух горілки, що бив, як від куф, і завзяття, гідне кращої справи.

— Боже, муки мої за прощення їх гріхів прийми! — промовив, попадаючи в отупіння. Бачив, як хазяїн, у котрого він останню свою ніч ночував, бився за нього, як другі старі козаки помагали виривати його з рук гільтаїв, як навіть ті наймити, що так завзято проти Чечеля гукали, обстоювали за ним, як громада хотіла навіть гроші за полковника Чечеля платити, — не помагало ніщо. Як схочуть, то й без того пограбують село, а за Чечеля їм москаль багато заплатить.

Більше вони у своїх мозках чорних не кмітували собі нічого. Чечель чув, як його волікли з майдану, геть на поле, як притягнули сани з села, прикріпили його посторонками, щоб і повернутися не міг, накрили кожухом, і сани рушили з місця.

Ні уток, курочок,

Ні хати, ні жінки,

А стократ болячок

У твої печінки.

Сани скрипіли, сороміцькі пісні супроводжали їх. Кривда, якої Чечель не завинив, верещала поганими, глупими словами. Зневажали батька, матір, навіть Господа Бога в небі. Хотіли перекричати голос совісті, що все-таки десь там на споді п'яних душ ворушилася, скигліла, як у шуварах смертельною кулею ранена чайка.

Поспішайся, Чечелику,

Чекає москаль,

Вже для тебе пристроєно

Осиковий паль.

Гу-у!

Вже для тебе застругано

Гостроверхий кіл,

Не трать сили,

Чечелику,

Спускайся уділ.

Гу-у!

Вітер утікав. Не хотів на свої буйні крила брати такого співу.

Чечель закусив губи: "Прости їм, Господи, бо не знають, що творять".

Сумував серед села болотом укритий майдан.

Холодний, зимний дощ сполокував кров. Болото було гидко-руде, смородливе.

Дідуся з полинялими очима діти і внуки підіймали з того болота, витягали з-поміж колод. Потолочений, заболочений, здавалося, не жив.

Відтирали його, трусили і дивилися, чи не поломані кості.

— Лишіть мене, — просив, — дайте, хай сконаю. Не хочу такого сорому переживати, діти!

Котрийсь із хлопчиків підняв із болота дорешти поторощену Чечелеву шаблю. Тільки малесенький шматок тримався ще гарної рукоятки. Шабля з рук до рук ходила. Мовчки розглядали її. Супроти її голосного мовчання завмирали слова на їх блідих устах.

— Правдива, козацька шабля...

Більше ніхто нічого не важився казати. Аж обмили тую щаблю, обтерли зі смородливого болота і поклали за образ у тій світлиці, де Чечель останню свою ніч ночував.

...БО НЕ ЗНАЮТЬ, ЩО ТВОРЯТЬ

Дня 29 жовтня (ст. ст.) 1708 р. писав цар із своєї кватири у Погрібках:

"Пане полковнику чернігівський!

Писав нам пан генерал князь Меншиков о злім учинку і о зраді гетьмана Мазепи і хотів, щоб ви прибули сюди до нас на нараду об тому ділі, про що вчорашнього числа до вас, генеральної, і до всеї старшини і полковників вислані наші укази, щоб з'їздилися на нараду про це діло і на вибір нового гетьмана по правам вольними голосами; і нині це підтверджуємо, щоб з'їздові тому бути в Глухові, а вас бажаємо собі якнайскорше тут у себе побачити і об тім дуже потрібнім ділі усно з вами балакати, обнадіюючи вас при тім нашою милостею.

Петро"

А до непевного цареві полтавського полковника Левенця писав цар Петро тієї самої днини:

"Благородний пане полковнику полтавський!

Об'являємо вам. що гетьман Мазепа, позабувши страх Божий, зрадив нас і переїхав к королю шведському таким отеє образом: зразу оповістив війську, що дістав він, гетьман, наш указ іти за ріку з військом проти неприятеля, а коли перейшов, тоді уставив його в боєвий стрій, і коли до них неприятель наблизився, тоді він тому війську, що було при нім, заявив, що він, гетьман, прийшов на службу до короля шведського і тому-то тоді шведи військо його окружили і в такий спосіб старшини попали в руки неприятеля. "Того ради" післали ми укази до старшин, і до полковників, і до інших чинів, щоб вони збиралися на вибір нового гетьмана, і вас особливо "напоминаємо", що подбати треба, щоб "малоросейський народ" не попав під володіння польське, а церкви і монастирі святії щоб не були осквернені і в унію повернені; того ради желаємо, щоб ви якнайскорше сюди до нас для ради і "упрежденія" всього того прибули й обнадіюємо вас при тім нашою високою милостею.

Петро"

Подібні листи відправлено до наказного ніжинського полковника і до інших старшин, а також до єпископів. Усіх їх цар негайно кликав до себе для вибору нового гетьмана, щоб бувший гетьман не "возмущав" народу, щоб випередити і знівечити його злочинні наміри, в чім "крайня нужда і спасення всеї Малої Росії сестоїть". Цар виявляв себе не лиш "государем", але й "оборонителем малороссійскаго края" і нагадував старшинам, що вони також "ревнителі о православії" і що вони мусять стати "за віру й отечество своє". Всім їм цар обіцяв за це свою особливу високу милість і жалування царське.

В маніфестах до всього "малороссійскаго" народу кидав цар наклеп на бувшого гетьмана, буцімто він хоче Україну Польщі запродати, а церкви й монастирі святі віддати уніатам на поталу. Зате себе представляв оборонцем України, знаючи вразливість народу на податки й інші тягарі матеріальні, казав, що гетьман позаводив деякі нові податки "хитростію своєю, без царського указу, будьте на плату для

війська, а на самім ділі ради збагачення свого. Ми же ні єдиного пенязя в казну нашу во всем малороссійском краю брать не повеліваєм". Та признавав цар, що народові діялися кривди, але тепер він "войскам своим великороссійским под смертною карою запретил малороссійскому народу никакого разоренія й обид отнюдь не чинить".

Таким способом цар Петро хотів прихилити до себе тих старшин, що з гетьманом за Десну не пішли і в Батурині не замкнулися, а також збаламутити народ, що попав між молот і ковало, між шведів і москалів. Але й про найближчих гетьманові людей цар не забував. Казав, що ті, які "ізміною вора Мазепи були заведені в неприятельські руки", можуть спокійно зі шведського війська вернутися і зайняти свої попередні уряди, не боячись ніякої кари. "Милостивеє отпущеніє вини їх, содержаніє чинов і маєтностей їх без усякого умаленія і впредь наша ц. в. милість". За те ж усі вони, що протягом місяця не повернуться до царя, будуть позбавлені чинів і урядів при "войську нашім Запорожськім", а жінки їх і діти будуть взяті під "карауль, прислани къ намь, великому государю, которые сосланы будуть въ ссылку". Гетьман Мазепа і король Карло теж не мовчали.

Король Карло писав, що на прохання гетьмана Мазепи він бере в свою оборону цілий український народ і обіцяє захищати його від "неправого й неприязного московського панування"; підтримуючи народні змагання до привергнення вольностей прежніх. "Король розкриває політичну систему московського уряду, котра веде до того, щоб, зломивши всяку опозицію з боку місцевого населення, змосковщити весь край".

"Если кріпко тому не запобіжите, знайдете погубу цілому народу настоящую".

Тому-то король Карло і закликав усіх українців до боротьби за права і вольності, нівечені царями. Але що ж! Король і гетьман Мазепа були ген за Десною, а царські війська стояли більшими й меншими залогами по різних городах, як ось у Переяславі, Ніжині й Чернігові. До того Батурин

упав, і разом із ним упав страх на людей малої віри й невеликого характеру.

До царської кватири у Погрібках і до Глухова, де мали відбутися вибори нового гетьмана, тягнули старшини, козаки, духовники світські й чернечі цілими валками, щоб заявляти свою непоколибиму вірність цареві, а гнів і ненависть для бувшого гетьмана Мазепи, за його нечуваний та невиданий злочин — за зраду його величества царя, того самого царя, котрого вони самі називали антихристом і котрому приписували вину за всі свої кривди й терпіння, за здирства невиносимі, за угніти всілякі, на які не раз перед гетьманом нарікали.

А тепер він, той самий цар-антихрист, заступник, покровитель, прямо ангел-хранитель України, живий архистратиг Михаїл, а гетьман Мазепа, котрий стільки величних церков побудував, школами і всякими приютами повсякчасно печалився, — ворог краю і народу, який не дбає про самостійність України, лиш хоче повернути її під владу польського панства, а віру святу подати у наругу. Прикро, соромно, страшно!

Полковник Чечель, їдучи на санях невідомими шляхами й бездоріжжями, роздумував над тим. Шнури й посторонки, котрими був прикріплений, в'їдалися в його руки й ноги, давили груди і спиняли віддих, рани пекли, змагався жар, спрага палила його. Але він терпів душею, ще більше, ніж тілом. На постоях підходили до нього його мучителі, гидкі, брудні, п'яні, щоб подивитися, чи живий він ще. І замість попустити шнури, замість подати йому води, насміхалися над його терпінням.

Поспішайся, Чечелику,

Чекає москаль,

Вже для тебе зготовлено

Осиковий паль.

Гу-у!

Чечель повертав голову на другий бік, примикав те одно видюще око і твердив водно: "Прости їм, Господи, бо не знають, що творять". У тих божеських словах він почував одиноку потіху, одиноку, останню розраду.

Сани підскакували на ровах і на грудді, не прикритій снігом, і кожух осувався з нього.

Віддихав свіжим воздухом і дивився кругом.

Бачив, як далекими шляхами мандрували козацькі прошаки до царських милостивих стіп.

"Летять круки на жир. Біжать вовки й шакали, зачувши трупа".

І Чечелеві здавалося, що він чує цей поганий сморід, яким несе від падла.

"Падло, політичне падло, от що ви таке!"

Пригадувалися часи, коли то князі й бояри наші їздили до темників татарських і до Сараю до ханів, кланялися, клеветали одні на других, впевняли в своїй вірності й любові непохитній, щоб випросити ярлик на городи й волості для себе. Подібно, як тепер.

Пригадувалися ворожнечі й каверзи галицьких боярів, як вони, щоб ослабити владу своїх власних, рідних князів, накладали з ворогами й накликали їх на свою державу, бо вище клали вони свої власні вигоди від державного добра.

Як і тепер...

Пригадалася безталанна Настася Чигрівна і мудрий князь Ярослав Осьмомисл, пригадався лицар-сліпець, князь Василько Теребовельський і багато-багато сумних, чорними красками мальованих картин, аж до Виговського, Дорошенка, Сомка, аж до гетьмана Мазепи...

Шнури чимраз глибше в'їдалися в тіло, і спрага чимраз дошкульніше пекла. Чорно, червоно робилося в очах, голову розпирали гадки.

Якщо муки його потрібні за спокутування отсих гріхів — Господи, хай діється воля твоя!

Сани зупинилися. Ватага збентежилася. Видно було, що щось несподіваного зайшло.

Чечель чув, як його мучителі, лишивши тільки двох людей при конях, самі подались у ярок. Звідтам долітали до нього їх вигуки і крики. Перечилися, сварилися, не могли дійти до згоди. Незабаром зрозумів, у чім діло.

Вони побачили здалеку, як надтягала армія московська, і не могли погодитися, як їм підходити до неї.

Одні казали, що гуртом, а другі, що краще вислати депутатів, бо хтозна, як до них поставляться москалі, чи не заберуть від них Чечеля і замість нагороди чи не поступлять з ними, як з бандитами. Тамті, що були за тим, щоб назустріч царській армії цілою ватагою іти, боялися, що як пішлють тільки делегатів, так тії заберуть гроші для себе, підуть з москалями, а їх оставлять дурнями у ярку. Ніяк не могли дійти до згоди.

"І між ними нема однодушності, — думав собі Чечель. — Скрізь колотнеча, распря. Ніхто нікому не вірить, гризуться, як за кістку собаки. Коли ж тій гризні прийде кінець?"

Московська армія наближалася. Здалеку чути було грюкіт тарабанів, тупіт кінських копит і стукіт тисячів чобіт. Побідоносна армія царська йшла з Батурина у Глухів. За передньою сторожею везли батуринські гармати, закопчені, заболочені, по осі в крові.

Глянув Чечель, і кров'ю серце йому зайшло. Пригадав собі Кенігзена, хороброго гарматного осаула, що так славно орудував ними. Коли б не Ніс і не Кенігзенові рани, ті гармати ворога в Батурин не впустили б. Ревіли б на мурах, як льви, ригали б огнем на ворога, як смоки, громами рокотіли б грізно, поки рокоту цього не зачув би був гетьман.

А так — глухо дудонить земля під ними. Котяться окервавлені колеса, гармати запираються, грязнуть, стають, бо ніяк не хочеться їм іти в полон. Сорому бояться, бояться, щоб не казали їм стріляти на своїх.

А за гарматами щонайсильніші драгуни несуть хоругви козацькі. Пошарпані, подерті, як крила вірлів, що в час бурі попід хмари літали. Скільки побід бачили вони, скільки козацьких очей дивилося колись на них як на свої святощі найдорожчі! Головами лягти, хоругви не здати. І полягли батуринці, а не здали своїх прапорів. Від трупів забрали їх москалі, а не від живих. Тримайте, тримайте їх кріпко в руках, а то повідриваються з держаків і розвіються, як хмари по блакиті.

Світлійший князь Меншиков нарочно казав їх розпускати, бо наближалися до Конотопу, до того Конотопу, біля котрого колись гетьман Іван Виговський сорок тисяч московського війська трупом поклав. Нехай козацькі прапори невольниками туди ступають, куди колись побідниками ходили, хай бачить український народ, що добра доля відвернулася від нього, і хай спокійно кладе свої руки в кайдани. Чужі хорунжі вимахують хоругвами, хочуть, щоб вони розвівалися буйно, щоб усякий пізнавав їх, — так хоругви розвіватися не хочуть, соромно хиляться вниз і прилягають до своїх держаків.

А за хоругвами бунчуки, бунчуки, що з гетьманом ходили, де гетьман — там і бунчук. А тепер вони перед полководцем царськими бранцями йдуть.

А за бунчуками. Боже, чи це йому ввижається, чи правда це, московський старшина золочену, самоцвітами густо оздоблену гетьманську булаву в руках держить. Підносить, вимахує нею, ніби знаки дає, насміхається.

І Чечель примикає повіки, щоб не бачити того.

Але бачить. Жахливий образ врізується в мозок. Не забути його, не забути!

Простує спину, пручається, шнури тріщать, та не подаються. В Батурині свої сили лишив.

Дивися, хоч ти один дивися на клейноди гетьманські іншими очима, як на них дивляться вороги, і свої, що вздовж шляху лобами до землі припадають, поклони б'ють, але не перед тими святощами, а перед силою побідника.

А за клейнодами йдуть їх оборонці, козаки і старшини, котрих Меншиков на місці смертю не скарав, а веде їх у тріумфальнім поході свому цареві на втіху, а їм на смертну кару в Лебедині. Нема між ними ні одного непорубаного й непокаліченого, цілого. Здоровими, значиться, не здались.

І Чечель відітхнув. Хоч за те хай буде Богові милосердному дяка. Дивіться, дивіться, земляки, і знайте, що є ще хоробрі поміж вами, є ще козаки справжні, що скорше згинуть, ніж осоромлять себе і предківську славу свою. Дивися, земле рідна, і тішся, що ти ще не пустоплодна, бо не родиш самого хобузу, самих степових бур'янів, самого перекотиполя, котре летить, куди ним вітер буйний повіє.

А між ними у повозі найхоробріший з-поміж них гарматний осаул Кенігзен.

Посадили його високо, попідпирали, бо він о своїх силах сидіти не може, а Меншиков не хоче, щоб він лежав. Нехай народ дивиться на цього німця, що вірність своєму вождові вище царської ласки поклав.

Сидить гарматний осаул фон Кенігзен високо, ніби це він, а не Меншиков у тріумфальному поході їде. Очі йому смертельною мрякою заходять, але на обличчю його саме горде завзяття, сама погорда для всіх, що гордості не мають.

Переїжджає повіз Кенігзена поруч саней, на котрих лежить Чечель, і їх очі зустрічаються з собою востаннє на землі. Очі двох оборонців гетьманської столиці, двох вірних аж до смерті людей. Як мало тепер таких! Дивуються, здоровлять себе, шанують і прощаються навіки.

Повіз Кенігзена переїжджає, Чечелеві сани стоять серед поля, недалеко шляху, чекаючи, поки не перейдуть останні бранці, а за ними між царськими офіцерами не надтягне сам світлійший князь Меншиков.

Ось і він. Побачив сани і шнурами прив'язаного до них козака.

Депутати від гільтайської ватаги підбігають до чорного коня княжого, б'ють чолом, розкладають руками, щось толкують, світлійший здержує похід і злазить з коня.

Чечель знає, що Меншиков підійде до нього, буде оглядати, як зловлену до клітки звірюку, схоче впевнитися, чи він ще живий і, розуміється, не лишить його тут, а забере з собою там, куди Кенігзена і других веде, куди їдуть батуринські гармати, хоругви, бунчуки і гетьманські клейноди... Боже ти мій, гетьманські клейноди! І Чечель дере-віє. Байдуже йому, що казатиме світлійший, байдуже, яку долю вирішить для нього, байдуже все. Ні думати, ні відчувати він уже не

може. Мряка, мряка кругом, а з неї ніби двоє світил із другого світа, двоє вірних очей гарматного осаула фон Кенігзена. Все гасне, вони сіяють крізь пітьму. Ex tenebris lux. [8] Сам світлійший князь Меншиков зволив вселаскавіше промовити до полковника Чечеля. Щось питається його, Чечель не відповідає.

Доторкаються його, наслухують чи дише, — Чечелеві байдуже. Чує, як князь Меншиков каже попустити йому шнури, мало того, велить перенести на віз і подати йому води з вином. Боїться, щоб полковник Чечель, комендант батуринської твердині, в дорозі не помер. Треба ж його допитувати, судити і карати. Це не будь-хто. Чечель уявляє собі, який цей суд буде, і знає, яку йому кару присудять, та йому і це байдуже. Долі своєї і найскорішим конем не об'їдеш. Господи Боже, нехай станеться твоя воля свята!

Віз, на котрім приміщено Чечеля, рушає з місця. І його теж не поклали, а посадили й попідпирали мішками, повними награбованого в Батурині добра, бо Чечеля скрізь знають. Нехай бачать, яким із здобутого Батурина вертає його комендант. В'їжджають у Конотоп.

Частини армії князя Меншикова стають табором кругом города, тільки ті полки, що їх світлійший хоче мати біля себе для почесті і для всякої безпеки, входять у город.

Город майже пустий. Хто міг, заздалегідь утік із нього, як утікають люди перед повінею, як біжать від пожежі.

Драгуни бігають від хати до хати й виганяють перестрашених людей на майдан. Хто не хоче розгнівити світлійшого князя Меншикова, мусить іти дивитися, як каратимуть батуринського гарматного осаула фон Кенігзена.

Світлійшому спішно. Мазепинець Кенігзен недужий, і лікар боїться, що він до Глухова не доїде.

Щоб не сконав безкарно, треба його в Конотопі на колесо взяти.

На болотистий майдан зносять всякі брами і двері, та нашвидку будують поміст, на котрім укладають приладдя муки. До помосту підкочує віз з Кенігзеном, знімають його, кати зривають убрання — спішись, спішись!

Спішаться, волічуть і — колесують трупа.

Царської кари нікому не минути. Навіть смерть не увільнить тебе від неї.

— Трупа колесують, — здригається народ. Зневага покійника проймає їх жахом. Такого ще на світі не бувало. Привикли, що перед маєстатом смерті навіть найзавзятіша злість мовкне.

Бачать, що тут починається щось таке, що перше і не снилося нікому. А вони безсилі. Гетьман переїхав за Десну, старшини до царя з чолобитнею їдуть. Остається одно — понурити голову, закусити зуби і ждати... Ще наша Мати не пропала.

Трупові кості торощать. Зжахаються серця, мороз іде по спинах, кров стинається у жилах.

Імлисто, тьмаво, страшно.

А крізь тую імлу, крізь пітьму, котрою осотується перед Чечелем світ, сіяють вірні Кенігзенові очі, мов світляні сигнали з якогось другого, кращого світу.

Чечелеві здається, що Кенігзен кличе його туди.

СОЮЗНИКИ

Генерал Левенгавпт, з великими, ясними очима, з двома жмутками сивого волосся на високому лобі і з латинською книжкою під пахою, випивав третю чарку української горілки. З видимим вдоволенням мляскав широкими, ніби напухлими устами й, підносячи чарку до полковника Гілленкрока, говорив, ніби крізь зуби плював: "Prosit!" [9]

Полковник Гілленкрок підносив голову від маршрути, доторкався своєї чарки і порскав, ніби стратив когось:

"Prosit!" Тоді знову хилився над маршруту і весь потопав у неї.

Звичайно мовчаливий Левенгавпт мав якраз нині велику охоту побалакати собі трохи, та не мав з ким.

Генерал-майор Лягеркрон був на роз'їздках у другому селі, Шпарре і Кройц, як це часто між ними водилося, перечили на тему якогось "ордр де батай", полковник Апрельгрен їздив понад Десну, вишукуючи місце, де найкраще було б перейти ту непривітну, в шуварах та болотах сховану річку — хоч ніхто йому цього завдання не доручу-вав, і тому Левенгавпт зайшов до Гілленкрока, бо в нього збиралися звичайно вищі офіцери, щоб довідатися, яка буде дальша маршрута.

— До чорта, полковнику! — сердився генерал Левенгавпт. — Ви мене, як бачу, легковажите собі, ігноруєте.

Гілленкрок відірвав на хвилину очі від карти і спитав, ніби крізь сон:

— А що таке?

— Нічого, лиш договоритися до вас тяжко. Киньте цю прокляту маршруту, бо невже ж не все одно, в яке болото ви нас заведете?

— Нікого я у болото не воджу, — відповів обиджений полковник.

— А по битві під Равкою?

— Під Раєвкою, — поправив полковник.

— Хай буде під Раєвкою, — продовжав генерал. — Кілька днів сновигали ми по болотах і мало з голоду не подохли.

— Або пригадайте собі, як Лягеркрона до Пу-тша-пу ішов.

— До Почепу, — поправив полковник.

— Хай буде до По-тше-пу, — поттакнув генерал.

— Замість просто носа — марш-марш — двадцять миль управо обійшли, і По-тше-пу, той ключ до цілої України, чорт нам з-перед носа вхопив.

— Не маршрута, а хлопи-провідники в тому винуваті. Ми робимо що тільки чоловік може зробити. Але терен чужий і невідомий, добрих карт нема, країна, ніби туди нога людська ще не ступала, надлюдських зусиль від нас його королівська милість вимагає.

— То правда. Його королівська милість легких завдань і легких побід не любить. Чим більші труднощі і чим більша небезпека, тим більше він радіє. Тішиться, в долоні плеще, прямо, як хлопчик, як студент!

— Ніколи не забуду, як він Лягеркрона шукати пішов. 60 миль лісами, болотами, безвістями нас водив, більше ніж тиждень терпіли ми страшні, прямо нечувані труди й терпіння, коні сотками гинули, вози з усяким добром, привезеним із Саксонії, поринали в грязюці, що їх звідтам хіба сам чорт добуде, а він був вдоволений і веселий. "Ляпалії, ляпалії!" — повторяв, коли йому хто доніс про якусь нову велику втрату.

— Ляпалії! У його милості все ляпалії. Завалиться міст і сотні людей потонуть у хвилях — ляпалії; загрузне батерія у багні — ляпалії, наткнеться на армію неприятеля вдесятеро сильнішу — ляпалії. У того чоловіка нема небезпеки, нема втрати, нема катастрофи, все в нього ляпалії.

— Правда. Це не чоловік, а демон. Дух вікінгів, варягів, норманських авантюристів покутує в тій дивній, неспокійній душі. Він король? Король дбає про добро своїх підданих.

— Його милість підданих своїх, одних по широкому світі в авантюрах губить, а других дома, в краю до жебрацької торби доводить.

— Мати благальні листи до нього пише, щоб вертався, а він, читаючи їх, усміхається тою дивною усмішкою Мефіста й дитини. Розгадай його, розкуси цей чортячий горіх.

— До розпуки чоловіка тою усмішкою доводить. Наливали чарки й випивали не душком, а потрошечки, захвалюючи українську горілку. Куди краща від їх тонкого шведського пива.

— Не диво, — казав генерал Левенгавпт, — що українці так багато тієї горілки тягнуть. Особливо зимою, так як тепер, вона багато тепла чоловікові додає.

— І гумору, — притакнув Гілленкрок.

— Гумору, полковнику, — завважив Левенгавпт, — ну, того то вже мені ніхто додати не може.

Розтворив латинську книжку і ніби читав, а на ділі пригадував собі свій нещасливий похід і погром під Лісним. Сталося це недавно, кілька тижнів тому, і Левенгавпт не міг освоїтися з гадкою, що його, знаменитого каролинського генерала, побив Меншиков.

— Скажіть мені, пане-товаришу, чому його милість не підіждав на мене? Я був під Шкловом, король розбив царя під Добрим і ще десь там (ніяк цих кучерявих назв не вимовлю), пігнався за ним, ще трохи, і ще трохи, і ще трохи, а були б ми злучили наші армії, пішли на Москву, скинули Петра, посадили на престолі Алексія, а тоді вже завести лад у Польщі та Саксонії, то була б прямо іграшка. Ну, скажіть ви мені, чому король не підіждав мене? Несподівано повернув на Україну, а мене лишив самого перед неприятелем, мало що не вдесятеро сильнішим. Десять тисяч людей коштував "шпас". Погадайте: десять тисяч.

Левенгавпт ухопив Гілленкрока за четвертий гузик на його полинялім, голубім каптані і, вдивляючись йому в очі, повторяв:

— Десять тисяч! Що я ще шість тисяч сімсот людей і трохи табору королеві з цеї опресії урятував, це велике щастя. Велике щастя! Ну, скажіть ви мені, чому він це зробив?

— Не знаю, — відповів перестрашено Гілленкрок. Він боявся, щоб меланхолійний генерал не повідривав йому половини гузиків, і, ніби виправдуючися, впевняв: — Офіцерське слово даю, що не знаю.

— І багато ми дечого не знаємо, — журливо похитував двома насторошеними жмутками волосся хоробрий генерал. — Багато ми дечого не знаємо, що робить його милість король, і не довідаємося ніколи. Про його походи писатимуть книжки, понаписують усяких дурниць, бо як же можуть розкусити цей дивний характер наші внуки й правнуки, коли ми, каролінці, Карла не можемо зрозуміти.

— Наша річ слухати його і служити вірою.

— Ну так. Це друге діло. Це розуміється само собою. Слухати і служити вірно. Але хотілося б знати свого вожда, відчувати його, розуміти, а як ні, то хоч угадувати.

— Угадай вітер або погоду. Його милість — стихія. Левенгавпт нервово тер високе чоло посіканою долонею.

— Знаєте, — почав нараз, — що мені сказав король, коли я з-під Слісного...

— Лісного! — поправив Гілленкрок.

— ...Коли я з-під Лісного припровадив йому не цілу половину моєї армії і виправдував невдачу?.. "Ляпалії" — сказав король і поплескав по рамені, якби я доносив про втрату одного воза сіна.

"Ляпалії", — повторили генерали, сміючись на все горло.

— Було б смішно, — почав Левенгавпт, — коли б не було сумно. Я тієї битви під Лісним, поки мого життя, не забуду. — І він сотний раз за тих кілька тижнів став пояснювати, які були сили в нього, а які у царя, як обі армії стояли і який був перебіг того сумного для шведів бою. — Я, — кінчив, — не поповнив там ані одної похибки. Але король? Чого він з первісне наміченої дороги Мінськ — Смоленськ — Москва повернув нараз на Стародуб і якийсь там Батурин, скажіть — чого?

— Nemo omnia scire potest... — відповів Гілленкрок, — nisi Carolus rex [10], — додав Левенгавпт.

— Ляпалії, ляпалії, — махали оба руками, наслідуючи характеристичний рух свого короля.

— То правда, — почав Левенгавпт, — шо цар Петро вхопився монгольської тактики — втікати й палити все кругом себе, щоб не було поживи ні для коней, ні для людей, але ж, ясна річ, що він не міг спалити цілого свого краю, це ж нонсенс! Поспішними маршами могли ми дігнати його, зневолити до рішаючого бою, а як ні, то обійти московську армію та ввійти в Москву.

— Язиком...

Генерал Левенгавпт здивовано глянув на полковника.

— Язиком, пане генерале. Наша армія втомлена і виснажена, чим дальше в глиб Московщини, тим тяжче діставати з далекої Швеції скріплення в людях і в воєнних матеріалах, до того надходить зима, а вона чим дальше на північ, тим жорстокіша. Я не дивуюся, що його милість король повернув на Україну.

— А там, гадаєте, краще?

— Україна — край дуже багатий, медом і молоком текучий. І підсоння там, мабуть, тепліше, бо все-таки більше на полуднє, а до того Мазепа.

Генерал Левенгавпт закрив свою латинську книжку і силувався всунути її поміж гузики свого каптана.

— Кажуть, цей Мазепа знамените латинською мовою балака.

Гілленкрок усміхнувся.

— Як Ціцерон. І взагалі, людина він дуже освічена, бувала, світовий чоловік, достойний.

— Цікаво! — і Левенгавпт, відсуваючи чарку набік, зітхнув. На його під вечір находив гірший смуток, прямо меланхолія.

А тепер вечеріло, в кватирі темніло, так що Гілленкрок нічого вже не бачив на своїй карті, до котрої, розмовляючи з Левенгавптом, все-таки деколи зазирав.

— Достойний чоловік отсей Мазепа, кажете? — повторив Левенгавпт. — Гарно. Побачимо. Та тільки я боюсь, чи не підступ це, бо говорять, що гетьман — то великий лис. Щоб не перехитрив він нашого легковірного короля.

Щоб тільки рішився перейти до нас, бо не уявляєте собі, як важке його положення. Москалі скрізь на Україні залогами стоять. Цар багато війська від гетьмана бере, поживи теж чимало вимагає. Якщо Мазепа вирветься з тієї опресії, так, видно, що він грач першої міри.

— А король?

— Король дожидається його. Його милість останніми днями дуже неспокійний зробився. Хвилини на місці не посидить. На коня — і їде кудись. Навіть без асистенції. Боюсь, щоб знов щось нового не стрілило до голови.

— А де король тепер?

— Питайте вітру в полі. Може, в Ларинівці, в Комані, а може, аж в Орлівці, де наші передні сторожі з Гельмом стоять. Носить ним понад Десною, ще де на москалів наткнеться.

— З ким поїхав?

— В тім-то й біда, що і тепер асистенції не взяв. Кількох трабантів і невідступний Гультман.

— Вірний, як пес.

— Але старий. Погадайте, генерале, коли б вони так

дійсно зустрінулися де з московською патрулею. Що тоді? Король не втікав би. Бився б. Знаю його.

— Всі ми його знаємо і тому журимося.

— Боже ти мій, що нам з тим хлопчиськом... з його милостю робити? — поправився квартирмайстер. — Він занапастить себе, він ніби нарочно своєї згуби шукає.

— Ні, згуба шукає його. А він, щоб показати, що не боїться, робить те все, що робить.

І оба вірні офіцери стали журитися своїм улюбленим вождом, забуваючи, що перед хвилиною нарікали на нього.

— Може б, розіслати окремі патрулі?

— Борони Божеі Не смійте! Зустріне, догадається і ще дальше поїде. Нарочно, щоб переконати нас, що воля його сильніша від нашої турботи про нього і від любові.

— Боже великий, бережи його милість короля! — і оба повернулися до вікон.

Смеркалося. В таборі розпалювали огнища, щоб варити страву, грітися при них і балакати. З вікна, крізь котре дивився Левенгавпт, видно було дорогу з Орлівки до Гірок. В Орлівці, віддаленій о які три милі, стояли передові відділи шведські під командою Гельма, а в Гірках король Карло.

— А що, не казав я! — радісно від свого вікна крикнув Гілленкрок.

— Король від Гельма з Орлівки вертає.

Але Левенгавпт відповів.

— Це не король. Це якийсь більший гурт, а ви самі говорили, що король тільки з кількома трабантами і з Гульманом поїхав. Тут людей, як здалеку оцінити можна, більше сотні.

— Більше, — притакнув Гілленкрок. — Хто ж би то такий?..

І оба, не надумуючись довго, вбрали капелюхи, накинули на себе плащі й пішли, мало що не побігли назустріч незнайомим гостям.

Перед в'їздовими воротами до села побачили гурт їздців на гарних, породистих конях. На людях довгі плащі, дорогими хутрами підбивані, на конях упряж срібна або й золочена. Поміж ними на білому, арабському коні мужчина, якому літ можна було числити коло 60, у соболевій шапці і в такому ж хутрі, з булавою золотою, густо самоцвітами оздобленою.

— Його милість король у таборі? — питався шведського офіцера, що вибіг із вартівні, побачивши несподіваних гостей.

Знав, що це не цар, бо цар високий і страшний, а цей був середнього росту і дивно гарного та ввічливого обличчя. Хто б не був — видно, персона достойна, котру треба привітати гідно. Дав знак, варта вискочила, уставилася перед воротами і віддала честь.

— Його милості короля в Гірках немає, — відповів офіцер.

— А де ж?

— Невідомо.

— Коли його милість поверне?

— Не можемо сказати.

— Так, будь ласка, доложіть його милості королеві, що гетьман Мазепа з близькими своїми людьми приїздив вітати його милість короля шведського на українській землі.

Офіцер витягнувся, як струна. Гілленкрок і Левенгавпт віддавали честь, належну пануючим.

Гетьман відклонився, повернув конем і весь його гурт, як вітер, помчав дорогою з Гірок до Орлівки.

— Мазепа! — промовив здивований Гілленкрок.

— Гетьман Мазепа! — відповів урадований Левенгавпт.

— Мазепа! Мазепа! — залунало кругом по шведському таборі.

Король Карло вернув пізно вночі з одної зі своїх небезпечних екскурсій. Був мовчаливий і хмарний. Ніхто не смів питатися чому.

Але, почувши про гостину Мазепи, оживився,

— Гетьман? Мазепа?.. Ляпалії, ляпалії.

— Ні, милосте ваша, гетьман Мазепа приїздив тут у своїй власній особі. З ним багато старшин, щонайвизначніших його людей.

— Який же він?

— Достойний, як володар.

— Коні?

— Гарні, породисті. Упряж і збруя дорога. Одяги теж. Навіть задорогі, як на війну. Святочні.

— У них такий звичай. А яке враження на вас зробив?

— Гарне. Навіть дуже, — відповів Левенгавпт. — Видно, що люди військові, але не дикі.

— Так і добре. Побачимо.

Король зараз-таки цеї ночі вислав людей до гетьманської кватири. Дякував за вважливість і за гостину, жалував, що не було його в таборі, і просив, щоб гетьман зводив потрудитися до нього завтра перед полуднем. Король чекатиме.

За вечерею Карло був такий розмовний, як давно.

КОРОЛЬ І ГЕТЬМАН

Дня 8 (н. с.) листопада коло 9 години вранці на дорозі з Орлівки до Гірок появився цей самий відділ, що вчера під вечір.

В головній кватирі знали вже, хто це. Надворний маршал фон Дібен заздалегідь приладив усе, що було потрібне, щоб гідно приняти знатного гостя.

Ранок був зимний, але погідний. Сонце продиралося крізь поранню імлу. І тоді ніби оживали й мерехтіли, аж горіли, дорогі самоцвіти на старшинських спинках, на гузиках і золотих шнурах, котрими обшиті були їх контуші.

Сивий арабський кінь гордовито ступав під гетьманом.

Перед гетьманом їхав Войнаровський з гетьманською похідною булавою. За ним маяв білий бунчук. Біля гетьмана, праворуч. Орлик, задуманий, як звичайно, і, як звичайно, ніби сумним.

Ліворуч генеральний хорунжий Іван Сулима, генеральний осаул Максимович, за ними лубенський полковник Зелен-ський, миргородський Апостол, охочекомонний Кожухівський, генеральний обозний Ломиковський і другі. Дальше гетьманський канцелярист Чуйкевич, покоєвий Кендзеровський і вибрані компанійці з полків Кожухівського й Апостола. Ці замикали похід.

Усіх старшин годі ж було гетьманові забирати з собою; залишилися, щоб стерегти козаків, які, як воно звичайно в таких припадках буває, бентежилися переходом гетьмана до шведів, бо і по старій звичці краще їм було старе, хоч і погане, але відоме, ніж нове, хоч краще, та непевне. На гетьмані не видно було ніякої зміни. Як звичайно, ввічливо відклонювався тим, що здоровили його, і, розглядаючи по таборі шведськім, балакав на тую тему зі своїми.

Заграли козацькі сурми. Гаркнули шведські барабани, військова музика заграла вітального марша, і гетьман, не дожидаючись ні чури, ні Кендзеровського, щоб притримали стрем'я, жваво, як козак, зіскочив з коня.

Король Карло чекав на ґанку.

Був без шапки. Вітер розвівав жмутки неслухняного волосся, що ніби пера торчали на високому лобі. Гетьман і собі скинув соболеву шапку.

Зустрінулися на сходах і привіталися в латинській мові.

Король Карло, як звичайно при зустрічі з людьми, навіть зі знайомими, був ніби збентежений. Кланявся і запрошував у двір.

В сінях чури й лакеї помогли старшинам скидати шуби й плащі, гетьманові хотів по старому германському звичаю помогти король.

Назверх оба вони не відрізнялися від своїх, людей.

Були, може, навіть бідніше вбрані від них.

Король у своїм полинялім каптані, защібнутім на всі гузики, у високих, поза коліна, чоботах і лосевих штанах, гетьман у контуші темно-синьої краски з жовтими оздобами. Краски були ті самі, ті самі державні коліри.

І шведи, й козаки завважили це. Увійшли в більшу кімнату, в котрій дожидали вже канцлер граф Піпер, квартирмайстер Гілленкрок, верховний суддя, два генерал-ад'ютанти і ще кількох вищих офіцерів його милості.

Ані похідного престолу, ні навіть окремого якогось розкішного крісла для короля не було, всі признаки його державної і військової влади окривалися в нім самім.

Гетьман хвилину ждав, поки король не сяде, щоб виголосити до нього вітальну орацію. Король завважив це, присунув крісло і попросив гетьмана сідати.

Сам стояв. Канцлер Піпер скривився, ніби цитрину вкусив, і шепнув по-шведськи до Гілленкрока:

— Його милість уводить оригінальні звичаї.

Гілленкрок не перечив.

— А може, прямо не подумає, що робить.

— Пора ж і думати, — відповів канцлер, приглядаючися гетьманові оком старого дипломата.

Начитавшися та наслухавшися чимало неприхильних для козаків реляцій та оповідань, уявляв собі козацького гетьмана людиною полудикою, грізною, малоосвіченою. Аж нараз побачив чоловіка, котрого кождий крок і кождий рух свідчив якраз про щось друге, а саме про дуже високу культуру і про незвичайно вироблені товариські форми.

— Тільки у фрак і в перуку його вбери — і хоч попід руки з le Roi soleil на паркети пускай, — шептав до себе граф Піпер. Та ще більше здивувався він, коли гетьман, згодившися остаточно на те, щоб король стоячи слухав його, став говорити промову, та такою-то гарною, а разом із тим живою і несилуваною латинською мовою, що кращою і найстарші віком і службою упсальські магістри не балакали. Піпер зразу з цікавістю, а там прямо з захопленням слухав краснорічивої промови українського гетьмана. Цей радісно вітав його милість короля хороброго шведського народу на багатій, ворогами поневоленій українській землі, котрої Бог зробив його регіментарем у такі важкі часи. Просив, щоб його милість король, продовжуючи традиції свого славного діда, поміг Україні добути собі волю, та просив покірно, щоб його милість король не виливав свого справедливого гніву на цей безталанний край і на його мешканців, що вони були йому дотепер ворогами і щолиш нині стають його вірними союзниками, але йшли вони за ворожими хоругвами не по власній вільній волі, а присилувані до того московським ярмом. З того насильства він, гетьман України, хоче її увільнити на все, і тому приходить до його королівської милості з предложенням вірної дружби.

Піпер дивився, яке вражіння зробить ця промова на короля Карла. Бачив, як усмішка на королівських устах кудись ховалася, а натомість появлялися на високому чолі морщини глибокої задуми.

Старий гетьман робив вражіння на молодого короля. Піпер знав, що Карло любить гарну латинську мову, але сам вправно нею не вміє

говорити, й тішився в душі, що знайшовся хтось, хто вміє щось краще, ніж його милість король.

Король, вислухавши промови, хвилину мовчав безрадно. — Дякую, дякую вашій милості, — говорив, збентежений. — Рад вволити вашому бажанню. Сподіюсь, що будемо собі добрими товаришами.

Натякав на давні шведсько-українські традиції, але видно було, як важко було йому і взагалі шведам вдержатися в тім офіціальнім тоні. І тому король дуже був рад, коли по тім офіціальнім привітанню почалася товариська розмова на тему війни, москалів, царя Петра і всякої щоденної злоби. Поважне обличчя гетьмана прояснилося, ожило, його очі потеплішали, на устах появилася приваблива усмішка, він притягав усіх до себе, навіть канцлера Піпера. Всі були як не захоплені, так раді такому гостеві й союзникові. Король також. Король сміявся. Не тою усмішкою Мефіста і дитини, котра іноді найвірніших генералів доводила до розпуки, а сміявся щирим, несилуваним сміхом, аж присідаючи на своїх високих ногах. Гетьман жартував, сипав дотепами, в головній королівській кватирі був ніби старий, добрий знайомий. Особливо тішився король, коли гетьман творив нові латинські слова, щоб виповісти ними нові поняття і назвати предмети, котрих ні старинні римляни, ні середньовічна латина не знали.

Не одному цікаво було, як гетьман стане балакати з Піпером, котрий поза політикою інших тем не любив. Усі вважали Піпера найкращим дипломатом і хитрецем, котрому пари нема. Та переконалися, що свій на свого натрапив. Гетьман Мазепа знав усі секрети європейської політики не гірше від шведського канцлера, і розмова їх була навіть для короля справжнім пиром.

Незчулися, коли маршал церемонії попросив до обіду. В дворі не було такої салі, щоб могла помістити численне товариство. З конечності треба його було розбити.

Посередині королівського стола сів сам король, а праворуч його гетьман, а тоді вже наперeміну найвищі шведські достойники і найвизначніші з гетьманових старшин. Було їх при тому столі сімох, з Орликом як українським канцлером на чолі. Для інших накрито ще два столи, а деяких запросили граф Піпер та генерал Реншільд до своїх кватир. Обід був невибагливий і небагатий, та зате — королівський. Ніхто не дивився, що подавали на стіл, а всякий мав собі за честь сидіти вкупі з Карлом XII і з гетьманом Мазепою.

— Моменту, якого бажав собі великий гетьман Богдан Хмельницький, а якого Бог не дозволив йому діждатися, ласка Божа дозволила діждатися мені. Дружилася Україна з усякими своїми сусідами, але дружба тая не виходила їй на добре. Може, народи шведський і український дотримають собі цеї дружби вірніше, чого я собі щиро бажаю, — говорив гетьман до короля.

А король впевняв, що і він не чого другого хоче, лиш щоб раз в Європі запанував мир, щоб вона позбулася угніту й тиранства, котре спричинює так багато лиха та спиняє розвиток народів. Ані України, ні Росії, ні Польщі він до Шведської держави приєднувати не хоче, але бажає собі, щоб скрізь сиділи на престолах володарі, які мудро, справедливо й людяно володіли б своїми народами та не кривдили і не катували людей.

— П'ю за визволення великої і багатої від природи української землі! — кликав король.

— П'ю за воєнні успіхи вашої королівської милості і на славу хороброго шведського лицарства! — відповів гетьман.

— За визволення України! За славу Швеції! — лунало кругом.

Вечоріло, як гетьман сідав на свого білого коня.

Зривався вітер. Мерзло.

— Мабуть, скоро прийде цього року зима, — казав до гетьмана Орлик.

— Щоб тільки не московська, — відповів журливо гетьман.

Білий кінь ставав, гетьман наслухував.

— Нічого не чуєш, Пилипе? — питався свого писаря.

— Ні, ваша милосте.

— А мені здається, ніби в Батурині ревуть гармати.

— За визволення України, — доповів Орлик.

— Батурин... — сказав журливо гетьман.

— Батурин... — доповів, зітхаючи. Орлик.

Примітки:

[1] Ллє як з відра (нім.)

[2] Остерігайся данайців, що приносять дари (лат.)

[3] Диявольський адвокат (лат.)

[4] Прийшов, побачив, переміг (лат.)

[5] Так тоді величали тортури. (Приміт. авт.)

[6] Наглядний доказ (лат.)

[7] Чорне море (гр.)

[8] Світло з темряви (лат.)

[9] Будьмо! (лат.)

[10] Ніхто краще не може знати за короля Карла (лат.)